

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

**Φεμινιστικός λόγος και γυναικείες διεκδικήσεις στην Ελλάδα του
Μεσοπολέμου: το περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας» (1923-1936)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΑΘΗΝΑ, 2025

Εξεταστική Επιτροπή

Χριστίνα Κουλούρη, Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
Θεοχάρης Αθανασιάδης, Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Copyright © Δάφνη Παπαθεοδώρου, 2025

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Δ.Γ.Ε.	Διεθνές Γραφείο Εργασίας
Δ.Ε.Γ.Ψ.	Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο
Ε.Γ.Ε.	Επιτροπή Γυναικών Εκλογέων
Ε.Σ.Ε.	Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων
Κ.Κ.Ε.	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών
ΛτΕ	Λύκειο των Ελληνίδων
Μ.Α.Γ	Μικρή Αντάντ των Γυναικών
Μ.Φ.Α.	Μικρή Φεμινιστική Αντάντ
ΟΑΓ	Ο Αγώνας της Γυναίκας
Σ.Ε.Δ.Γ.	Σύνδεσμος Ελληνίδων για τα Δικαιώματα της Γυναίκας
Σ.Δ.Γ.	Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας
Σ.Ο.Γ.	Σοσιαλιστική Οργάνωση Γυναικών

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτρια μου, κ. Χριστίνα Κουλούρη, για την προθυμία της να αναλάβει την επίβλεψη της παρούσας διπλωματικής εργασίας, για την πολύτιμη καθοδήγηση, τις συμβουλές και τις υποδείξεις της. Ευχαριστώ, ομοίως, και τους εργαζόμενους της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο ΚΠΙΣΝ, για τη βοήθεια που μου προσέφεραν στον εντοπισμό του αρχειακού υλικού. Τέλος, ευχαριστώ όλους τους καθηγητές του μεταπτυχιακού προγράμματος για τις γνώσεις, τα ερεθίσματα και την υποστήριξη που μου προσέφεραν καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	4
Περίληψη	6
Abstract.....	7
Πρόλογος.....	8
1. Αναζητώντας φωνή και ρόλο: η πρώτη εμφάνιση των γυναικών στο δημόσιο λόγο και χώρο (β' μισό 19ου-αρχές 20ου αιώνα)	14
2. Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1920-1936).....	22
2.1 Η ανάδυση του φεμινιστικού κινήματος: το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο	22
2.2 Διεκδικώντας την ισότητα και την ψήφο: πολιτικό πλαίσιο και φεμινιστικά αιτήματα	26
2.3 Οι γυναικείες οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: στόχοι, πρακτικές, συμμαχίες και διαμάχες	33
2.4 Ο φεμινιστικός τύπος του Μεσοπολέμου	46
3. Το περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας» (1923-1936).....	51
3.1 Η έκδοση και η φυσιογνωμία του περιοδικού.....	51
3.2 «Ν' ανοίξουμε τα παράθυρα»: ο φεμινισμός ως θεμέλιο μιας νέας κοινωνίας	55
3.3 Η ψήφος: δικαίωμα, όπλο, υποχρέωση.....	57
3.4 Η εργασία ως πυλώνας της γυναικείας χειραφέτησης.....	70
3.5 Το αίτημα για μόρφωση ουσιαστική και όχι διακοσμητική.....	82
3.6. Το ζήτημα της πορνείας και της σωματεμπορίας	89
3.7 Το ζήτημα της προστασίας της μητρότητας και του παιδιού	95
3.8 Η γυναίκα στην οικογένεια και ο θεσμός του γάμου.....	99
3.9 Διεθνής συντονισμός και αγώνας για την ειρήνη: το φεμινιστικό όραμα μιας υπερεθνικής συνεργασίας.....	104
3.10 Οι φεμινίστριες αντιμέτωπες με τη φασιστική απειλή και τον αυταρχισμό.....	111
Επίλογος.....	116
Πηγές.....	119
Βιβλιογραφία	119
Παράρτημα	125

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τον φεμινιστικό λόγο και τις γυναικείες διεκδικήσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπως αυτές αναδύονται μέσα από το περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας», όργανο του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (Σ.Δ.Γ). Συγκεκριμένα, μελετάται το πλήρες σώμα των τευχών που εκδόθηκαν κατά την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας του περιοδικού, από το 1923 έως 1936.

Κατά τον Μεσοπόλεμο η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και η άνοδος του μορφωτικού τους επιπέδου, σε συνδυασμό με την άνοδο του φιλελευθερισμού και την επιρροή του διεθνούς φεμινισμού συνέβαλαν στη συγκρότηση ενός δυναμικού φεμινιστικού κινήματος με επίκεντρο τον Σ.Δ.Γ. Οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. διεκδίκησαν πολιτικά δικαιώματα, με αιχμή την καθολική ψήφο, ισότητα στην εργασία με ίση αμοιβή και πρόσβαση σε όλα τα επαγγέλματα, προστασία της μητρότητας, ανώτερη και επαγγελματική εκπαίδευση για τα κορίτσια, καθώς και ριζική μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου ώστε να διασφαλίζεται η ισότητα των συζύγων, η αναγνώριση των παιδιών εκτός γάμου και η κατάργηση της «διπλής ηθικής». Παράλληλα, έθεσαν ζητήματα κοινωνικής πολιτικής, όπως η κατάργηση του κρατικού διακανονισμού της πορνείας, η καταπολέμηση της σωματεμπορίας και η προστασία της μητρότητας και του παιδιού. Επίσης, ανέδειξαν την αναγκαιότητα της διεθνούς συνεργασίας, της προστασίας της ειρήνης και των δημοκρατικών θεσμών, καθώς και της αντίστασης στον φασισμό και τον αυταρχισμό. Οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες συνέδεσαν, έτσι, το φεμινιστικό όραμα με τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό, προβάλλοντας την ισότητα των φύλων ως θεμέλιο της δημοκρατίας.

Στόχος της μελέτης είναι να αναδείξει τις κύριες θέσεις των φεμινιστριών του Σ.Δ.Γ., τα επιχειρήματα με τα οποία στήριζαν τις διεκδικήσεις τους, την πολεμική που ανέπτυξαν απέναντι σε αντίθετες φωνές και καθιερωμένες αντιλήψεις, καθώς και τα μέσα πάλης που επέλεξαν για την προώθηση των στόχων τους. Επιπλέον, εξετάζεται η επίδραση των κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών στη διαμόρφωση του λόγου των φεμινιστριών και στην ιεράρχηση των αιτημάτων τους, προκειμένου να φωτιστεί η πορεία της φεμινιστικής σκέψης και δράσης στα μεσοπολεμικά χρόνια.

Λέξεις-κλειδιά: φεμινισμός, γυναικείο κίνημα, γυναικεία περιοδικά, Μεσοπόλεμος

Abstract

Feminist Discourse and Women's Demands in Interwar Greece: The Periodical *O Agonas tis Gynaikas* (1923–1936)

This thesis explores feminist discourse and women's demands in interwar Greece as they emerge through the periodical *O Agonas tis Gynaikas* (*The Woman's Struggle*), the official publication of the League for Women's Rights (S.D.G.). Specifically, it analyzes the complete set of issues published during the periodical's first period of circulation, from 1923 to 1936.

During the interwar period, the widespread participation of women in the workforce and the increase in their educational attainment, combined with the spread of liberal ideas and the influence of international feminism, contributed to the formation of a dynamic feminist movement centered on the League for Women's Rights (S.D.G.). The League's radical feminists advocated political rights, with the right to vote at the forefront, alongside equality in employment, including equal pay and access to all professions, protection of motherhood, advanced and professional education for girls, and a thorough reform of family law to ensure equality between spouses, recognition of children born out of wedlock, and the abolition of the "double standard" of morality. At the same time, they raised key issues of social policy, such as the abolition of state regulation of prostitution, the fight against human trafficking, and the protection of mothers and children. They also emphasized the necessity of international cooperation, the safeguarding of peace and democratic institutions, and resistance to fascism and authoritarianism. By doing so, the League's radical feminists linked their vision of women's emancipation to broader social reform, presenting gender equality as a cornerstone of democracy.

The aim of this study, therefore, is to highlight the key stances of the League's feminists, the arguments supporting their demands, the polemics they waged against opposing voices and entrenched beliefs, and the strategies they employed to advance their objectives. Furthermore, it examines the impact of socio-political changes on the formation of feminist discourse and the prioritization of their demands, in order to illuminate the evolution of feminist thought and activism during the interwar years.

Keywords: feminism, women's movement, women's periodicals, Interwar period

Πρόλογος

Όπως σημειώνει η Ε. Αβδελά, «το “γυναικείο ζήτημα”, δηλαδή οι προβληματισμοί για τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία και οι παρεμβάσεις για τη βελτίωσή της, δεν είναι φαινόμενο του Μεσοπολέμου · θα αποκτήσει, ωστόσο, την εποχή αυτή διαστάσεις «κοινωνικού ζητήματος».¹ Πράγματι, ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα είχε δημιουργηθεί στην Ελλάδα ένα ρεύμα υπέρ της βελτίωσης της θέσης των γυναικών. Οι σημαντικές μεταβολές, όμως, που παρατηρούνται στο περιεχόμενο του λόγου και της δράσης όσων ανέλαβαν τη σκυτάλη της υπεράσπισης των γυναικείων συμφερόντων κατά τον Μεσοπόλεμο – με κυριότερη την ανάδειξη του αιτήματος για πολιτικά δικαιώματα ως κεντρικού άξονα των γυναικείων διεκδικήσεων – κατέστησαν την περίοδο ορόσημο για τις γυναικείες διεκδικήσεις.

Ο οργανωμένος αγώνας για την αναγνώριση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών στην Ελλάδα σηματοδοτείται από την ίδρυση, το 1920, του Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας (ο οποίος μετονομάστηκε το 1927 σε Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, εφεξής Σ.Δ.Γ.), του σωματείου που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον προσανατολισμό και τα χαρακτηριστικά του κινήματος της εποχής. Ο Σ.Δ.Γ. διατύπωσε αιτήματα ριζοσπαστικά και προώθησε με συνέπεια και μαχητικότητα τις γυναικείες διεκδικήσεις μέσω υπομνημάτων, νομοσχεδίων, δημόσιων συγκεντρώσεων και άρθρων στον Τύπο. Από το 1923, κατεξοχήν χώρος έκφρασης των φεμινιστριών του Σ.Δ.Γ. και εργαλείο πολιτικής παρέμβασης υπήρξε το περιοδικό-όργανό του, ο «Αγώνας της Γυναίκας». Μέσα από τις σελίδες του, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. ανέδειξαν ζητήματα που αφορούσαν την ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή, την πρόσβαση στην εκπαίδευση και την εργασία, καθώς και την αντιμετώπιση κοινωνικών ανισοτήτων με έμφυλη και ταξική διάσταση. Το περιοδικό φιλοξενούσε άρθρα, αναλύσεις, ανταποκρίσεις από το διεθνές φεμινιστικό κίνημα και παρεμβάσεις που στόχευαν στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και την άσκηση πίεσης προς την πολιτική εξουσία. Με τον τρόπο αυτό, ο «Αγώνας της Γυναίκας» συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση και διάδοση του φεμινιστικού λόγου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, γεγονός που αναγνωρίζουν όλες οι ιστοριογραφικές μελέτες που αφορούν το γυναικείο κίνημα της περιόδου.

¹Ε. Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα». Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940* (τόμ. Β1, σσ. 337-359). Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002, σ. 337

Η ελληνική ιστοριογραφία, βέβαια, καθυστέρησε σημαντικά να ασχοληθεί με την ιστορία της γυναικείας αμφισβήτησης, καθώς για δεκαετίες η ενασχόληση με την ιστορία των γυναικών και την ιστορία του φύλου εν γένει θεωρούνταν ως ανυπόληπτη πολιτικο-ιδεολογική ενασχόληση και ως θεματική περιορισμένου ιστορικού ενδιαφέροντος και επιστημονικής εγκυρότητας.² Οι ιστορικές μελέτες που στην Ελλάδα χρησιμοποίησαν την έννοια του φύλου άρχισαν να βλέπουν το φως της δημοσιότητας στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Ακόμα και σήμερα, ωστόσο, παρότι η ιστορία των γυναικών έχει αποκτήσει ακαδημαϊκή αναγνώριση, εξακολουθεί να βρίσκεται σε πολλές περιπτώσεις στο περιθώριο της κοινότητας των ιστορικών. Όπως επισημαίνει η Αβδελά, σε πολλές περιπτώσεις η ενασχόληση με τα ζητήματα αυτά εξακολουθεί να θεωρείται «γυναικεία», με τις συνακόλουθες αρνητικές συνδηλώσεις, δηλαδή ως ενασχόληση ασήμαντη και περιορισμένη.³

Η έλλειψη ενασχόλησης με την ιστορία των γυναικών βύθισε για χρόνια στο σκοτάδι και το ελληνικό γυναικείο κίνημα χειραφέτησης και τις πρωταγωνίστριές του. Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1980 και εξής μια σειρά Ελλήνων ιστορικών καταπιάστηκαν με διάφορα ζητήματα που σχετίζονταν με τις γυναικείες διεκδικήσεις και ανέδειξαν τα επί χρόνια αγνοημένα κείμενα των πρώτων γυναικείων περιοδικών. Σημείο αναφοράς αποτέλεσε η μελέτη των Αβδελά & Ψαρρά, που δημοσιεύτηκε το 1985 και προσέφερε μια πρώτη ανθολόγηση κειμένων του μεσοπολεμικού φεμινισμού, τα οποία ως τότε παρέμεναν στην αφάνεια.⁴ Όπως διαπίστωναν οι συγγραφείς της μελέτης, σημαντικό κομμάτι του αρχειακού υλικού που θα τεκμηρίωνε την γυναικεία αμφισβήτηση είχε σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί, ενώ τα τεκμήρια που είχαν διασωθεί ήταν δυσεύρετα. Οι δυσκολίες αυτές στην ανεύρεση του υλικού, σε συνδυασμό με τη γενικότερη αδιαφορία για την ιστορία των γυναικών και για τους γυναικείους αγώνες, είχαν οδηγήσει, σύμφωνα με τις ίδιες, στο να εξαντλείται η ιστορία της γυναικείας

² Για μια επισκόπηση και θεώρηση της ιστοριογραφίας της ιστορίας του φύλου και της ιστορίας των γυναικών στην Ελλάδα, βλ. Ε. Αβδελά, «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: αποτιμήσεις και προοπτικές», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης & Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002: Πρακτικά*, τόμ. 2, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004, σ. 123-138, Ε. Αβδελά, «Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα: Από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση», στο Β. Καντσά, Β. Μουτάφη & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 89-117, Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην ιστορία: ελληνικές αναπαραστάσεις», *Μνήμων*, 19, 2014, σ. 225-232 και Ε. Fournaraki & Υ. Yannitsiotis, «Three decades of women's and gender history in Greece: an account», *Aspasia*, 7 (2013), σ. 162-173.

³ Αβδελά (2014), *ό.π.*, σ. 228

⁴ Ε. Αβδελά & Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: μια ανθολογία*. Αθήνα: Γνώση, 1985

αμφισβήτησης στην Ελλάδα «μέσα σε λίγες αράδες με κάμποση γραφικότητα και άφθονη ανεκδοτολογία».⁵

Από τη δεκαετία του 1980 κι έπειτα, ωστόσο, δημοσιεύτηκαν αξιόλογες μελέτες και άρθρα, που αφορούσαν διάφορες πτυχές της ιστορίας των γυναικών και των γυναικείων διεκδικήσεων στην Ελλάδα, βασισμένες σε μεγάλο βαθμό και σε στοιχεία που αντλήθηκαν από τα γυναικεία έντυπα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα · μελέτες που επικεντρώνονταν και φώτιζαν πτυχές της ιστορίας της γυναικείας εργασίας και εκπαίδευσης, της δημόσιας δράσης των γυναικών και της διεκδίκησης των πολιτικών, αστικών και οικονομικών δικαιωμάτων τους. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν η μονογραφία της Ε. Βαρίκα για τη γέννηση της φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, οι έρευνες της Ε. Αβδελά γύρω από το ζήτημα της γυναικείας εργασίας και τις σχετικές φεμινιστικές διεκδικήσεις, η εμβληματική μελέτη της Σαμίου για τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων, αλλά και τα άρθρα της για τα γυναικεία έντυπα, καθώς και τα άρθρα της Α. Ψαρρά για τις φεμινιστικές οργανώσεις και τη σχέση της γυναίκας με την πολιτική.⁶

Στην παραπάνω διερεύνηση επιχειρεί να συμβάλει και η παρούσα εργασία, αντικείμενο της οποίας αποτελούν οι γυναικείες διεκδικήσεις της περιόδου του Μεσοπολέμου, όπως αυτές αναδύονται μέσα από τα άρθρα του περιοδικού «ο Αγώνας της Γυναίκας» – της σημαντικότερης πηγής για τον Σ.Δ.Γ, τον λόγο και τη δράση του. Παρότι άρθρα του περιοδικού έχουν ήδη αξιοποιηθεί στις μέχρι τώρα έρευνες για το

⁵ Στο ίδιο, σ. 14

⁶ Βλ. Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907* (4η έκδ.). Αθήνα: Κατάρτι, (2004), Ε. Αβδελά «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις. Στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 193-204, Ε. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αιώνας)». *Τα Ιστορικά*, 11, 1989, σ. 339-360. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990, Ε. Avdela, «“To the most weak and needy”: women’s protective labor legislation in Greece». Στο U. Wikander, A. Kessler-Harris, & J. Lewis (επιμ.), *Protecting women: Labor legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880-1920* (pp. 290-317). Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1995, Ε. Αβδελά, «Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων στο Μεσοπόλεμο». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8(1), 1996, σ. 83-99. Δ. Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων, 1864-1952: ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*. Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2013. Α. Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο». Στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 67-82, Α. Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)». Στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών Διοτίμα (επιμ.), *Το φύλο των δικαιωμάτων: Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα: Νεφέλη, 1999, σ. 92-107

γυναικείο κίνημα, ένα σημαντικό μέρος του αρχειακού υλικού παραμένει ανεκμετάλλευτο και ανεπεξέργαστο. Η επί μακρόν δυσκολία πρόσβασης στο πλήρες σώμα των τευχών αναμφίβολα συνέβαλε σε αυτήν την καθυστέρηση. Η ψηφιοποίηση, ωστόσο, του περιοδικού στο πλαίσιο του Διατμηματικού Προγράμματος «Σπουδές Φύλου και Ισότητας στις Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες» (2003-2008) του Παντείου Πανεπιστημίου, καθώς και η πρόσφατη ανάρτησή του στην ψηφιακή βιβλιοθήκη Πάνδημος από τη Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου (2025), ανοίγουν πλέον νέους δρόμους και προσφέρουν νέες δυνατότητες για την περαιτέρω έρευνα του περιοδικού.⁷ Στόχος της παρούσας εργασίας, επομένως, είναι μια εκ νέου και συνολική ανάγνωση των κειμένων του περιοδικού, με έμφαση στα ζητήματα που ιεραρχούν ως πρωτεύοντα για το γυναικείο ζήτημα οι αρθρογράφοι του. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία αυτή θα επιχειρήσει να διερευνήσει τις κύριες θέσεις των φεμινιστριών του Σ.Δ.Γ. και αρθρογράφων του περιοδικού, τα επιχειρήματα με τα οποία στήριζαν τις διεκδικήσεις τους, την πολεμική που ανέπτυξαν απέναντι σε αντίθετες φωνές και καθιερωμένες αντιλήψεις, και τα μέσα πάλης που επέλεξαν για την προώθηση των στόχων τους. Επίσης, θα εξετάσει το πώς τα αιτήματα και οι προτεραιότητες των φεμινιστριών άλλαξαν μέσα στα δεκαέξι πρώτα χρόνια έκδοσης του περιοδικού και το πώς οι δυσκολίες, οι διαψεύσεις, οι παλινωδίες αλλά και οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις επηρέασαν τις πρωταγωνίστριες του φεμινιστικού κινήματος και αναδιαμόρφωσαν τον πολιτικό τους λόγο και την ιεράρχηση των αιτημάτων τους. Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων αξιοποιήθηκε το σύνολο των τευχών του «Αγώνα της Γυναίκας» που εκδόθηκαν κατά την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας του περιοδικού, από το 1923 έως το 1936 (τεύχη 1-204).

Αναγκαία, ωστόσο, είναι η επισημάνση ότι, λόγω των περιορισμών που αναπόφευκτα επιβάλλει η έκταση μιας διπλωματικής εργασίας, δεν είναι δυνατόν να αποτυπωθεί πλήρως το εύρος των ενδιαφερόντων των φεμινιστριών του Σ.Δ.Γ. Έτσι,

⁷ Τα τεύχη του «Αγώνα της Γυναίκας» από το 1923 ως το 2007 ψηφιοποιήθηκαν αρχικά με πρωτοβουλία της ιστορικού Αλέκας Μπουζουβή στο πλαίσιο του Διατμηματικού Προγράμματος «Σπουδές Φύλου και Ισότητας στις Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες» (2003-2008), με επιστημονική υπεύθυνη την Μαρία Στρατηγάκη. Αναγνωρίζοντας τη σημασία αυτού του ιστορικού αρχείου, η Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου ανέλαβε το έργο της αναδιοργάνωσης του υλικού για την ανάρτησή του στην ψηφιακή βιβλιοθήκη Πάνδημος. Στην κατεύθυνση αυτή πραγματοποιήθηκε σε πρώτη φάση ολοκληρωμένη ταξινόμηση, οργάνωση των ψηφιοποιημένων άρθρων και διορθώσεις ενώ παράλληλα καλύφθηκαν τα κενά με νέες ψηφιοποιήσεις από τα πρωτότυπα τεύχη. Το έργο αυτό διεκπεραιώθηκε από την αποσπασμένη εκπαιδευτικό Έμη Κίτσαλη και τη βιβλιοθηκονόμο Κορίννα Σπυροπούλου.

παρεμβάσεις στον «Αγώνα» σχετικά με επίκαιρα ζητήματα (όπως, για παράδειγμα, τα Μαρασλειακά), ή άρθρα σχετικά με ζητήματα ειδικού ενδιαφέροντος (όπως η θέση της γυναίκας στην Ινδία, την Τουρκία, την Κίνα, την Παλαιστίνη, τη Σοσιαλιστική Ρωσία, οι θέσεις του Γκάντι για το γυναικείο ζήτημα, οι εντυπώσεις της Αύρας Θεοδωροπούλου από τις συμμετοχές της στα διεθνή συνέδρια και, αργότερα, τις αποστολές της στη Συρία και την Παλαιστίνη, η συμμετοχή των γυναικών στις Δελφικές γιορτές ή ο θάνατος της Κλάρας Ζέτκιν) δεν θα απασχολήσουν την παρούσα εργασία.

Αρχικά, στο πρώτο, εισαγωγικό, κεφάλαιο επιχειρείται μια σύντομη αναδρομή στο δεύτερο μισό του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, περίοδο κατά την οποία εμφανίζονται στην Ελλάδα οι πρώτες γυναικείες φωνές στον δημόσιο λόγο, οι γυναίκες αναπτύσσουν για πρώτη φορά δράση στον δημόσιο χώρο και κυκλοφορούν τα πρώτα γυναικεία περιοδικά, τα οποία προετοίμασαν το έδαφος για το φεμινιστικό κίνημα και τύπο του Μεσοπολέμου. Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζεται το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύθηκε ο ελληνικός φεμινισμός του Μεσοπολέμου, καθώς και η επίδραση του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος στη διαμόρφωση των αιτημάτων του. Επίσης, παρουσιάζονται τα ρεύματα που αναπτύχθηκαν εντός του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος, τα ενοποιητικά του στοιχεία αλλά και οι μεταξύ τους διαφορές και διαμάχες. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στα βασικά γυναικεία έντυπα της εποχής, με έμφαση στους στόχους τους, τις θεματικές τους συγκλίσεις και αποκλίσεις. Το επόμενο κεφάλαιο εστιάζει στον «Αγώνα της Γυναίκας» και αναλύει διεξοδικά τα ζητήματα που ανέδειξε το περιοδικό καθ' όλη τη διάρκεια της πρώτης περιόδου έκδοσής του. Εξετάζονται οι αντιλήψεις των αρθρογράφων σχετικά με τον φεμινισμό, καθώς και οι θέσεις και προβληματισμοί τους γύρω από τα κύρια ζητήματα που απασχόλησαν την αρθρογραφία τους και την πολιτική τους δράση: τα πολιτικά δικαιώματα, την ψήφο, τη γυναικεία εργασία, την γυναικεία εκπαίδευση, την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, την προστασία της μητρότητας και του παιδιού, την κατάργηση του κρατικού διακανονισμού της πορνείας και την καταπολέμηση της σωματεμπορίας. Παράλληλα, διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τη διασύνδεσή τους με το διεθνές φεμινιστικό κίνημα, καθώς και η στάση τους μπροστά στον φασιστικό κίνδυνο, τον αυξανόμενο αυταρχισμό και την επιχειρούμενη οπισθοδρόμηση.

Το αρχειακό υλικό του περιοδικού, με την ποικιλία των θεμάτων και την ένταση του λόγου του, αποτελεί ανεκτίμητη μαρτυρία για τις νοοτροπίες, τις αντιστάσεις και

τα οράματα μιας γενιάς που πάλεψε για την αναγνώριση της γυναικείας ισονομίας. Μέσα στις σελίδες του «Αγώνα», οι φεμινίστριες καταγράφουν τις ιδέες τους, εξιστορούν την οργάνωση και την εξέλιξη του αγώνα τους και μοιράζονται τις νίκες, τις ήττες, τις χαρές και τις απογοητεύσεις τους. Έτσι, τα άρθρα που μελετώνται στην παρούσα εργασία αποτελούν όχι μόνο πολύτιμα ιστορικά τεκμήρια αλλά και ζωντανές μαρτυρίες ενός οράματος για ισότητα και δικαιοσύνη που σημάδεψε μια ολόκληρη εποχή.

1. Αναζητώντας φωνή και ρόλο: η πρώτη εμφάνιση των γυναικών στο δημόσιο λόγο και χώρο (β' μισό 19ου-αρχές 20ου αιώνα)

Ο φεμινισμός ως έννοια γεννήθηκε κατά την περίοδο του Διαφωτισμού και της Γαλλικής επανάστασης. Ήδη από τον 18^ο αιώνα, σε Ευρώπη και Αμερική, οι γυναίκες άρχισαν να διεκδικούν τα βασικά τους δικαιώματα. Το φεμινιστικό κίνημα, ωστόσο, με την έννοια των οργανωμένων διεκδικήσεων αναδύθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στις ΗΠΑ και την Αγγλία. Τα αιτήματα αφορούσαν τη διεκδίκηση κοινωνικών δικαιωμάτων (οικογενειακό δίκαιο, θέματα ιδιοκτησίας, μητρότητα, εκπαίδευση, εργασιακά δικαιώματα) αλλά και τη διεκδίκηση πολιτικής ύπαρξης. Σταθμός στην ιστορία του φεμινιστικού κινήματος υπήρξε το 1848, χρονιά που διοργανώθηκε το πρώτο επίσημο συνέδριο για τα δικαιώματα των γυναικών στην Ν. Υόρκη, όπου και συζητήθηκαν ζητήματα σχετικά με την ισότητα των φύλων αλλά και την κατάργηση κάθε νομοθετικού πλαισίου που προωθούσε την άνιση μεταχείριση της γυναίκας.⁸ Ορόσημο, βέβαια, αποτέλεσε και η αιματοβαμμένη 8^η Μάρτη 1857, όταν εργάτριες της βιομηχανίας του ιματισμού έκαναν απεργία και διαδήλωσαν στην Ν. Υόρκη απαιτώντας την αλλαγή των απάνθρωπων συνθηκών εργασίας τους. Στην Ευρώπη, σημείο καμπής αποτέλεσε το 1903, όταν ιδρύθηκε στην Μ. Βρετανία η Κοινωνική και Πολιτική Ένωση Γυναικών (WSPU), τα μέλη της οποίας, που ονομάστηκαν σουφραζέτες, έθεσαν ως κεντρικό στόχο του αγώνα τους, το ζήτημα της παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων, με αιχμή το δικαίωμα ψήφου.

Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος ήταν σαφώς μικρότερα και πιο δειλά. Το διαφορετικό πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο, η αργή ανάπτυξη της βιομηχανίας και η καθυστερημένη μετάβαση σε ένα καπιταλιστικού τύπου σύστημα, όπως και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της ελληνικής οικογένειας και η αυστηρότητα των ηθών της αναμφίβολα συντέλεσαν στην καθυστέρηση της ανάπτυξης του.

Η ιστορία των γυναικείων διεκδικήσεων στην Ελλάδα ξεκινά κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία για πρώτη φορά οι γυναίκες διατύπωσαν συστηματική κριτική στην υφιστάμενη κατάσταση του φύλου τους. Η διαμόρφωση μιας πρώτης συνείδησης φύλου και η ανάδυση του ρεύματος της γυναικείας αμφισβήτησης συμβαδίζει και στην Ελλάδα, όπως και στον ευρύτερο δυτικό κόσμο, με την ανάπτυξη της γυναικείας συγγραφικής δραστηριότητας και με την εμφάνιση των

⁸ Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 90-91

γυναικών στον Τύπο. Πολύ πριν μορφοποιηθούν και διατυπωθούν ρητά οι διεκδικήσεις για την ισότητα των φύλων, η λογοτεχνία και εν γένει η συγγραφική δραστηριότητα αποτέλεσαν προνομιακό χώρο έκφρασης των γυναικών, μέσο διερεύνησης της ατομικότητάς τους και πεδίο σταδιακής συγκρότησης μιας αυτόνομης γυναικείας ταυτότητας.⁹ Η ίδια η φύση της συγγραφής, μιας δραστηριότητας εκ των πραγμάτων μοναχικής, εσωτερικής και πνευματικής, προσέφερε στις γυναίκες ένα πεδίο αμφισβήτησης του προκαθορισμένου κοινωνικού τους ρόλου, ο οποίος τις ήθελε αποκλειστικά αφοσιωμένες στο νοικοκυριό, την οικογένεια και τη μητρότητα. Δεδομένου δε ότι η συγγραφική ιδιότητα προσέδιδε μια αίγλη κι ένα κύρος ασυμβίβαστο με την κοινωνική θέση των γυναικών, η ενασχόληση των γυναικών με τη γραφή προσλάμβανε τα χαρακτηριστικά μιας πράξης αντίστασης.¹⁰ Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η απόφαση μιας γυναίκας να γράψει – και ιδίως η απόφαση της να δημοσιεύσει τα κείμενά της, να «εξέλθει», δηλαδή, από τον ιδιωτικό χώρο για να περάσει στην απαγορευμένη δημόσια σφαίρα – την έφερνε αναγκαστικά αντιμέτωπη με την υποδεέστερη θέση της στην κοινωνία και ενίσχυε την επίγνωση της έμφυλης ταυτότητάς της.

Στην Ελλάδα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1840, και ιδίως κατά την περίοδο 1860-1880, αρχίζουν να δημοσιεύονται στον τύπο γυναικείες μεταφράσεις, ποιήματα, δοκίμια αλλά και άρθρα γραμμένα από γυναίκες σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση. Την ίδια περίοδο, εμφανίζονται και τα πρώτα ελληνικά περιοδικά που εκδίδονται από γυναίκες και απευθύνονται σε αυτές.¹¹ Τα πρώτα αυτά γυναικεία περιοδικά, όπως η «Κυψέλη» (1845) και η «Ευρυδίκη» (1871) που εκδίδονταν στην Κωνσταντινούπολη, ή η «Θάλεια» (1867) που εκδιδόταν στην Αθήνα, εκδίδονται από τα μέσα του 19ου αιώνα κι έπειτα από μορφωμένες γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, συχνά δασκάλες, που επεδίωκαν να υπερβούν τον διακοσμητικό χαρακτήρα της παιδείας που είχαν λάβει και να αξιοποιήσουν το μορφωτικό τους κεφάλαιο για τη βελτίωση της θέσης του φύλου τους.¹² Οι γυναίκες αυτές, οι «γράφουσες», όπως τις

⁹ Ε. Βαρίκα (1988), «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της "γυναικείας φυλής"». *Διαβάζω*, 198, 1988, σ. 6-7

¹⁰ Ίσως γι' αυτόν το λόγο, όπως εύστοχα επισημαίνει η Ε. Βαρίκα, η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα απέφυγε να αναγνωρίσει στις πρώτες Ελληνίδες που τόλμησαν να δημοσιεύσουν τα γραπτά τους την ιδιότητα της «συγγραφέως» και περιορίζονταν στον όρο «γράφουσες». Στο ίδιο, σ. 6

¹¹ Για τα γυναικεία περιοδικά του 19^{ου} αιώνα βλ. Βαρίκα (1988), *ό.π.*, σ. 6-12, Κ. Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1830-1936: πρωτοπόρες Ελληνίδες*, Αθήνα: Γλάρος, 1988, σ. 45-49

¹² Βαρίκα (2004), *ό.π.*, σ. 82

ονόμαζαν,¹³ αν και δεν αμφισβητούσαν τον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο, όριζαν τη γυναίκα ως μια ξεχωριστή βιολογική αλλά και κοινωνική κατηγορία και αντιλαμβάνονταν το εκδοτικό τους εγχείρημα ως όργανο στη διάδοση νέων ιδεών που θα βελτίωναν τη θέση της στην κοινωνία.¹⁴ Έτσι, στα πρώτα γυναικεία περιοδικά διατυπώθηκε για πρώτη φορά το αίτημα για πνευματική και μορφωτική ανύψωση του γυναικείου φύλου. Στα περιοδικά αυτά, οι γυναίκες αρθρογράφοι περιέγραφαν ένα νέο γυναικείο τρόπο ζωής ο οποίος, μέσω της εκπαίδευσης, θα επέτρεπε στις Ελληνίδες να αναπτύξουν ολοκληρωμένα τις ικανότητές τους ως μητέρες και σύζυγοι. Στο επίκεντρο του λόγου τους βρέθηκε, επομένως, το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης, του περιεχομένου και των στόχων της, καθώς ο αναλφαβητισμός αποτελούσε αναπόδραστη πραγματικότητα για τη μεγάλη πλειοψηφία των Ελληνίδων.¹⁵ Η εκπαίδευση, κατά τη γνώμη τους, όφειλε να συμβάλλει στη συστηματική καλλιέργεια των «φυσικών» ιδιοτήτων των γυναικών και αποτελούσε όχι απλώς δικαίωμα αλλά καθήκον, καθώς ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική εκπλήρωση του βασικού κοινωνικού και εθνικού τους ρόλου, της φροντίδας του οίκου, δηλαδή, και της μητρότητας.¹⁶ Η γυναίκα χρειαζόταν, επίσης, να μορφωθεί για να είναι σε θέση να διαπαιδαγωγήσει τον αυριανό στρατιώτη που θα υπερασπιζόταν το έθνος και την πατρίδα.

Το περιεχόμενο των επιχειρημάτων που αρθρώνουν αυτές οι πρώτες γυναικείες φωνές συμπλέει – πιθανόν αναζητώντας νομιμοποίηση – με τις κυρίαρχες λογικές της

¹³ «Γράφουσες» ονομάστηκαν οι γυναίκες που μετά το 1896 επιχείρησαν να ανασκευάσουν τις αντιφεμινιστικές θέσεις του Εμμ. Ροΐδη. Βλ. Ε. Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες του ΙΘ' αιώνα και η διείσδυσή τους στο χώρο των γραμμάτων: Έμφυλοι αποκλεισμοί και μετατοπίσεις* [Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών], 2003

¹⁴ Κι ως προς το σημείο αυτό διαφοροποιούνται από τα διάφορα περιοδικά «κυριών» που εκδίδονταν είτε από άνδρες είτε από γυναίκες και περιλάμβαναν ποικίλη ύλη (μόδα, καλλυντικά, συνταγές μαγειρικής, λογοτεχνία), χωρίς όμως να αναφέρονται σε θέματα σχετικά με την βελτίωση της θέσης των γυναικών. Βλ. Μ. Κυριακίδου, «Ο φεμινιστικός τύπος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Ιστορ.*, 12, σ. 70.

¹⁵ Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει η Ε. Βαρίκα (2004, *ό.π.*, σ. 76-77), «το 1837 μονάχα 9-10% των μαθητών των δημοτικών σχολείων ήσαν κορίτσια, σαράντα χρόνια αργότερα το ποσοστό αυτό μόλις έφτανε το 20-22%». Επίσης, προς τα τέλη του αιώνα υπολογίζεται ότι το 93% των γυναικών δεν ήξερε να γράφει το όνομά του. Η μόρφωση των γυναικών περιοριζόταν στα σχετικά προνομιούχα στρώματα, αστικά και μικροαστικά, και είχε διακοσμητικό χαρακτήρα, καθώς όλο τα επαγγέλματα με εξαίρεση αυτό της δασκάλας, ήταν κλειστά για τις γυναίκες. Η μέση γυναικεία εκπαίδευση δε, ήταν αποκλειστικά ιδιωτική, με αποτέλεσμα να απευθύνεται μόνο σε μαθήτριες προερχόμενες από μεγάλες πόλεις ή σε οικογένειες της επαρχίας αρκετά πλούσιες για να είναι σε θέση να τοποθετούν τις κόρες τους εσωτερικές. Επίσης, σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Α. Δημαράς, τα ποσοστά του αναλφαβητισμού παρέμεναν ιδιαίτερα υψηλά και στις αρχές του επόμενου αιώνα. Το 1907 υπολογίζεται ότι το 82,6% των γυναικών ήταν αναλφάβητοι. Βλ. Α. Δημαράς, *Η εκπαίδευση 1909-1922: μεγάλα εκσυγχρονιστικά σχέδια και αντιδράσεις*, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 169

¹⁶ Αβδελά (2002), *ό.π.*, σ. 338-339

εποχής. Συνάδει, αρχικά, με το νέο γυναικείο ιδεώδες που αναδύθηκε κατά τον ύστερο 19^ο και πρώιμο 20^ο αιώνα με τη μεταβολή του χαρακτήρα του ελληνικού σπιτιού και την ανάδειξή του σε πυρήνα της ηθικής και της κουλτούρας του έθνους.¹⁷ Με την αναβάθμιση της σημασίας του οικιακού περιβάλλοντος και την εξιδανίκευση του οίκου, η παρουσία της γυναίκας αναγνωρίστηκε ως καθοριστική, καθώς πλέον αντιμετωπιζόταν ως θεματοφύλακας των ηθικών αξιών της οικογένειας και βασικός πυλώνας της οικιακής ζωής. Η αναδιαμόρφωση αυτή του ρόλου της γυναίκας συνδέεται, όμως, και με την αναζωπύρωση του εθνικού ζητήματος και του αλτρωτισμού, ιδεολογιών που κυριάρχησαν στον δημόσιο λόγο από την περίοδο αυτή ως την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας το 1922. Σε αυτή τη συγκυρία, η μητρότητα, από απλή βιολογική λειτουργία, ανυψώθηκε σε καθήκον εθνικής σημασίας και οι γυναίκες αναδείχθηκαν σε καίριους φορείς της προόδου του ελληνικού έθνους, μητέρες μελλοντικών πολεμιστών αλλά και φύλακες της γλώσσας, των παραδόσεων, της ηθικής και της εθνικής συνείδησης.¹⁸ Επίσης, η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και η δι' αυτής ενίσχυση της ελληνικότητας των περιοχών των οποίων η τύχη έμελλε να κριθεί, ανατίθετο και στις γυναίκες, όπως και η στελέχωση των σχολείων στις αλτρώτερες περιοχές και η σύσταση εταιρειών με εκπολιτιστικό ή φιλανθρωπικό περιεχόμενο.¹⁹ Έτσι, η γυναικεία εκπαίδευση άρχισε να επαναπροσδιορίζεται και ενώ αρχικά θεωρούνταν κοινωνικά άχρηστη και πολιτικά επικίνδυνη, σταδιακά ξεκίνησε να αναγνωρίζεται ως χρήσιμη για την ενίσχυση της εθνικής συνοχής και προόδου. Μέσα σε αυτή τη συγκυρία, το αίτημα της πρόσβασης στη γνώση που διατυπώθηκε με συνέπεια από τις «γράφουσες» ήταν αίτημα ρεαλιστικό και ιδεολογικά συμβατό με τη συγκυρία.

Εκτός, όμως, από τις «γράφουσες», σταδιακά, από τη δεκαετία του 1870 κι έπειτα, κάποιες δυνατότητες πρόσβασης στο δημόσιο χώρο είχαν αποκτήσει και γυναίκες που ασχολούνται με τη φιλανθρωπική (π.χ. σε ορφανοτροφεία, πτωχοκομεία, λαϊκά συσσίτια) και εθνικιστική δράση.²⁰ Οι γυναίκες αυτές συγκρότησαν τους

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 105-115

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 126 κ.ε. Βλ. επίσης και Ε. Αβδέλα, «Ανάμεσα στο καθήκον και το δικαίωμα. Το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864-1952», στο Θ. Δραγώνα – Φ. Μπιρτέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Πολίτης και έθνος-κράτος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 233-234 και Μ. Ρεπούση, «Το φύλο των γυναικών: έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις». Στο Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000* (Τόμ. 5). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα., 2003, σ. 189-190

¹⁹ Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 189

²⁰ Όπως σημειώνει η Δ. Σαμίου σχετικά με το ζήτημα αυτό: «Η ανάπτυξη της εθνικιστικής δράσης έδινε στις γυναίκες μια μοναδική ευκαιρία συμμετοχής σε έναν τουλάχιστον από τους τομείς της πολιτικής ζωής. Καθώς ο εθνικισμός προέτρεπε τις γυναίκες να γίνουν φορείς μετάδοσης της ελληνικής

πρώτους «συλλόγους κυριών» και τα πρώτα γυναικεία σωματεία και ανέλαβαν συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για την εκπαίδευση των γυναικών, όπως για παράδειγμα τα τρία «Κυριακά Σχολεία», στα οποία φοίτησε ένας μεγάλος αριθμός γυναικών εργατριών.²¹ Έτσι, στο τέλος του αιώνα, διαμορφώνονται τρεις κυρίαρχες μορφές γυναικείας παρουσίας στο δημόσιο χώρο, οι οποίες αν και αντιμετωπίζονταν συχνά με επιφυλακτικότητα, δεν καταδικάζονταν εξ ορισμού: οι φιλόανθρωπες, οι «γράφουσες» και οι δασκάλες – το μόνο επάγγελμα που μπορούσε να ασκήσει μια μορφωμένη γυναίκα.²² Στις πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα, η εμπλοκή της Ελλάδας στις πολεμικές επιχειρήσεις (1912-1922) δημιούργησε την επιθυμία σε πολλές γυναίκες να συμβάλουν στην κάλυψη των πολλαπλών αναγκών του πολέμου οργανώνοντας το δικό τους στρατόπεδο στα μετόπισθεν.²³ Με την ίδρυση πολλών νέων και δυναμικών γυναικείων συλλόγων και οργανώσεων (όπως το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων, η Ένωση των Ελληνίδων, το Λύκειο των Ελληνίδων, ο Σύνδεσμος της «Αδελφής του στρατιώτη») θα δυναμώσει και η γυναικεία παρουσία στο δημόσιο χώρο. Κάποιες από αυτές επικέντρωσαν τη δράση τους στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκάλεσαν οι συνεχείς πόλεμοι, όλες όμως επεδίωκαν, μεταξύ άλλων, και τη διεκδίκηση της αναγνώρισης της γυναικείας παρουσίας ως ενεργού παράγοντα στη δημόσια σφαίρα.²⁴ Αυτή η έμπρακτη αμφισβήτηση της διαίρεσης του κοινωνικού χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό και της αντιστοίχισης του πρώτου με τους άνδρες και του δεύτερου με τις γυναίκες, που συντελέστηκε στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, θα προλειάνει το έδαφος για την εμφάνιση κατά την μεσοπολεμική περίοδο του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος.

Αναμφίβολα, βέβαια, σταθμό σε αυτή την πρώτη φάση της ιστορίας των γυναικείων διεκδικήσεων αλλά και, ευρύτερα, σταθμό στην ιστορία της γυναικείας αμφισβήτησης στην Ελλάδα θα αποτελέσει η μορφή της Καλλιρρόης Παρρέν (1885-1940) και το έντυπο που εξέδιδε για τριάντα ολόκληρα χρόνια, «Η Εφημερίς των

συνείδησης σε όλα τα μέρη όπου υπήρχαν ελληνικοί πληθυσμοί, οι Ελληνίδες άκουγαν για πρώτη φορά να τις προσφωνούν πολίτες του έθνους. [...] Η προβολή του εθνικού στοιχείου σε όλες του τις μορφές έγινε κεντρικός άξονας των γυναικείων κινητοποιήσεων της εποχής», 96. Επίσης, κατά την Αβδελά (2006, *ό.π.* σ.233-234), το αποκορύφωμα της «γυναικείας εθνικής δράσης» θεωρείται η ενεργητική ανάμιξη των γυναικών στον ελληνοτουρκικό πόλεμο.

²¹ Α. Μπουτζουβή, «Γυναικείο κίνημα: όψεις και δράσεις 1909-1922». Στο Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000* (Τόμ. 6). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003β, σ. 285-286

²² Αβδελά (2002), *ό.π.*, σ. 339. Παρόμοια και στο Αβδελά, 235

²³ Μπουτζουβή (2003β), *ό.π.*, σ. 287-288

²⁴ Στο ίδιο, σ. 288

Κυριών» (1887-1917).²⁵ Η «Εφημερίς» δεν αποτελεί μονάχα ένα μακροβιότατο γυναικείο έντυπο. Είναι το πρώτο έντυπο στην Ελλάδα που συντασσόταν αποκλειστικά από γυναίκες και αποτέλεσε χώρο έκφρασης των γυναικών και όργανο συσπείρωσης και συντονισμού της γυναικείας δράσης. Συνιστά, επίσης, την πρώτη συστηματική προσπάθεια βελτίωσης της θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα και αντανakλά το πέρασμα ενός τμήματος γυναικών στη φεμινιστική συνείδηση.²⁶ Ο φεμινισμός, βέβαια, ως όρος θα αργήσει να υιοθετηθεί.²⁷ Μόλις την περίοδο 1909-1915 θα υιοθετηθεί βαθμιαία από την Παρρέν και τις πρωτεργάτριες της γυναικείας κίνησης και θα ταυτιστεί με τις εγχώριες γυναικείες δραστηριότητες, αποσυνδεδεμένος από τις όποιες ριζοσπαστικές ή πολιτικές συνδηλώσεις του. Χαρακτηριστικά η Παρρέν θα δηλώσει το 1910: «φεμινισμός δεν σημαίνει, ως οι πολλοί νομίζουν, πολιτικήν χειραφέτησιν της γυναικός. Φεμινισμός θα ειπή ανθρωπισμός, εθνισμός, πατριωτισμός».²⁸

Ωστόσο, παρά τις διαβεβαιώσεις της ότι δεν διεκδικούσε την πολιτική χειραφέτηση – ενδεχομένως περισσότερο για λόγους τακτικής – η παρέμβαση της Παρρέν υπήρξε βαθύτατα πολιτική.²⁹ Ήδη από το πρώτο φύλο της η «Εφημερίδα» τάχθηκε υπέρ της ανάμειξης των γυναικών στα κοινά και καθ' όλη τη μακρά περίοδο έκδοσής της ανέδειξε και υποστήριξε σταθερά αιτήματα για νομοθετικές μεταρρυθμίσεις σε ζητήματα όπως η εκπαίδευση, η εργασία και η θέση των γυναικών στην οικογένεια. Επίσης, οι γυναίκες του κύκλου της «Εφημερίδας» έθιξαν για πρώτη φορά, με άτολμο μεν αλλά θετικό τρόπο, το ζήτημα των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων. Αν και δεν διεκδίκησαν άμεσα το αίτημα της παραχώρησης βουλευτικής ψήφου στις γυναίκες, θεωρώντας την κοινωνία ανέτοιμη να το δεχτεί, διατύπωσαν, ήδη από το 1895, την άποψη ότι οι γυναίκες θα πρέπει να έχουν το δικαίωμα της δημοτικής ψήφου, άποψη την οποία η Κ. Παρρέν με σταθερότητα υποστήριζε.³⁰

²⁵ Βλ. Αβδελά (2002), *ό.π.*, σ. 339, Αβδελά (2006), *ό.π.*, σ. 235-241, Βαρίκα (1988), *ό.π.*, σ. 9-12, Βαρίκα (2004), *ό.π.*, σ. 273-377, Κυριακίδου, *ό.π.*, σ. 70-73, Κ. Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω*, 198 (1988), 15, Ε. Γιαννάτη, «Εφημερίς των Κυριών» (1887-1917): *όψεις και διαπραγματεύσεις της γυναικείας ταυτότητας* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης], 2010. Για την Παρρέν, πιο συγκεκριμένα, βλ. Μ. Αναστασοπούλου, *Καλλιρόη Παρρέν, η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφέτησης: Η ζωή και το έργο*. Αθήνα: Ηλιοδρόμιο, 2003

²⁶ Βαρίκα (2004), *ό.π.*, σ. 274.

²⁷ Για τον όρο και την υιοθέτησή του στην Ελλάδα, βλ. Ψαρρά (1999), *ό.π.*, σ. 90-92

²⁸ Στο ίδιο, 94

²⁹ Χαρακτηριστικά η Παρρέν δήλωνε το 1910 ότι οι γυναίκες πολιτεύονται · πολιτεύονται από τη στιγμή που ίδρυσαν το πρώτο γυναικείο σωματείο, που κοπιάζουν για το καλό της πατρίδας και της ανθρωπότητας, που υποκαθιστούν το κράτος σε ζητήματα πρόνοιας, που προτείνουν προστατευτικούς νόμους για γυναίκες και παιδιά. Βλ. Ψαρρά (1999), *ό.π.*, σ. 98

³⁰ Βλ. Βαρίκα (2004), *ό.π.*, σ. 338-340, Σαμίου (62-75) και Δ. Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων*, 12 (1989β), 167

Ένα ακόμα στοιχείο που διαφοροποίησε την «Εφημερίδα των Κυριών» από τα προγενέστερα δημοσιογραφικά εγχειρήματα ήταν η απεύθυνσή του σε πολύ διευρυμένο αναγνωστικό κοινό – που έφτανε μέχρι και τις 5.000 αναγνωστών – αλλά και η συστηματική ανάλυση της κοινωνικής θέσης των γυναικών καθώς κι η επεξεργασία συγκεκριμένων διεκδικήσεων, ενός προγράμματος και μιας στρατηγικής για τη γυναικεία χειραφέτηση.³¹ Βασικός στόχος της Κ. Παρρέν και των συνεργατών της – μιας ομάδας παιδαγωγών και συγγραφέων της εποχής – ήταν η επιδίωξη της γυναικείας ηθικής και πνευματικής χειραφέτησης. Πρόκειται, βέβαια, για μια «λελογισμένη» εκδοχή χειραφέτησης, για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση της Ε. Αβδελά, που ενστερνιζόταν την αρχή της «ισότητας στη διαφορά» και διεκδικούσε περήφανα τη γυναικεία ετερότητα.³² Οι γυναίκες θα έπρεπε να μείνουν διαφορετικές από τους άντρες και οι αρετές τους θα μπορούσαν να συμβάλουν στην πρόοδο του πολιτισμού. Οι γυναίκες ήταν πάνω απ' όλα μητέρες. Αυτή τους την ιδιότητα όχι μόνο την διεκδικούσαν και την πρόβαλλαν αλλά θα είναι και στο όνομά της που οι πρώτες Ελληνίδες φεμινίστριες θα απαιτήσουν μια καλύτερη μοίρα.³³

Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες του κύκλου της Παρρέν ανέπτυξαν την παρέμβασή τους γύρω από δύο θεμελιώδεις αξιώσεις: το δικαίωμα στην εκπαίδευση και το δικαίωμα στην εργασία. Απαίτησαν ίσα δικαιώματα στη μέση και ανώτερη εκπαίδευση καθώς και το δικαίωμα στην επαγγελματική μόρφωση, πρόσβαση των γυναικών σε όλες τις επαγγελματικές δραστηριότητες, μεταρρύθμιση των έγγαμων σχέσεων, βασικές αρχές των οποίων θα έπρεπε να είναι η ισότητα, η αγάπη και η αλληλοβοήθεια, μεγαλύτερη αυτονομία των γυναικών μέσα στο γάμο, και αναγνώρισή τους από το κράτος και την κοινωνία ως υπεύθυνων ατόμων, ως πολιτών. Παράλληλα, καταφέρθηκαν εναντίον θεσμών και πρακτικών που παγίωναν τη γυναικεία ανισότητα, όπως ο θεσμός της προίκας, η απλήρωτη και αθέατη οικιακή εργασία των γυναικών, η μετατροπή των γυναικών σε σεξουαλικά αντικείμενα και εν γένει η ανυποληψία και η απαξίωση με την οποία αντιμετωπίζονταν από τους άνδρες. Συγχρόνως, καθώς κατά την πρώτη εκβιομηχάνιση αναδύεται η μορφή της γυναίκας εργάτριας, ο κύκλος της «Εφημερίδας των Κυριών» επανειλημμένα στηλίτευσε την απουσία κρατικής μέριμνας για την προστασία των εργαζόμενων γυναικών, ενώ έδρασε, επίσης, ως οργανωτικός

³¹ Βαρίκα (1988), *ό.π.*, σ. 10

³² Αβδελά (2002), *ό.π.*, σ. 339

³³ Δ. Σαμίου, «Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1860-1960)», στο Ε. Λεοντίδου & S. R. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών* (σσ. 57-63), Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1992, σ. 58

πυρήνας της γυναικείας φιλανθρωπικής δράσης, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες για τη μόρφωση και προετοιμασία των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων, ώστε να μπορούν ταυτόχρονα να ανταποκριθούν τόσο στις απαιτήσεις της αμειβόμενης εργασίας όσο και στις παραδοσιακές οικιακές τους υποχρεώσεις. Τέλος, η εφημερίδα υποστήριξε ενεργά τους εθνικούς αγώνες, όπως στην περίπτωση της μεγάλης διεθνούς καμπάνιας που οργάνωσε μαζί με την «Ένωσιν των Ελληνίδων» στον πόλεμο του 1897, η οποία κινητοποίησε μεγάλο αριθμό γυναικών σε όλη την Ελλάδα και αποτέλεσε την πρώτη μαζική έξοδο των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στον δημόσιο χώρο.³⁴

Συνοψίζοντας, στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, η συγγραφική δραστηριότητα και το δικαίωμα στην παιδεία σε μια πρώτη φάση και η φιλανθρωπία και η συμμετοχή στις κρίσιμες εθνικές στιγμές στη συνέχεια αποτέλεσαν τις κύριες προκλήσεις των γυναικών απέναντι στην εποχή τους. Την περίοδο αυτή, η γυναικεία δράση ταυτίστηκε με μια μορφωμένη γυναικεία ελίτ, η οποία επιδίωξε τη διαμόρφωση μιας θετικής γυναικείας ταυτότητας και τη βελτίωση της θέσης του φύλου της μέσω της προώθησης της γυναικείας εκπαίδευσης και της ηθικοπνευματικής χειραφέτησης. Αν και οι γυναίκες αυτές δεν αμφισβήτησαν τον ρόλο και τον προορισμό του φύλου τους, δεν οργάνωσαν ένα κίνημα συλλογικό, προέβαλαν μετριοπαθή αιτήματά και είχαν περιορισμένες κατακτήσεις, η συμβολή τους υπήρξε καθοριστική για την αφύπνιση των συνειδήσεων πάνω στα γυναικεία προβλήματα και για την αμφισβήτηση της ιδέας της γυναικείας «φυσικής κατωτερότητας». Τα γυναικεία περιοδικά που εξέδωσαν αποτέλεσαν «φυτώρια», για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση της Ε. Βαρίκα, μιας νέας συλλογικής γυναικείας ταυτότητας, μιας πλατιάς και διάχυτης συνείδησης του φύλου που καλλιέργησε το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε στη συνέχεια το πρώτο φεμινιστικό ρεύμα στην Ελλάδα.³⁵ Τέλος, η εμφάνισή τους στο δημόσιο λόγο και χώρο ήταν αυτή που άνοιξε τον δρόμο στη νέα γενιά των φεμινιστριών που κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου θα οργανωθούν και θα διεκδικήσουν «δικαιώματα πολιτικά, αστικά και οικονομικά, ίσα και όμοια για τη γυναίκα και για τον άνδρα».³⁶

³⁴ Μπουτζουβή (2003β), *ό.π.*, 286. Επίσης, σύμφωνα με τις Αβδελά & Παρρά, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 προσφέρεται για την μελέτη των μηχανισμών μέσω των οποίων ορισμένες κατηγορίες γυναικών επιχείρησαν να ενταχθούν στο «εθνικό σώμα», αποκτώντας φυσική παρουσία σε χώρους και δραστηριότητες από τις οποίες ήταν αποκλεισμένες νωρίτερα. Βλ. E. Avdela & A. Psarra, «Engendering ‘Greekness’: women’s emancipation and irredentist politics in nineteenth-century Greece», *Mediterranean Historical Review*, 20(1), 2005, σ. 67-79.

³⁵ Βαρίκα (1988), *ό.π.*, σ. 10

³⁶ Πρόκειται για τη φράση-σύνθημα του περιοδικού «Ο Αγώνας της Γυναίκας».

2. Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1920-1936)

2.1 Η ανάδυση του φεμινιστικού κινήματος: το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο

Οι έντονοι οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί που υπέστη η ελληνική κοινωνία στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} μετέβαλαν σημαντικά το ρόλο της γυναίκας εντός της κοινωνίας και οδήγησαν, τελικά, στην ωρίμανση και οργάνωση του φεμινιστικού κινήματος κατά την μεσοπολεμική περίοδο.

Οι μετασχηματισμοί αυτοί ξεκινούν από τα τέλη του 19ου αιώνα και σχετίζονται με τη σταφιδική κρίση, τη μετανάστευση, την αστικοποίηση, την εκβιομηχάνιση, τους διαδοχικούς πολέμους και τις επιστρατεύσεις των ανδρών, και, αργότερα, την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων. Αυτές οι κοινωνικές και οικονομικές αναδιαρθρώσεις οδήγησαν σε αθρόα είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.³⁷ Συνολικά, η γυναικεία μισθωτή εργασία αυξάνεται κατά 50% μεταξύ των ετών 1920-1928.³⁸ Η ανάγκη για βιοπορισμό έσπρωξε τις Ελληνίδες να αφήσουν τον «οίκο» και να εισέλθουν στην αγορά εργασίας παρά τις αντιδράσεις του ανδροκρατούμενου κόσμου και την απαξίωση με την οποία συχνά αντιμετωπιζόνταν. Πλάι στην μορφή της γυναίκας-αγρότισσας αναδύεται τώρα κι εκείνη της γυναίκας-εργάτριας. Γυναίκες, βέβαια, εργαζόνταν στα μεταξουργεία και τα κλωστήρια ήδη από τη δεκαετία του 1860. Ωστόσο, η αύξηση των εργατριών που καταγράφεται στις απογραφές πληθυσμού των ετών 1907, 1920 και 1928 είναι ραγδαία.³⁹ Σύμφωνα με δεδομένα των εκθέσεων των Επιθεωρητών Εργασίας, την περίοδο 1913-1935, η πλειονότητα των γυναικών-εργατριών ήταν πολύ νέες, είχαν ελάχιστη ή και καθόλου μόρφωση και προέρχονταν από οικογένειες στις οποίες οι άνδρες είτε ήταν απόντες είτε ανίκανοι για εργασία, ή

³⁷ Για την εργασία των γυναικών στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, βλ. Αβδελά (1988), *ό.π.*, σ. 193-204, Αβδελά (1990), *ό.π.*, Αβδελά (1996), *ό.π.*, Ε. Αβδελά, «Όψεις της γυναικείας εργασίας: Οι πολύπλευρες βιοποριστικές και επαγγελματικές δραστηριότητες των γυναικών στον Μεσοπόλεμο», *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 02.05.1999, σ. 29-31, Αβδελά (2002), *ό.π.*, σ. 341-345, Γ. Παπαγεωργίου Γ., *Ηγεμονία και φεμινισμός*. Αθήνα: Τυπωθήτω, 2004, σ. 235-242, Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2002, Λ. Παπαστεφανάκη, «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία: εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία: από το σπίτι στη μισθωτή εργασία», *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 02.05.1999, 5-8 Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα*, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τόμ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 303-306

³⁸ Αβδελά (1988), *ό.π.*, σ. 195 και Δ. Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922-1940: κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 67

³⁹ Αβδελά (2002), *ό.π.*, σ. 342

επρόκειτο για ορφανές εργάτριες που συντηρούσαν εξαρτώμενα μέλη.⁴⁰ Οι γυναίκες εργάτριες συγκεντρώνονταν κυρίως σε συγκεκριμένους κλάδους, όπως στη βιομηχανία ενδυμάτων, καπνού, τροφίμων, στη χημική βιομηχανία και την υφαντουργία, όπου απασχολούνταν ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό και αμείβονταν πολύ λιγότερο από τους άνδρες ανειδίκευτους εργάτες. Σημαντικός αριθμός γυναικών συνέχιζαν να εργάζονται ως δασκάλες, ενώ πολλές γυναίκες, επίσης, εργάζονταν ως ελεύθεροι επαγγελματίες (κομμώτριες, μοδίστρες κτλ.) ή στον τομέα παροχής υπηρεσιών (π.χ. υπηρέτριες, πλύστρες, καθαρίστρες κτλ.). Παρότι ο αριθμός των γυναικών εργαζομένων στα επαγγέλματα αυτά δεν ήταν τόσο μεγάλος όσο στη βιομηχανία, η συμμετοχή τους αυξανόταν σταθερά μέσα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Συγχρόνως, την περίοδο αυτή άλλαξαν σημαντικά και οι δυνατότητες μόρφωσης του γυναικείου πληθυσμού, στα πλαίσια μιας ευρύτερης κρατικής προσπάθειας για «εκπαιδευτική ανόρθωση».⁴¹ Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, η δευτεροβάθμια γυναικεία εκπαίδευση είχε ανατεθεί αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, γεγονός που περιόριζε σημαντικά την πρόσβαση των κοριτσιών σε ανώτερη μόρφωση, ενώ οι υποψήφιες δασκάλες μορφώνονταν αποκλειστικά στα «ανώτερα» παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Έτσι, ήδη, στα νομοσχέδια του 1913, δημιουργήματα του Δ. Γληνού, υπογραμμιζόταν η ανάγκη να μεταρρυθμιστεί η γυναικεία εκπαίδευση σε βάθος, να εφαρμοστεί κοινό εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο δημοτικό με τα αγόρια και να ιδρυθούν κρατικά γυμνάσια θηλέων που θα άνοιγαν το δρόμο για το πανεπιστήμιο, καθώς και τριετή αστικά σχολεία θηλέων. Παρότι τα νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν, το 1914 ιδρύθηκαν πράγματι τα πρώτα αστικά σχολεία θηλέων, ενώ το 1917 ιδρύθηκαν και τα πρώτα γυμνάσια θηλέων. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 νομοθέτησε την υποχρεωτική φοίτηση των κοριτσιών στα δημοτικά, κατοχύρωσε και νομοθετικά το δικαίωμα των κοριτσιών στη

⁴⁰ Στο ίδιο.

⁴¹ Για την εκπαίδευση των γυναικών την περίοδο αυτή, βλ. Α. Δαλακούρα, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου & Κ. Μπονίδης, *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ός αι.): κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών., 2015, σ. 121-141. Βλ. επίσης για τη γυναικεία εκπαίδευση, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1986, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2006, σ. 171-215, Α. Μπακαλάκη & Ε. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα: από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987, 147-190, Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910): ένα ανθολόγιο*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1987

δευτεροβάθμια δημόσια εκπαίδευση και έδινε τη δυνατότητα στα κορίτσια να φοιτήσουν είτε σε Γυμνάσια Θηλέων είτε σε Ανώτερα Παρθεναγωγεία — τα οποία αντικαθιστούσαν τα αστικά σχολεία — αλλά και σε νέα ιδρύματα, όπως τετρατάξια Διδασκαλεία Νηπιαγωγών για απόφοιτες Δημοτικού, Διδασκαλεία Οικοκυρικής Εκπαίδευσης και Διδασκαλεία Δημοτικής Εκπαίδευσης.⁴² Με τη σταδιακή αύξηση των σχολείων, διδασκαλείων και γυμνασίων θηλέων, αυξήθηκε αισθητά και ο αριθμός των μαθητριών, όπως και ο αριθμός των φοιτητριών στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης.⁴³ Ενδεικτικά, το ποσοστό αναλφαριθμητισμού των γυναικών, που το 1920 ανέρχόταν σε 70%, μειώθηκε στο 58% το 1928, ενώ στα τέλη της δεκαετίας του 1930 οι μαθήτριες αποτελούσαν το 45% του μαθητικού πληθυσμού στην πρωτοβάθμια και το 30% στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση — ποσοστό εντυπωσιακά αυξημένο σε σχέση με το 4-5% του 1910-1911.⁴⁴

Με την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών, μετασχηματίστηκαν οι αντιλήψεις αλλά και οι διεκδικήσεις σχετικά με τη γυναικεία εργασία, ενώ το «οικιακό ιδεώδες» έπαψε να καλύπτει τις ανάγκες των γυναικών των αστικών στρωμάτων, χωρίς ωστόσο να αμφισβητείται η πολιτισμική κυριαρχία του προτύπου του γάμου.⁴⁵ Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, είχε ενταθεί η κοινωνική πίεση για τη διεύρυνση των επαγγελματικών επιλογών των εγγράμματων γυναικών πέραν του παραδοσιακού επαγγέλματος της δασκάλας και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οι δημόσιες υπηρεσίες είχαν ανοίξει, δειλά και με περιορισμούς, τις πόρτες τους σε γυναίκες εργαζόμενες οι οποίες κατέλαβαν διάφορες — χαμηλόβαθμες, βέβαια, και χωρίς δυνατότητα ανέλιξης — θέσεις, όπως θέσεις γραφέων, δακτυλογράφων ή ταμιών. Παράλληλα, σταδιακά αυξήθηκε σημαντικά και ο αριθμός των εγγράμματων γυναικών που εργάζονταν εκτός του δημοσίου τομέα, ασκώντας ποικίλα επαγγέλματα, όπως καθηγητικά κάθε ειδικότητας, παραϊατρικά, καλλιτεχνικά ή σχετικά με τη νομική

⁴² Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 245-246

⁴³ Ενδεικτικό είναι ότι τα πρώτα ελληνικά σχολεία θηλέων και το πρώτο γυμνάσιο θηλέων ιδρύθηκαν το 1917 στην Αθήνα αλλά μόλις δώδεκα χρόνια αργότερα, το 1929 λειτουργούν στη χώρα 23 ελληνικά σχολεία θηλέων, 7 γυμνάσια, 16 αστικά σχολεία, 4 Αρσάκεια και 2 εμπορικές σχολές. Βλ. Δαλακούρα κ.α., *ό.π.*, σ. 132. Επίσης, η πρώτη και μοναδική Ελληνίδα φοιτήτρια εισάγεται στο Πανεπιστήμιο το 1890-1891, ενώ το 1914-1915 ο αριθμός των φοιτητριών είναι 22 και το 1919-1920, 77. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «Υπερβαίνοντας τα εσκαμμένα». 1890, η πρώτη Ελληνίδα φοιτήτρια: Τα δύσκολα βήματα προς την αναγνώριση», *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 02.05.1999, σ. 14-15.

⁴⁴ Αβδελά (2002), *ό.π.*, σ. 343, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 247

⁴⁵ Αβδελά (2002), *ό.π.* σ. 343

επιστήμη. Επιπλέον, γυναίκες εργάζονταν και ως δημοσιογράφοι, δακτυλογράφοι ή στενογράφοι.⁴⁶

Η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας θα τις φέρει σε επαφή με τις οργανωμένες συλλογικότητες, τον συνδικαλισμό και τις πολιτικές συσπειρώσεις. Ο συνδικαλισμός των εργαζόμενων γυναικών αναπτύχθηκε κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 κι έπειτα κάτω από σφοδρές αντιδράσεις, αποτέλεσμα των αντιστάσεων που τροφοδοτούσε η ίδια η εργασία των γυναικών και συχνά μέσα σε συνθήκες μισογυνισμού των ανδρών συναδέλφων τους, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις αρνούσαν να τις εγγράψουν ως μέλη στα υπάρχοντα συνδικάτα.⁴⁷

Η είσοδος των γυναικών στη αγορά εργασίας, όμως, σηματοδότησε και την ανατροπή της διαχρονικής οικονομικής εξάρτησης των γυναικών από τους άνδρες. Οι γυναίκες απέκτησαν για πρώτη φορά αυτόνομη οικονομική υπόσταση και καθιερώθηκαν ως ενεργοί οικονομικοί παράγοντες του τόπου τους. Η εξέλιξη αυτή λειτούργησε καταλυτικά στη συνειδητοποίηση της υποδεέστερης κοινωνικής τους θέσης και τις ώθησε να οργανωθούν για να επαναδιαπραγματευθούν τη θέση και το ρόλο τους στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, να απαιτήσουν ισότιμη κοινωνική ένταξη και να ανατρέψουν παγιωμένες κοινωνικές αδικίες.⁴⁸

Οι μεταβολές, λοιπόν, που συντελέστηκαν στον τομέα της γυναικείας εργασίας σε συνδυασμό με την επέκταση της γυναικείας εκπαίδευσης, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εκκίνηση μιας νέας περιόδου στην ιστορία των γυναικείων διεκδικήσεων και στην εμφάνιση ενός δυναμικού και διεκδικητικού κινήματος γυναικείας χειραφέτησης. Οι φωνές που συνειδητοποιούσαν την έμφυλη ανισότητα και την οικονομική, κοινωνική και πολιτική υποτέλεια των γυναικών πλήθαιναν. Έτσι, υπό την επίδραση και του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος, το οποίο γνώριζε την εποχή αυτή ιδιαίτερη άνθιση, μια νέα γενιά γυναικών, που βίωναν με πολλαπλούς τρόπους την κοινωνική τους κατωτερότητα, οργανώθηκαν σε σωματεία και άρχισαν να διεκδικούν με περισσότερο σθένος ισότητα με τους άνδρες σε μια σειρά από τομείς.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 344-345

⁴⁷ Βλ. Σαμίου (2003), *ό.π.*, 67 και Α. Ψαρρά, «“Μην πεις κακό για φαμπρικού”: ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στον Μεσοπόλεμο», *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 2 Μαΐου 1999, σ. 20-22

⁴⁸ Για το ζήτημα αυτό βλ. Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 19 κ.ε. Παρόμοια και Αβδελά (1996), *ό.π.*, σ. 94-95

2.2 Διεκδικώντας την ισότητα και την ψήφο: πολιτικό πλαίσιο και φεμινιστικά αιτήματα

Στην αντίληψη των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου, κοινή ήταν η αντίληψη ότι ο φεμινισμός ήταν ένα ανθρωπιστικό κίνημα που πήγαζε από τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης και σχετιζόταν άμεσα με τις ιδέες για ελευθερία, ισότητα των πολιτών και ισοτιμία κάθε ανθρώπινου παράγοντα ανεξαρτήτως φύλου.⁴⁹ Ως εκ τούτου, κεντρική θέση στις διεκδικήσεις των Ελληνίδων φεμινιστριών κατείχε το αίτημα για εξίσωση των δικαιωμάτων ανδρών και γυναικών στην εργασία, την κοινωνία, τη νομοθεσία και την Πολιτεία. Έτσι, επεδίωξαν τη ριζική αναμόρφωση του θεσμικού πλαισίου που ρύθμιζε κρίσιμες πτυχές της ζωής των γυναικών – όπως η εργασία, η οικογένεια, η μητρότητα και η εκπαίδευση – εστιάζοντας στα σημεία εκείνα που διαιώνιζαν την έμφυλη ανισότητα. Ανάμεσα στα κυριότερα αιτήματά τους ήταν τα αιτήματα για «ίση αμοιβή για ίση εργασία», πρόσβαση των γυναικών σε κάθε επαγγελματικό κλάδο και ίσες ευκαιρίες επαγγελματικής ανέλιξης με τους άνδρες, μη απόλυση των γυναικών μετά το γάμο, ανώτερη αλλά και επαγγελματική μόρφωση για τις γυναίκες, ίσα δικαιώματα με τον άνδρα μέσα στην οικογένεια, αναγνώριση της ευθύνης των ανδρών στην εκτός γάμου μητρότητα, προστασία του «φυσικού τέκνου», κατάργηση της «διπλής ηθικής», καταπολέμηση της σωματεμπορίας και κατάργηση του κρατικού διακανονισμού της πορνείας και των οίκων ανοχής.

Παράλληλα με τις διεκδικήσεις αυτές, όμως, οι φεμινίστριες της περιόδου ενέταξαν πλέον ξεκάθαρα στο δημόσιο λόγο τους το αίτημα για κατάργηση του αποκλεισμού τους από τους πολιτικούς θεσμούς και άμεση κατοχύρωση των πολιτικών τους δικαιωμάτων και κυρίως του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι – αίτημα που ως τότε δεν προβαλλόταν συστηματικά, καθώς θεωρούνταν άκαιρο ή μη ρεαλιστικό.⁵⁰ Το έδαφος, βέβαια, για τη διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων είχε ήδη προετοιμαστεί από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, καθώς το ζήτημα της ψήφου (κυρίως της δημοτικής) απασχολούσε όλο και περισσότερο τις Ελληνίδες του κύκλου της Παρρέν έστω κι αν αποσιωπούνταν, κυρίως για να μην προκαλέσει τις αντιδράσεις της ανδροκρατούμενης κοινωνίας. Η ενσωμάτωσή του αιτήματος στο φεμινιστικό πρόγραμμα κατά τον Μεσοπόλεμο και η ανάδειξή του σε πρωτεύον ζήτημα και

⁴⁹ Σαμίου (2003), *ό.π.*, σ. 68-69

⁵⁰ Για την ψήφο ως προτεραιότητα στις γυναικείες διεκδικήσεις του Μεσοπολέμου βλ. Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 55-73, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου, μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2006, σ. 21-33

στρατηγικό στόχο σηματοδοτεί, ωστόσο, μια βαθιά τομή στην ιστορία των γυναικείων αγώνων και αντανακλά τη σταδιακή συνειδητοποίηση ότι η κοινωνική ισότητα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την ισοπολιτεία. Ενδεικτική αυτής της νέας στρατηγικής κατεύθυνσης του φεμινιστικού κινήματος ήταν η πρωτοβουλία του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων (Ε.Σ.Ε.), το οποίο είχε αναστείλει τη δράση του κι επανέκαμψε μετά τον πόλεμο, να διοργανώσει στις 15 Δεκεμβρίου 1918 την πρώτη δημόσια συζήτηση σχετικά με το ζήτημα της παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων στις Ελληνίδες.⁵¹ Αναδιαμορφώνοντας τα επιχειρήματα που είχαν προηγουμένως διατυπωθεί τόσο από τον κύκλο της Παρρέν όσο και από τις διεθνείς φεμινίστριες, οι Ελληνίδες φεμινίστριες επιδίωξαν να πείσουν ότι η παραχώρηση του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες δεν θα τις ωφελούσε μόνο ατομικά αλλά θα ενίσχυε και τη συμβολή τους στο κοινωνικό σύνολο.

Έτσι, πλέον οι φεμινίστριες συγκέντρωναν τη δράση του γύρω από δύο βασικούς στόχους: αφενός την προώθηση μεταρρυθμίσεων που θα εξίσωσαν τις γυναίκες με τους άνδρες στην πολιτεία, στη νομοθεσία, στην εργασία, στην κοινωνία κι αφετέρου τη διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, με σημείο αιχμής τη διεκδίκηση της γυναικείας ψήφου, που θεωρούνταν απαραίτητη προϋπόθεση για την προώθηση θεσμικών αλλαγών. Για την επίτευξη των επιδιώξεων αυτών, κρίσιμη θεωρήθηκε η αφύπνιση και ο διαφωτισμός των Ελληνίδων, η συσπείρωση κι ο συλλογικός αγώνας μέσα από σωματεία και οργανώσεις αλλά και η σύμπραξη με φωτισμένους άνδρες, οι οποίοι αναγνωρίζονταν ως απαραίτητοι σύμμαχοι στον αγώνα για την προώθηση της ισότητας.

Η νέα αυτή κατεύθυνση στο περιεχόμενο των διεκδικήσεων των γυναικών στην Ελλάδα συνδέεται άμεσα με τις εξελίξεις που συντελούνταν σε παγκόσμιο επίπεδο. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, κεντρικός στόχος των γυναικείων κινημάτων που αναπτύχθηκαν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες υπήρξε η διεκδίκηση του δικαιώματος ψήφου. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, ο στόχος αυτός επετεύχθη σε μια σειρά κρατών. Εκατομμύρια Ευρωπαίες χειραφετήθηκαν πολιτικά, αποκτώντας ολικό ή μερικό δικαίωμα ψήφου. Παράλληλα, οι διεθνείς φεμινιστικές οργανώσεις ενίσχυσαν την παρουσία και το κύρος τους και εμβάθυναν τις αναλύσεις και τις θεωρητικές τους επεξεργασίες. Η Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο (Δ.Ε.Γ.Ψ), που αργότερα μετονομάστηκε σε Διεθνή Συμμαχία Γυναικών (κι έγινε περισσότερο γνωστή ως

⁵¹ Σαμίου (2013), *ό.π.*, σ. 108-109

«Αλλιάνς)», το Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών, η Διεθνής Γυναικεία Οργάνωση για την Ειρήνη και την Ελευθερία, ήταν φεμινιστικές οργανώσεις που γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη στις αρχές του 20ου αιώνα και συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της διεθνούς φεμινιστικής ατζέντας.⁵² Οι οργανώσεις αυτές λειτούργησαν ως πρότυπο και για τα ελληνικά σωματεία, πολλά από τα οποία εντάχθηκαν ως μέλη στους κόλπους τους μετά την ίδρυσή τους, συμμετέχοντας ενεργά στα διάφορα συνέδρια και στις διαδικασίες διαμόρφωσης των αιτημάτων, καταθέτοντας προτάσεις και μεταφέροντας την ελληνική εμπειρία. Μέσω αυτής της διασύνδεσης με το διεθνές φεμινιστικό κίνημα, οι ελληνικές οργανώσεις ενίσχυναν το ιδεολογικό οπλοστάσιό τους, εμπλούτιζαν τις επεξεργασίες τους, αντλούσαν νέα επιχειρήματα και διεύρυναν τις διεκδικήσεις τους. Παράλληλα, η αλληλεπίδραση με εκπροσώπους γυναικείων οργανώσεων από άλλες χώρες έκανε τις Ελληνίδες φεμινίστριες να συνειδητοποιούν την αναγκαιότητα της συλλογικής δράσης. Συγχρόνως, το γεγονός ότι πολλές από τις συναγωνίστριές τους από άλλες χώρες είχαν ήδη κατοχυρώσει τα πολιτικά τους δικαιώματα, ενδυνάμωνε και την πίστη τους στο όραμά τους και ενίσχυε την πεποίθησή τους ότι η ισοπολιτεία των Ελληνίδων ήταν ζήτημα χρόνου να επιτευχθεί.

Η δυναμική διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, όμως, δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα κι από τις εγχώριες πολιτικές διεργασίες της εποχής. Αρχικά, τα έντονα πολιτικά πάθη που εκδηλώθηκαν κατά τον Εθνικό Διχασμό και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο σε συνδυασμό με την ενίσχυση της ταξικής συνείδησης, συνέβαλαν καθοριστικά στη διεύρυνση του πολιτικού ορίζοντα των Ελληνίδων.⁵³ Ιδιαίτερα η περίοδος του Διχασμού άφησε σημαντικό αποτύπωμα στο γυναικείο κίνημα, καθώς ανέδειξε διαφορετικές πολιτικές τοποθετήσεις και οδήγησε σε διακριτούς δρόμους τις φιλοβασιλικές – όπως η Παρρέν – και τις φιλελεύθερες γυναίκες. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ότι στα μεσοπολεμικά χρόνια, για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία, μια κρίσιμη μάζα γυναικών άρχισε να παίρνει μέρος στα πολιτικά δρώμενα και να συμμετέχει ενεργά ακόμα και σε πολιτικές συγκεντρώσεις και απεργίες.⁵⁴ Παράλληλα, ήδη στις αρχές του 20ου αιώνα, ορισμένες πολιτικές συλλογικότητες που οραματίζονταν την κοινωνική αλλαγή και τον εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος, υπό την επιρροή και των αλλαγών που συντελούνταν σε διεθνές επίπεδο και της διάδοσης των σοσιαλιστικών ιδεών, είχαν ενσωματώσει στα

⁵² Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 29-31

⁵³ Σαμίου (2013), *ό.π.* σ. 105

⁵⁴ Στο ίδιο.

προγράμματα ή τα καταστατικά τους το αίτημα για παραχώρηση εκλογικών δικαιωμάτων στις γυναίκες.⁵⁵ Οι αλλαγές αυτές ώθησαν τις γυναίκες να οργανωθούν και να προτάξουν αυτό που ως τότε μονάχα υπονοούνταν ως στόχος – την πολιτική χειραφέτηση.

Αναμφίβολα, όμως, σημαντική ώθηση στην αναβάθμιση των γυναικείων αιτημάτων και την ανεπιφύλακτη διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων έδωσε η άνοδος του φιλελευθερισμού και η προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού για την εδραίωση ενός κράτους δικαίου, που ξεκινά με το κίνημα στο Γουδί και την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 και συνεχίζεται και κατά τη μεσοπολεμική περίοδο από τη βενιζελική παράταξη. Το κεντρικό επιχείρημα των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου εξ άλλου – ορισμένες εκ των οποίων προέρχονταν από τον βενιζελικό χώρο – ήταν ότι η πολιτεία και η κοινωνία όφειλαν να άρουν όλα τα θεσμικά και αξιακά εμπόδια που περιόριζαν την εκπαίδευση και την εργασία των γυναικών και όφειλαν να απονείμουν το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες όχι στο όνομα του έθνους, της φιλανθρωπίας ή της αναβάθμισης των παραδοσιακών ρόλων αλλά στο όνομα των φιλελεύθερων αστικών αξιών: της αξιοκρατίας, της δικαιοσύνης και της ισονομίας των πολιτών.⁵⁶

Στις αρχές της μεσοπολεμικής περιόδου, το ζήτημα άρχισε να απασχολεί και την κοινοβουλευτική και, ευρύτερα, τη δημόσια ζωή του τόπου. Ενδεικτική είναι η έρευνα που διεξήγαγε το 1919 η «Εφημερίς» σχετικά με τη στάση πολιτικών προσώπων και διανοουμένων (ανδρών και γυναικών) απέναντι στη γυναικεία ψήφο.⁵⁷ Οι απαντήσεις που καταγράφηκαν υποδεικνύουν ότι, μολονότι η ιδέα της άμεσης καθολικής πολιτικής χειραφέτησης των γυναικών δεν είχε ακόμη ευρεία αποδοχή, το ζήτημα απασχολούσε έντονα το δημόσιο διάλογο. Την ίδια περίοδο, οι αρχηγοί των δύο μεγάλων αντιμαχόμενων πολιτικών στρατοπέδων, Ε. Βενιζέλος και Δ. Γούναρης, είχαν υποστηρίξει δημόσια τη γυναικεία ισοπολιτεία, έστω και με επιφυλακτικότητα.⁵⁸ Η στάση τους αντανakλούσε το ευνοϊκό κλίμα υπέρ της παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες που είχε επικρατήσει στις ΗΠΑ, τη Μ. Βρετανία και σε

⁵⁵ Το 1908, το αίτημα συμπεριλήφθηκε στο καταστατικό του Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων, το 1910 το Λαϊκό Κόμμα ανέγραψε στο πρόγραμμά του την παροχή δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες στις δημοτικές εκλογές, ενώ η απονομή ίσων πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες συμπεριλήφθηκε και στις θέσεις του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών και του ΣΕΚΕ. Σαμίου (2013), *ό.π.*, σ. 94-95

⁵⁶ Αθανασιάδης, *ό.π.*, σ. 16

⁵⁷ Σαμίου (2013), *ό.π.*, 110-111

⁵⁸ Σαμίου (1989β), *ό.π.*, σ. 168. Για την στάση των Βενιζέλου και Γούναρη απέναντι στο ζήτημα των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων βλ. και Αβδελά (2006), *ό.π.*, σ. 243-245

άλλες χώρες της Ευρώπης, αλλά πιθανόν επηρεάστηκε και από την ανάγκη να καταδειχθεί ότι η Ελλάδα συμβαδίζει με τις αξίες των νικητριών δυνάμεων του Α' Παγκοσμίου πολέμου.⁵⁹

Η πρώτη επίσημη κοινοβουλευτική συζήτηση γύρω από την ισοπολιτεία των γυναικών καταγράφηκε το 1919, με την κατάθεση πρότασης νόμου από τον βενιζελικό βουλευτή Αθανάσιο Τυπάλδο Μπασιά «Περί ισοπολιτείας των γυναικών».⁶⁰ Στην πρότασή του, ο Μπασιάς εισηγούνταν την ισότιμη εφαρμογή όλων των διατάξεων του Αστικού και Δημοσίου Δικαίου και για τα δύο φύλα, καθώς και την κατάργηση κάθε νομοθετήματος που εδραίωνε τη νομική, πολιτική ή κοινωνική υποβάθμιση της γυναίκας. Η πρόταση παραπέμφθηκε σε Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή το 1920, ωστόσο δεν υιοθετήθηκε. Αν και ατελέσφορη, η πρώτη αυτή κοινοβουλευτική συζήτηση δεν παύει να αποτελεί ιστορική στιγμή στην ιστορία της γυναικείας χειραφέτησης στην Ελλάδα, καθώς για πρώτη φορά η ισοπολιτεία αναγνωρίστηκε από τους Έλληνες βουλευτές ως ζήτημα προς διευθέτηση, ως ένα ζήτημα που αναπόφευκτα, αργά ή γρήγορα, θα καλούνταν να το αντιμετωπίσουν. Το γεγονός, εξάλλου, ότι η πρωτοβουλία του Μπασιά εκδηλώθηκε την ίδια χρονιά με την παραχώρηση του εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες στη Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία, υποδηλώνει ότι ο ελληνικός κοινοβουλευτικός λόγος άρχισε να συνομιλεί με τις διεθνείς τάσεις εκδημοκρατισμού και ισότητας, έστω και με καθυστέρηση και περιορισμούς.

Και δεν άργησε η στιγμή που το ζήτημα επανήλθε στη Βουλή, με πρωτοβουλία αυτή τη φορά της αντιβενιζελικής παράταξης, η οποία κέρδισε τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και μετέτρεψε τη Βουλή σε Εθνοσυνέλευση με στόχο την αναθεώρηση του Συντάγματος.⁶¹ Συγκεκριμένα, μετά από συζήτηση, την άνοιξη του 1921, αποφασίστηκε να προστεθεί στο σχέδιο Συντάγματος διάταξη η οποία προέβλεπε ότι η απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες δύναται να οριστεί δια νόμου. Όταν ένα χρόνο αργότερα, όμως, η Γ' Εθνοσυνέλευση εξέτασε το ζήτημα, η πρόταση, που απασχόλησε έντονα και για μεγάλο διάστημα τους πληρεξούσιους, και πάλι δεν υιοθετήθηκε, λόγω μη ύπαρξης της απαιτούμενης απαρτίας.

⁵⁹ Σαμίου (2013), *ό.π.*, σ. 114

⁶⁰ Αναλυτικότερα για την πρόταση νόμου Μπασιά, βλ. Σαμίου (2013), *ό.π.*, σ. 114-118

⁶¹ Αναλυτικότερα για την δεύτερη κοινοβουλευτική προσπάθεια για την ισοπολιτεία, βλ. Παντελίδου-Μαλούτα, *ό.π.*, σ. 27-29 και Σαμίου (2013), *ό.π.*, σ. 118-122

Οι δύο πρώτες κοινοβουλευτικές προσπάθειες για την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, επομένως, δεν ευοδώθηκαν. Ωστόσο, από τα παραπάνω καθίσταται φανερό ότι ήδη από την αρχή της μεσοπολεμικής περιόδου το ζήτημα είχε πλέον αποκτήσει ευρύτερη απήχηση κι απασχολούσε πια όχι μόνο μια ομάδα πρωτοπόρων γυναικών αλλά σημαντικό τμήμα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου. Υπέρμαχοι ή πολέμιοι της γυναικείας ισοπολιτείας, πολιτικοί και διανοούμενοι καλούνταν πλέον να πάρουν δημόσια θέση απέναντι στο ζήτημα. Αυτό το άνοιγμα της συζήτησης στη δημόσια σφαίρα και η υποστήριξη του αιτήματος της ισοπολιτείας από μια ομάδα πολιτικών ανδρών έδωσε σημαντική ώθηση στις Ελληνίδες φεμινίστριες να προτάξουν το αίτημα της γυναικείας ψήφου και να αγωνιστούν δυναμικά για την κατάκτησή της. Η ανακήρυξη της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, τον Μάρτιο του 1924, θα τους έδινε εκ νέου ώθηση μιας και, για εκείνες, η αλλαγή του πολιτεύματος συνιστούσε εγγύηση για την πλήρη ένταξη των γυναικών στο δημοκρατικό σώμα των πολιτών και την εξίσωση των δικαιωμάτων. Η κορύφωση των πολιτικών διεκδικήσεων θα έρθει, όμως, τη διετία 1928-1930 οπότε και τελικά ο φεμινιστικός αγώνας θα επιτύχει την παραχώρηση ενός υποτυπώδους δικαιώματος ψήφου για τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές σε όσες γυναίκες γνώριζαν γραφή και ανάγνωση και ήταν πάνω από τριάντα χρονών.⁶²

Σημαντικό είναι, ωστόσο, να σημειωθεί ότι από το 1929 και έπειτα παρατηρείται μια σταδιακή μετατόπιση στον προσανατολισμό του φεμινιστικού λόγου και την ιεράρχηση των διεκδικήσεων. Αρχικά, η αλλαγή αυτή σχετίζεται άμεσα με τη στοχοποίηση της εργαζόμενης γυναίκας από την κρατική πολιτική αλλά και από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς. Ειδικότερα, η κατάθεση νομοσχεδίων που επιχειρούσαν να αποκλείσουν τις γυναίκες από συγκεκριμένες δημόσιες θέσεις, η πρακτική της απομάκρυνσής τους από την εργασία τους μετά τον γάμο, καθώς και οι μαζικές και αδικαιολόγητες απολύσεις – ως απόρροια και της διεθνούς οικονομικής κρίσης, που άρχισε να επηρεάζει και την Ελλάδα – οδήγησαν σε έντονη κινητοποίηση της Ελληνίδες φεμινίστριες.⁶³ Οι φεμινίστριες αντέδρασαν δυναμικά, καταγγέλλοντας αυτό που οι ίδιες χαρακτήριζαν ως «διωγμό της εργαζόμενης γυναίκας», και εστίασαν τις προσπάθειές τους στην ενημέρωση, τη συσπείρωση και την άσκηση πολιτικών πιέσεων για την ανατροπή αυτής της πολιτικής. Παράλληλα, την δεκαετία του 1930,

⁶² Πρόκειται μόλις για το 9,65% του ενήλικου γυναικείου πληθυσμού της χώρας, σύμφωνα με την απογραφή του 1928. Βλ. Σαμίου (1989β), *ό.π.*, σ. 169

⁶³ Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 89-92

κεντρική θέση στον φεμινιστικό λόγο καταλαμβάνει και το αίτημα για τη διατήρηση της παγκόσμιας ειρήνης και τον διεθνή αφοπλισμό. Οι εντεινόμενοι φόβοι για έναν νέο πόλεμο που προκαλούσε η ραγδαία αύξηση των εξοπλισμών, η ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας των μεγάλων δυνάμεων αλλά και η άνοδος του φασισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, ώθησε και τις Ελληνίδες φεμινίστριες να συντονιστούν με τις διεθνείς ειρηνιστικές πρωτοβουλίες. Στο πλαίσιο αυτό, συμμετείχαν σε γυναικείες διασκέψεις για την ειρήνη, συνδιοργάνωσαν δημόσιες εκδηλώσεις υπέρ του αφοπλισμού και συγκέντρωσαν υπογραφές σε διεθνείς εκκλήσεις, επιδιώκοντας να ενισχύσουν την πίεση προς τις κυβερνήσεις για ειρηνική επίλυση των διαφορών.⁶⁴

Καθώς εξελισσόταν η δεύτερη δεκαετία του Μεσοπολέμου, λοιπόν, τα επακόλουθα της διεθνούς οικονομικής κρίσης, η άνοδος του φασισμού και η αυξανόμενη απειλή ενός νέου πολέμου αναδείχθηκαν σε κυρίαρχα ζητήματα που απαιτούσαν άμεση αντιμετώπιση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η διεκδίκηση του δικαιώματος στην εργασία και η προσπάθεια αποτροπής των πολεμικών συγκρούσεων και της φασιστικής απειλής απέκτησαν πρωταρχική σημασία στον λόγο των γυναικών της περιόδου. Ως αποτέλεσμα, τα παραδοσιακά, αμιγώς φεμινιστικά αιτήματα τέθηκαν σε δεύτερη μοίρα, υποχωρώντας μπροστά στις επιτακτικές κοινωνικοπολιτικές προτεραιότητες της εποχής.

Συνοψίζοντας, οι οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί που συντελέστηκαν στην Ελλάδα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός νέου και πιο δυναμικού γυναικείου κινήματος χειραφέτησης κατά τον Μεσοπόλεμο. Ταυτόχρονα, καθοριστική υπήρξε και η επίδραση του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος, το οποίο συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση μιας νέας γυναικείας συνείδησης στην Ελλάδα και στον επαναπροσδιορισμό των στόχων και του περιεχομένου του ελληνικού γυναικείου κινήματος. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Ε. Αβδελά, ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ξενόφερτος αλλά γέννημα της ελληνικής κοινωνικής και ιστορικής συγκυρίας. Κι αυτό γιατί το αίτημα για κατοχύρωση πολιτικών, εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων προέκυψε ως φυσικό επακόλουθο μιας ιστορικής εξέλιξης: οι Ελληνίδες της εποχής συμμετείχαν με νέους όρους στην οικονομική ζωή της χώρας, ενώ εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζονται ως πολίτες δεύτερης

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 54

κατηγορίας.⁶⁵ Ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου, επομένως, ήρθε ως απάντηση σε αυτή τη συνθήκη και στην αυξανόμενη ανάγκη για αναγνώριση και θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών.

2.3 Οι γυναικείες οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: στόχοι, πρακτικές, συμμαχίες και διαμάχες.

Η αρχή της μεσοπολεμικής περιόδου των γυναικείων διεκδικήσεων και, ταυτόχρονα, αρχή του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος μπορεί να τοποθετηθεί στα 1920, χρονιά που ιδρύεται ο Σύνδεσμος Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας, του σωματίου που επεξεργάστηκε ένα συνολικό και σαφές πρόγραμμα για την έξοδο των γυναικών σε όλες τις πτυχές του δημόσιου χώρου.⁶⁶ Ένα χρόνο αργότερα, η σύγκληση του Α' Εθνικού Γυναικείου Συνεδρίου από το Λύκειο των Ελληνίδων, πρωτοβουλία που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις πολλών γυναικείων οργανώσεων, θα σφραγίσει το τέλος μιας εποχής, τη μετάβαση από την πρώτη φάση του γυναικείου κινήματος στη δεύτερη.⁶⁷

Η γυναικεία κίνηση του Μεσοπολέμου, όπως είδαμε, διεύρυνε σημαντικά το φάσμα των αιτημάτων της σε σχέση με την πρώτη φάση των γυναικείων διεκδικήσεων και προέταξε το αίτημα των πολιτικών δικαιωμάτων στη βάση της αρχής της ισοπολιτείας. Οι φεμινίστριες της περιόδου ήταν κατά κανόνα γυναίκες εγγράμματες, που προέρχονταν κυρίως από την αστική και μεσοαστική τάξη, πολλές εκ των οποίων, όμως, εργάζονταν (ως δασκάλες, καθηγήτριες, δικηγόροι, δημόσιοι υπάλληλοι, δημοσιογράφοι κ.α.), και φιλοδοξούσαν να απευθυνθούν σε ευρύτερα στρώματα του εργαζόμενου γυναικείου πληθυσμού – μισθωτές, εργάτριες και αγρότισσες.⁶⁸ Οι γυναίκες αυτές εξακολουθούσαν να αναπτύσσουν φιλανθρωπική δράση – αν και

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 30-31

⁶⁶ Η αμφισβήτηση της διαίρεσης του κοινωνικού χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό και της αντιστοίχισης τους με τα δύο φύλα – ο δημόσιος χώρος της πολιτικής και της οικονομίας αντιστοιχεί στον χώρο των ανδρών, ενώ ο ιδιωτικός της οικογένειάς ανατίθεται στις γυναίκες – αποτελούν θεμέλιο του φεμινιστικού κινήματος. Όπως υποστηρίζει ο Χ. Αθανασιάδης, «το φεμινιστικό κίνημα δεν ήταν τίποτε άλλο παρά οι συλλογικές προσπάθειες [...] ώστε να ξεπεράσει η γυναίκα τα όρια του ιδιωτικού και να εισέλθει, ισότιμα με τον άνδρα στο δημόσιο χώρο». Ακριβώς γι' αυτό, όμως, οι πρώτες γυναικείες διεργασίες στην Ελλάδα, εκείνες του περασμένου αιώνα, δεν μπορούν να θεωρηθούν φεμινιστικό κίνημα παρά μόνο ένας χώρος από τον οποίο γεννήθηκε ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου. Βλ. Χ. Αθανασιάδης, «Οι δύο στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος». Στο Ε. Μαραγκουδάκη (επιμ.), *Εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία*, Ιωάννινα, 2007, σ. 13-16.

⁶⁷ Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 33

⁶⁸ Στο κίνημα, ωστόσο, δεν μετείχαν γυναίκες αγροτικών και εργατικών στρωμάτων. Κάποια εκπροσώπηση είχε μόνο η νέα μικροαστική τάξη, χάρη στη συμμετοχή των διδασκαλισσών της Αθήνας και του Πειραιά. Βλ. Αθανασιάδης, *ό.π.*, σ. 16

κατήγγελλαν την αποκλειστική ενασχόληση με τη φιλανθρωπία – και συνέχιζαν να αρθρογραφούν – αυτή τη φορά πολύ πιο μαχητικά, αλλά χωρίς να θεωρούν τη συγγραφική ή δημοσιογραφική δραστηριότητά τους αυτοσκοπό. Παράλληλα, ενίσχυαν τη δημόσια παρουσία τους, μέσω της συμμετοχής τους σε συνέδρια και της διοργάνωσης διαλέξεων και δημόσιων συγκεντρώσεων, ετοίμαζαν νομοσχέδια και υπομνήματα, επισκέπτονταν υπουργούς και πρωθυπουργούς κι ενέτειναν, με κάθε μέσο, την πίεσή τους προς τις πολιτικές ηγεσίες. Τον αγώνα τους τον οραματίζονταν ανθρωπιστικό, ειρηνικό και παγκόσμιο, γι' αυτό και διατηρούσαν σταθερή επαφή με τις διεθνείς οργανώσεις με τις οποίες συνδέονταν.

Ενοποιητικό στοιχείο και συνεκτικός κρίκος μεταξύ των επιμέρους φωνών του κινήματος ήταν η διεκδίκηση της πολιτικής για τις γυναίκες. Μολαταύτα, με τη διεύρυνση των αιτημάτων, την εμβάθυνση των αναλύσεων και την ανάπτυξη πολυσχιδούς δράσης, αναδύθηκαν και διαφοροποιήσεις που πήγαζαν από διαφορετικές προσεγγίσεις, ερμηνείες, ιδεολογίες και στρατηγικές. Έτσι, για πρώτη φορά εντός του ελληνικού γυναικείου κινήματος – υπό την επίδραση και των διεθνών τάσεων όπως αυτές εκφράζονταν μέσα από τις διάφορες διεθνείς φεμινιστικές οργανώσεις – διαμορφώθηκαν διακριτά ρεύματα, με διαφορετικές στοχεύσεις και προσανατολισμούς. Αν και οι διαφοροποιήσεις αυτές θεωρήθηκαν στην αρχή δευτερεύουσας σημασίας μπροστά στην προώθηση του κοινού αγώνα, με την πάροδο του χρόνου εντάθηκαν και οδήγησαν τις φεμινίστριες σε διαφορετικές πορείες.

Δύο είναι τα βασικά ρεύματα που μπορούν να εντοπιστούν στο εσωτερικό του φεμινιστικού κινήματος κατά τον Μεσοπόλεμο.⁶⁹ Αφενός, εκείνο των ριζοσπαστριών φεμινιστριών, οι οποίες συσπειρώθηκαν γύρω από τον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (Σ.Δ.Γ.), και αφετέρου εκείνο των πιο συντηρητικών γυναικών, οι οποίες δραστηριοποιήθηκαν κυρίως στις οργανώσεις-μέλη του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων (Ε.Σ.Ε.) και – δευτερευόντως – στο Λύκειο των Ελληνίδων (ΛτΕ). Την ίδια εποχή, σοσιαλίστριες και κομμουνίστριες, χωρίς να αποτελούν οργανικό τμήμα του φεμινιστικού κινήματος της εποχής, επέδρασαν ως ένα βαθμό στις φεμινιστικές διεκδικήσεις και, παράλληλα, επηρεάστηκαν από αυτές. Το σημαντικότερο, ωστόσο, είναι ότι έθεσαν στο επίκεντρο του προβληματισμού το κρίσιμο ζήτημα της σχέσης του φεμινιστικού κινήματος με τα πολιτικά κόμματα. Το ζήτημα αυτό για μεγάλο χρονικό

⁶⁹ Για μια εκτενέστερη παρουσίαση των κυριότερων γυναικείων οργανώσεων και ρευμάτων της μεσοπολεμικής περιόδου βλ. Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 32-54 και Ψαρρά (1988), *ό.π.*, σ. 67-82

διάστημα οι φεμινίστριες των δύο βασικών ρευμάτων απέφευγαν να το προσεγγίσουν, υιοθετώντας τη θέση της πολιτικής ουδετερότητας και επιδιώκοντας συνεργασία με κάθε πολιτικό φορέα που δήλωνε πρόθυμος να προωθήσει τα γυναικεία συμφέροντα. Πίστευαν ότι η στάση αυτή θα διασφάλιζε την ενότητα του γυναικείου αγώνα και θα συνέβαλλε αποτελεσματικότερα στην επίτευξη των στόχων του κινήματος.

Οι φεμινίστριες, οι σοσιαλίστριες και οι κομμουνίστριες προσέγγισαν με τον δικό τους τρόπο το ζήτημα της ένταξης των γυναικών στην πολιτική, άλλοτε συμπορεύτηκαν κι άλλοτε συγκρούστηκαν, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Είναι σημαντικό, ωστόσο, να τονιστεί ότι κατά τις δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες οι γυναικείες οργανώσεις δεν υπήρξαν αυστηρά οριοθετημένα μορφώματα. Αντίθετα, ιδίως κατά τη δεκαετία του 1920, παρατηρείται το φαινόμενο οι ίδιες γυναίκες να δραστηριοποιούνται σε διαφορετικά, ενίοτε αντιμαχόμενα, σωματεία, ενώ αντιθετικές απόψεις να συνυπάρχουν κάποτε κάτω από την ίδια οργάνωση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού, ιδρύτριας του Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών, η οποία παρέμεινε επί μια περίπου δεκαετία διευθύντρια του περιοδικού «Ελληνίς», οργάνου του συντηρητικού Ε.Σ.Ε. Μόνο προς το τέλος της περιόδου διαμορφώνονται διακριτά ιδεολογικά πλαίσια και στρατηγικές κατευθύνσεις.

α) Ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (Σ.Δ.Γ.)

Όπως ήδη έχει επισημανθεί, το σωματείο που κατεξοχήν έδωσε νέα πνοή στο γυναικείο κίνημα, εκφράζοντας με συνέπεια την κύρια τάση του μεσοπολεμικού φεμινισμού, τον ριζοσπαστικό φεμινισμό, ήταν ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (Σ.Δ.Γ.).⁷⁰ Η ίδρυση του Σ.Δ.Γ., στις 16 Απριλίου 1920, έπειτα από πρωτοβουλία της Αύρας Θεοδοροπούλου και της Μαρίας Νεγρεπόντη και σε συνεννόηση κι επαφή με τη Δ.Ε.Γ.Ψ, αναμφίβολα συνιστά τομή για το ελληνικό γυναικείο κίνημα. Παρά τον περιορισμένο αριθμό των μελών του εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη) και την περιορισμένη κυκλοφορία του περιοδικού-οργάνου του – στο οποίο θα εστιάσει το επόμενο μέρος της παρούσας εργασίας – η συμβολή του Σ.Δ.Γ. στην προώθηση των γυναικείων αιτημάτων υπήρξε

⁷⁰ Για τον Σ.Δ.Γ. τη δράση και το περιεχόμενο των διεκδικήσεών του, βλ. και Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 38-41 και Ψαρρά (1988), *ό.π.*, σ. 68-69. Επίσης, βλ. «Ο σκοπός και το έργο του Σ.Ε.Δ.Γ.», *ΟΛΓ* 31 (Οκτώβριος 1924), «Έξι χρόνια», *ΟΛΓ* 30 (Μάρτιος 1926)

καθοριστική, κυρίως χάρη στη μαχητικότητα και τη συνεπή δράση του ιδιαίτερα δραστήριου πυρήνα των μελών του.⁷¹

Από την ίδρυσή του ως και το βίαιο κλείσιμό του, την επομένη της επιβολής του καθεστώτος Μεταξά, ο Σ.Δ.Γ. εργάστηκε συστηματικά για να βαθύνει τις επεξεργασίες του γυναικείου κινήματος και να δώσει στα φεμινιστικά αιτήματα τη μέγιστη δυνατή προβολή. Παράλληλα, κατέβαλε αξιοσημείωτες προσπάθειες να διαφωτίσει τις Ελληνίδες σχετικά με το περιεχόμενο, τους στόχους και τη σημασία του φεμινιστικού αγώνα, ενθαρρύνοντάς τες να αγωνιστούν ενάντια στις αδικίες που υφίσταντο. Με κεντρικό άξονα δράσης τη διεκδίκηση ίσων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δικαιωμάτων για το γυναικείο φύλο, ο Σ.Δ.Γ. πρωτοστάτησε σχεδόν σε κάθε ειρηνική πρωτοβουλία που στόχευε στην αφύπνιση της κοινής γνώμης και την άσκηση πιέσεων προς την εκάστοτε πολιτική ηγεσία. Ταυτόχρονα, επεξεργαζόταν και υποστήριζε νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν κρίσιμα ζητήματα σχετικά τόσο με την εργασία και την εκπαίδευση των γυναικών όσο και με το οικογενειακό Δίκαιο, την προστασία της μητρότητας και του παιδιού, την αναζήτηση της πατρότητας και την απόδοση νομικής ευθύνης στον πατέρα εκτός γάμου τέκνων, την πρόληψη της παιδικής εγκληματικότητας, την κατάργηση του κρατικού διακανονισμού της πορνείας και την καταπολέμηση της σωματεμπορίας. Για τις φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ., η θεσμική ισότητα αποτελούσε το μόνο αποδεκτό και δίκαιο μέσο για την προστασία των γυναικών, είτε ως μητέρων και συζύγων είτε ως εργαζομένων. Απέρριπταν, επομένως, κάθε προστατευτικό μέτρο που διαφοροποιούσε τη θέση των γυναικών από εκείνη των ανδρών στο όνομα της φυσικής, ηθικής ή κοινωνικής τους αδυναμίας τους, θεωρώντας ότι τέτοιου είδους μέτρα θεσμοθετούσαν την κατώτερη θέση τους στην αγορά εργασίας και εμποδίζαν τον αγώνα τους για χειραφέτηση.⁷² Η μόνη μορφή προστασίας που αναγνώριζαν ως αναγκαία ήταν εκείνη της μητρότητας, την οποία αντιλαμβάνονταν ως

⁷¹ Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Δ. Σαμίου, οι συνδρομητές του περιοδικού ήταν 213 το 1924 και 246 το 1925. Η κυκλοφορία του περιοδικού παρουσίασε άνοδο από το 1924 ως το 1930 και άρχισε να πέφτει από το 1931. Βλ. D. Samiou, *La Lutte de la Femme (1923-1936): Aspects d' idologie et de forme dans un bulletin feministe grec*, *Memoire de Maitrise* (αδημοσίευτη εργασία), Παρίσι 1983, σ. 48-50

⁷² Η θέση αυτή απηχεί τις θέσεις της Αλλιάνς και άλλων διεθνών φεμινιστικών οργανώσεων που υποστήριζαν ότι οποιαδήποτε κρατική προστασία στηρίζεται στο φύλο πλήττει την ήδη δυσμενή θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας και λειτουργεί στην πραγματικότητα προς όφελος των ανδρών. Βέβαια, αρχικά ο Σ.Δ.Γ., ακολουθώντας τις αποφάσεις της Αλλιάνς, είχε αποδεχθεί τη διεκδίκηση της προστασίας, η οποία είχε περιληφθεί και στο αρχικό πρόγραμμα του. Ωστόσο, από το 1923 και εξής, μετά τις σχετικές αποφάσεις του συνεδρίου της Αλλιάνς στη Ρώμη, η οργάνωση θα αρνηθεί οποιαδήποτε ιδιαίτερη ρύθμιση για την εργασία των γυναικών. Για το ζήτημα του προστατευτισμού και τις διαφορετικές τοποθετήσεις των πολέμιων και των υπέρμαχών του βλ. Αβδελά (1989), *ό.π.* και Avdela, *ό.π.* και Αβδελά & Ψαρρά 79-89. Για τις θέσεις του Σ.Δ.Γ. βλ. παρακάτω, ενότητα 3.4

κοινωνική υπηρεσία και απαιτούσαν να τεθεί υπό κρατική φροντίδα. Η θέση τους αυτή αποτέλεσε σημείο ιδεολογικής αντιπαράθεσης με άλλες οργανώσεις του γυναικείου κινήματος, οι οποίες υποστήριζαν την ανάγκη προστασίας της εργαζόμενης γυναίκας με βάση τις ιδιαίτερες «φυσικές ιδιότητες» και τον διακριτό ρόλο της στο πλαίσιο της οικογένειας.

Κεντρικός και αμετακίνητος στόχος του Σ.Δ.Γ., βέβαια, και βασική του επιδίωξη όλα τα χρόνια της παρουσίας του, υπήρξε η πολιτική εξίσωση ανδρών και γυναικών, με αιχμή την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Όπως επισημαίνουν εύστοχα οι Αβδελά & Ψαρρά, «η πολιτική δεν αποτελεί μια από τις διεκδικήσεις του [Σ.Δ.Γ.], έστω την πρωτεύουσα αλλά τη συμπύκνωση όλων των επιμέρους διεκδικήσεων του». Οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. υποστήριζαν εξ αρχής την καθολική, χωρίς περιορισμούς, χορήγηση του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες, θεωρώντας ότι ο αποκλεισμός των γυναικών (του μισού, δηλαδή, των Ελλήνων πολιτών) από το εκλογικό δικαίωμα συνιστά ακύρωση της ίδιας της δημοκρατίας. Η θέση τους αυτή θα αποτελέσει ένα δεύτερο σημείο αντιπαράθεσης με άλλες οργανώσεις του γυναικείου κινήματος, οι οποίες είτε τάσσονταν υπέρ μιας προοδευτικής διεκδίκησης των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων είτε υποστήριζαν την εισαγωγή περιορισμών (ηλικιακών ή μορφωτικών) στην απονομή της ψήφου. Για τις ριζοσπάστριες μια τέτοια, τμηματική απονομή δικαιώματος ψήφου εκτός από το ότι εναντιωνόταν στη συνταγματική αρχή της καθολικής ψηφοφορίας, διαιωνίζε και την ανισότητα των φύλων και διαιρούσε τις γυναίκες σε πολιτικά προνομιούχες και μη.

Πολύπλευρη υπήρξε η δράση του Σ.Δ.Γ. και ποικίλα τα μέσα τα οποία αξιοποίησαν οι ριζοσπάστριες για την προώθηση των διεκδικήσεων τους.⁷³ Σε αυτά περιλαμβάνονται θεωρητικά και προπαγανδιστικά κείμενα που δημοσιεύονταν στον «Αγώνα της Γυναίκας» και στη σειρά «Φεμινιστική Βιβλιοθήκη» – με τα οποία επιχειρούσαν να ανασκευάσουν τα επιχειρήματα όσων εξέφραζαν επιφυλάξεις για τις θέσεις τους – άρθρα στον ημερήσιο τύπο και δημόσιες διαλέξεις. Εξίσου σημαντική υπήρξε η σύσταση ειδικών κατά θέματα επιτροπών, η σύνταξη και η κατάθεση υπομνημάτων και διαβημάτων, η επεξεργασία νομοσχεδίων σε συνεργασία με επιφανείς νομικούς της εποχής αλλά και η διοργάνωση δημόσιων συγκεντρώσεων για τη διάδοση των φεμινιστικών ιδεών. Παράλληλα, ο Σ.Δ.Γ. ανέλαβε και την πρωτοβουλία ίδρυσης επαγγελματικών σχολών – όπως η «Εσπερινή Σχολή Γυναικών

⁷³Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 39-40

Υπαλλήλων», το 1925, και η «Σχολή κατασκευής παιγνίων και εφηρμοσμένης διακοσμητικής», το 1929 – με σκοπό την προώθηση της γυναικείας επαγγελματικής μόρφωσης. Σημαντική, τέλος, υπήρξε και η διεθνής δραστηριότητα της οργάνωσης. Ανάμεσα σε άλλα, ο Σ.Δ.Γ. συμμετείχε ενεργητικά σε όλα τα συνέδρια της Δ.Ε.Γ.Ψ., διοργάνωσε διεθνή συνέδρια στην Αθήνα και πρωτοστάτησε στην ίδρυση της «Μικρής Αντάντ των Γυναικών» σε συνεργασία με αντίστοιχες οργανώσεις από τη Ρουμανία, τη Γιουγκοσλαβία, την Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία.

Ο Σ.Δ.Γ. επεδίωξε να συνεργαστεί με όλους όσους προωθούσαν τις γυναικείες διεκδικήσεις, ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης, και να κρατήσει ίσες αποστάσεις απέναντι στα κόμματα. Χαρακτηριστική ήταν η διακηρυγμένη φιλοδοξία του να «αντιπροσωπεύονται μέσα στο Σύνδεσμο όλα τα κόμματα από τα συντηρητικότερα ως τα ριζοσπαστικότερα και επαναστατικότερα» και να αποτελέσει ο Σύνδεσμος μια «διακομματική οργάνωση γυναικών που θα τις συνδέουν τα συμφέροντα του φύλου όσο κι αν τις χωρίζουν γενικότερες πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις».⁷⁴ Παρά τη διακήρυξη αυτή, βέβαια, ο Σ.Δ.Γ., υπήρξε σαφώς εκφραστής του ριζοσπαστισμού της εποχής, σε στενή σχέση με τα νέα ευρωπαϊκά ρεύματα, ενώ μέλη του διατηρούσαν δεσμούς με τον βενιζελικό χώρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επί χρόνια πρόεδρος του Αύρα Θεοδωροπούλου, η οποία διατηρούσε επαφές με άτομα του βενιζελικού χώρου από την εποχή που ο σύζυγός της, Σπύρος Θεοδωρόπουλος, ήταν βουλευτής του βενιζελικού κόμματος.⁷⁵ Οι δεσμοί του Σ.Δ.Γ. με τον φιλελεύθερο χώρο αποτυπώνονται, επιπλέον, στις υψηλές προσδοκίες που έτρεφαν οι φεμινίστριες ότι οι διεκδικήσεις τους για την πολιτική ψήφο θα μπορούσαν να ευοδωθούν από τις φιλελεύθερες κυβερνήσεις.⁷⁶ Ωστόσο, ο Σ.Δ.Γ. κράτησε σταθερά κριτική στάση τόσο απέναντι στα συντηρητικά όσο και απέναντι στα φιλελεύθερα κόμματα, όταν αυτά δίσταζαν να προχωρήσουν σε τολμηρές μεταρρυθμίσεις ή παραβίαζαν τις δημοκρατικές αρχές. Χαρακτηριστική είναι η κριτική που ασκήθηκε στο βενιζελικό

⁷⁴ «Η Π' γενική συνέλευση του Σ.Δ.Γ.», *ΟΑΓ* 157 (1932). Σημ.: Σε όλη την εργασία έχει διατηρηθεί η ορθογραφία και η στίξη των πρωτότυπων κειμένων.

⁷⁵ Βλ. Α. Μπουτζουβή, *Αύρα Θεοδωροπούλου: Δραστηριότητες, ιδεολογία, και στρατηγικές της χειραφέτησης 1910-1922* [Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών], 2003^a, σ. 127 και 200.

⁷⁶ Χαρακτηριστικό είναι ότι η εκλογική του νίκη του κόμματος των Φιλελευθέρων και η επάνοδος του Βενιζέλου το 1928 παρουσιάστηκε στο περιοδικό ως ιστορικό ορόσημο, καθώς θεωρήθηκε ότι άνοιγε το δρόμο για τη θεσμοθέτηση της ισοπολιτείας. Η κυβέρνηση του Φιλελεύθερου Κόμματος παρουσιάζεται να «κρατά τη σημαία του πολιτισμού, της ειρήνης, της προόδου», στοιχείο που υποδηλώνει ότι οι φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν το βενιζελικό πρόγραμμα ως εγγενώς εκσυγχρονιστικό και συμβατό με τα αιτήματά τους. Για το ζήτημα αυτό, βλ. παρακάτω, ενότητα 3.3.

κόμμα για την ψήφιση του ιδιώνυμου. Επίσης, η διάψευση των προσδοκιών από τον βενιζελικό χώρο συνέβαλε στη σταδιακή όξυνση του κριτικού λόγου του Σ.Δ.Γ. απέναντι στις φιλελεύθερες κυβερνήσεις.⁷⁷

Όπως και να έχει, οι ιδεολογικές αναφορές του Σ.Δ.Γ. εντοπίζονται κυρίως στις αξίες του κλασικού φιλελευθερισμού – ισότητα, ελευθερία του ατόμου και δικαιοσύνη – που αποτέλεσαν σταθερές του φεμινιστικού του λόγου καθ' όλη τη διάρκεια της δράσης του. Παράλληλα, κεντρική θέση στις αναλύσεις του Σ.Δ.Γ. κατείχε η πεποίθηση ότι οι γυναίκες αποτελούν ένα ιδιαίτερο πολιτικό κεφάλαιο, το οποίο, αν αξιοποιηθεί, μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στον εκδημοκρατισμό και τη μεταμόρφωση της δημόσιας ζωής. Ωστόσο, παρότι ο ιδεολογικός κορμός του Σ.Δ.Γ. ήταν σαφώς φιλελεύθερος, σε ορισμένα κείμενα που δημοσιεύτηκαν στον «Αγώνα της Γυναίκας» διατυπώνονται και θέσεις που προσεγγίζουν τις σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές αναγνώσεις του γυναικείου ζητήματος. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται, για παράδειγμα, στην κεντρική σημασία της γυναικείας μισθωτής εργασίας για τη γυναικεία χειραφέτηση, ενώ, ιδίως κατά τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία, δεν λείπουν και οι αναφορές στην ευρύτερη κοινωνική αλλαγή ως προϋπόθεση της γυναικείας απελευθέρωσης. Παράλληλα, προβάλλεται ιδιαίτερα το αίτημα της οικοδόμησης θεσμών κοινωνικής πρόνοιας στη θέση της παραδοσιακής φιλανθρωπίας και αλληλεγγύης.⁷⁸ Ωστόσο, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ο Σ.Δ.Γ. δέχθηκε τα πυρά των γυναικών που ανήκαν τόσο στον σοσιαλιστικό όσο και στον κομμουνιστικό χώρο, καθώς θεωρήθηκε ότι εξέφραζε έναν «αστικό φεμινισμό». Παρά τις επιθέσεις αυτές, ο Σ.Δ.Γ., παραμένοντας συνεπής στην πίστη του για την ανάγκη ενιαίας, συλλογικής και υπερκομματικής γυναικείας δράσης, δεν θα απαντήσει στις επιθέσεις αυτές πλην ελαχίστων εξαιρέσεων.

⁷⁷ Βλ. παρακάτω ενότητα 3.3. και 3.10. Ωστόσο, επίσης χαρακτηριστικό είναι ότι σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στον «Αγώνα» με αφορμή τον θάνατο του Ε. Βενιζέλου, το 1936, πλέκεται το εγκώμιο του «Μεγάλου Νεκρού», στον οποίο επισημαίνεται ότι οι γυναίκες οφείλουν ευγνωμοσύνη. Ο Βενιζέλος περιγράφεται ως «μεγαλουργός πολιτικός που δημιούργησε την ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας· που σε μιαν εποχή αφάνταστης ηθικής και εθνικής κατάρπτωσης φύσηξε πνοή, πίστη κι ενέργεια, σένα λαό αποναρκωμένο και τον έσπρωξε σε ηρωικά κατορθώματα· που πραγματοποίησε μεταρρυθμίσεις και εισήγαγε θεσμούς συγχρονισμένους· που χτύπησε και γκρέμισε προαιώνιες προλήψεις». Σημειώνεται, ακόμη ότι «όσο κι αν δεν εφάνηκε αρκετά ριζοσπαστικός στις αποφάσεις του ο Βενιζέλος, σχετικά με την ισοπολιτεία των γυναικών, επραγματοποίησε πολύ περισσότερες μεταρρυθμίσεις στο ζήτημα αυτό από άλλους πολιτικούς που μας έδιναν περισσότερες ελπίδες και πλατύστες υποσχέσεις με τα προγράμματα του κόμματός των». Η αιχμή, προφανώς, αφορά τον Α. Παπαναστασίου. Βλ. «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελληνίδα. Α'. Η δημοτική μας ψήφος», *ΟΑΓ* 199/200 (Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1936).

⁷⁸ Αθανασιάδης, *ό.π.*, σ. 17

β) Ε.Σ.Ε. και ΛτΕ

Κύριος εκφραστής του συντηρητικού ρεύματος εντός του γυναικείου κινήματος του Μεσοπολέμου, υπήρξε το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων (Ε.Σ.Ε.), το οποίο ανασυστάθηκε τον Αύγουστο του 1919 ως το ελληνικό τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών από μια ολιγομελή ομάδα γυναικών της αστικής τάξης.⁷⁹ Το Ε.Σ.Ε. είχε ομοσπονδιακό χαρακτήρα και περιελάμβανε διάφορα σωματεία-μέλη, ενίοτε αντίθετων απόψεων, μεταξύ των οποίων και ο Σ.Δ.Γ. ως το 1934.⁸⁰ Το Ε.Σ.Ε. επεδίωξε να συγκεράσει φεμινιστικές δραστηριότητες που παρέπεμπαν στην προπολεμική περίοδο του γυναικείου κινήματος με τα νέα δεδομένα της εποχής του κι έτσι κατάφερε να φιλοξενήσει στο εσωτερικό του για ένα διάστημα φεμινίστριες όλων των τάσεων, ακόμη και ορισμένες σοσιαλίστριες. Σκοπός του Ε.Σ.Ε., σύμφωνα με το πρώτο του καταστατικό ήταν «Η επιδίωξη της προόδου, αναπτύξεως και ευημερίας της Γυναίκας, ως ατόμου ως μέλους της οικογένειας, της κοινωνίας και της πολιτείας» και βασική αρχή του «η ισότης δικαιωμάτων των δύο φύλων». Ο βασικός άξονας λειτουργίας του ήταν η παρέμβαση μέσω εξειδικευμένων τμημάτων (νομοθετικό, εκπαιδευτικό, υγιεινής, ψήφου κ.ά.), τα οποία συγκροτούσαν την οργανωτική του ραχοκοκαλιά. Παράλληλα, εξέδιδε την εφημερίδα «Ελληνίς» που, αρχικά τουλάχιστον, επεδίωκε να παρουσιάζει με ουδετερότητα και αντικειμενικότητα όλες τις απόψεις του γυναικείου κινήματος και να προωθεί τη σύμπραξη όλων των γυναικείων δυνάμεων, ανεξαρτήτως ιδεολογικής κατεύθυνσης.

Η προσήλωσή του Ε.Σ.Ε. στην ενιαία δράση των γυναικών και στον συνασπισμό των Ελληνίδων «εις ένα σώμα από κοινού σκεπτόμενον και ενεργούν», διευκόλυνε, κατά το μεγαλύτερο μέρος του Μεσοπολέμου, τη σύμπλευση με τις ριζοσπάστριες και τη μεταξύ τους συνεργασία σε πληθώρα ζητημάτων και δράσεων. Ωστόσο, η υιοθέτηση συντηρητικών απόψεων, ιδίως σε ζητήματα όπως η προστασία της γυναικείας εργασίας και το δικαίωμα ψήφου και η υποστήριξη της αρχής της βαθμιαίας και προσαρμοσμένης στις «τοπικές συνθήκες» διεκδίκησης των φεμινιστικών αιτημάτων, προκάλεσαν διαφωνίες ανάμεσα στο Ε.Σ.Ε. και τη

⁷⁹ Το Ε.Σ.Ε. ιδρύθηκε για πρώτη φορά το 1908 ως το ελληνικό τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών και ως ένωση των εκπαιδευτικών, φιланθρωπικών και πολιτιστικών γυναικείων σωματείων αρχικά της Αθήνας και του Πειραιά και αργότερα όλης της Ελλάδας. Διέκοψε, ωστόσο, τις δραστηριότητές του κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και επαναδραστηριοποιήθηκε το 1919 με νέο καταστατικό. Για το Ε.Σ.Ε., βλ. και Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 41-44, Μόσχου-Σακορράφου, *ό.π.*, σ. 124-132 και Ψαρρά (1988), *ό.π.*, σ. 69-70

⁸⁰ Σύμφωνα με τις Αβδελά & Ψαρρά, ο αριθμός των σωματείων-μελών του Ε.Σ.Ε. κυμαινόταν κατά περιόδους από σαράντα ως εβδομήντα πέντε. Βλ. Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 42, υποσ. 21

ριζοσπαστικότερη μερίδα του κινήματος που εκπροσωπούσε ο Σ.Δ.Γ. Συγκεκριμένα, το Ε.Σ.Ε. υποστήριζε την ειδική προστασία των εργαζομένων γυναικών, λόγω της ιδιαίτερης φύσης και προορισμού των γυναικών, και πρότεινε τη σταδιακή, περιορισμένη αρχικά και γενικευμένη στη συνέχεια, παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Στον αντίποδα, όπως είδαμε, οι ριζοσπάστριες του Σ.Δ.Γ. ζητούσαν την άμεση πολιτική χειραφέτηση όλων των Ελληνίδων, χωρίς περιορισμούς, και απέρριπταν κάθε πρόταση για ειδική προστατευτική μέριμνα των γυναικών εργαζομένων. Παρά τις διαφωνίες, ωστόσο, σε αυτά τα κομβικά για το κίνημα ζητήματα, τα δύο σωματεία απέφυγαν τη ρήξη ως το 1934, οπότε ο Σ.Δ.Γ. αποχώρησε και επισήμως από το Ε.Σ.Ε. Αφορμή για την τελική ρήξη υπήρξε η πρωτοβουλία του Εθνικού Συμβουλίου να υιοθετήσει σε ψήφισμά του τον περιορισμό της μόρφωσης ως προϋπόθεση για την εγγραφή των γυναικών στους εκλογικούς καταλόγους. Οι αιτίες, ωστόσο, της αποχώρησης του Σ.Δ.Γ. πρέπει να αναζητηθούν στις νέες γυναικείες συμμαχίες που διαμορφώνονταν ήδη σε πλήρη αντιστοιχία με το γενικότερο πολιτικό κλίμα της εποχής.

Έκτοτε, το Ε.Σ.Ε. ακολούθησε μια ολοένα και συντηρητικότερη πορεία. Αυτή η σταδιακή συντηρητικοποίησή του είχε ως αποτέλεσμα την αποχώρηση δραστήριων στελεχών του, όπως η Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, η Αγνή Ρουσοπούλου Στουδίτου και η Ελένη Ρουσοπούλου. Το Ε.Σ.Ε. οδηγήθηκε τελικά, τον Μάρτιο του 1940, και σε αποχώρηση από το Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών, επικαλούμενο λόγους «ανωτέρας βίας», και λίγο αργότερα, ανακηρύχθηκε σε φιλανθρωπικό σωματείο.

Στο συντηρητικό, όμως, ρεύμα του μεσοπολεμικού φεμινισμού εντάσσεται και το Λύκειο των Ελληνίδων, σωματείο που ιδρύθηκε το 1911 από την Κ. Παρρέν με στόχο την καταπολέμηση της ξενομανίας και την ανάδειξη του ελληνικού πολιτισμού και αποτέλεσε μέλος του Διεθνή Συνδέσμου Λυκείων.⁸¹ Στο πρακτικό της Πρώτης Συνεδρίας του ΛτΕ αναγράφεται ότι σκοπός του είναι ο «μεταξύ των γυναικών των Γραμμάτων, των Επιστημών, των Τεχνών σύνδεσμος, προς εξυπηρέτησιν της προόδου του φύλου των, προς υπεράσπισιν και προστασίαν αυτών και προς αναγέννησιν και διατήρησιν των ελληνικών εθίμων και παραδόσεων [...]»⁸², ενώ την ίδια χρονιά σε διάλεξη της στον «Παρνασσό», η Παρρέν θα επαναλάβει ότι σκοπός του Λτε είναι «να

⁸¹ Αναλυτικότερα για το ΛτΕ, βλ. Αβδελά & Ψαρρά (1985), σ. 45-47, Ε. Μπόμπου-Πρωτόπαπα, *Το Λύκειο των Ελληνίδων 1911-1991*, Αθήνα, Λύκειο των Ελληνίδων, 1993 και Ψαρρά (1988), *ό.π.*, σ. 70-71

⁸² Μπόμπου-Πρωτόπαπα, *ό.π.*, σ. 24-25

εργασθή υπέρ της γυναικός, υπέρ της οικογενείας, υπέρ της φυλής και του έθνους».⁸³ Στην αποστολή της ανάδειξης του ελληνικού πολιτισμού και της «αναγεννήσεως πρωτίστως της γνησίας ελληνικής ψυχής μετά των ηθών και εθίμων της» θα επικεντρώσει την προσοχή του το ΛτΕ καθ' όλη την διάρκεια λειτουργίας του.⁸⁴ Κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια, το σωματείο παρέμεινε ενεργό, προσελκύοντας μάλιστα μεγάλο αριθμό γυναικών, τόσο από τα μεγάλα αστικά κέντρα όσο και από την επαρχία, μέσω των επαρχιακών παραρτημάτων του. Ωστόσο, οι δεσμοί της Παρρέν με τον φιλοβασιλικό χώρο και η προσκόλλησή της στο συντηρητισμό, καθώς και σε θέσεις και μορφές δράσης που παρέπεμπαν στην προηγούμενη περίοδο του γυναικείου κινήματος, οδήγησαν το ΛτΕ να αποφεύγει τη συνεργασία με άλλα γυναικεία σωματεία.⁸⁵ Ως αποτέλεσμα, το ΛτΕ θεωρήθηκε εκπρόσωπος ενός «καλώς εννοούμενου», μετριοπαθούς φεμινισμού, που απέφευγε τις ριζοσπαστικές διεκδικήσεις. Σταδιακά, το ΛτΕ εγκατέλειψε και κάθε διεκδικητικό χαρακτήρα και φεμινιστική πρακτική και περιορίστηκε σε πολιτιστικούς χαρακτήρα δραστηριότητες, όπως στην προετοιμασία της ετήσιας «Μεγάλης Εορτής του Σταδίου», που παρέμεινε επί χρόνια το κύριο μέλημά του, και στην έκδοση του ετήσιου «Δελτίου του Λυκείου των Ελληνίδων».

γ) Σοσιαλίστριες και κομμουνίστριες

Όπως προαναφέρθηκε, όμως, στη διαμόρφωση του μεσοπολεμικού φεμινιστικού λόγου δεν συνέβαλαν αποκλειστικά οι φεμινίστριες αλλά και οι γυναίκες που εντάσσονταν στον σοσιαλιστικό και κομμουνιστικό χώρο. Τις σοσιαλίστριες εξέφρασε κυρίως ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών (Σ.Ο.Γ.), μια ολιγομελής οργάνωση που ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1919 με πρωτοβουλία της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού και που, από το 1928, εξέδιδε και το περιοδικό «Σοσιαλιστική ζωή».⁸⁶ Ο Σ.Ο.Γ. αποτέλεσε χώρο συσπείρωσης σοσιαλιστριών και άτυπη «κομματική σχολή» για τις γυναίκες-μέλη του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος. Παρά τις ιδεολογικές του διαφοροποιήσεις, ο Σ.Ο.Γ. διατηρούσε σχέσεις συνεργασίας τόσο με

⁸³ ΕτΚ 25/ 1002 [1911] σ. 1548

⁸⁴ «Λογοδοσία του Λυκείου των Ελληνίδων 1912», σελ. 4, στο Λογοδοσία Λυκείου Έλληνίδων 1911-

⁸⁵ Είχε μεσολαβήσει και ο εκτοπισμός της Παρρέν στην Ύδρα από την κυβέρνηση Βενιζέλου το 1918. Όπως γράφει σχετικά η Κ. Σκλαβενίτη, αιτία του εκτοπισμού αυτού στάθηκε η ειρηνιστική – ή φιλοβασιλική, σύμφωνα με τους πολιτικούς όρους του Διχασμού – στάση της Παρρέν. Βλ. Σκλαβενίτη, *ό.π.*, σ. 13-22

⁸⁶ Για τον Σ.Ο.Γ. βλ. πιο αναλυτικά Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 48-51, Σαμίου (2013), *ό.π.*, σ. 141-144 και Ψαρρά (1988), *ό.π.*, σ. 71, 75-76

τις συντηρητικές φεμινίστριες του Ε.Σ.Ε., όσο και με τις ριζοσπάστριες του Σ.Δ.Γ., καθώς η φεμινιστική του ατζέντα παρουσίαζε σημαντικά σημεία σύγκλισης με τις διεκδικήσεις των δύο αυτών οργανώσεων. Εντούτοις, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, ο Σ.Ο.Γ. παρέμενε σταθερά και σφόδρα επικριτικός απέναντι στον «αστικό φεμινισμό» του Σ.Δ.Γ., τον οποίο κατηγορούσε αφενός ότι προωθούσε την ταξική συμφιλίωση μέσα στο αστικό καθεστώς, λειτουργώντας ως «κομματικό εξάρτημα του Βενιζέλου» και αφετέρου ότι προσπαθούσε να κατακτήσει τα δικαιώματα των γυναικών «παρακαλώντας άνδρες» και μετατρέποντας τη γυναίκα «σε όργανο της ανδρικής φιλανθρωπίας».

Επικρίσεις, διατυπώνονταν, όμως, και απέναντι στις θέσεις του Σ.Δ.Γ. σε επιμέρους ζητήματα, καθώς τα δύο σωματεία διαφωνούσαν στα δύο κομβικά για την εποχή θέματα: την προστασία της εργασίας των γυναικών και την ψήφο. Ειδικότερα, ο Σ.Ο.Γ. τάχθηκε υπέρ της ειδικής προστασίας της γυναικείας εργασίας και αντιτάχθηκε στην ίδρυση ξεχωριστών γυναικείων επαγγελματικών σωματείων. Όσον αφορά το ζήτημα της γυναικείας ψήφου, αρχικά κράτησε επιφυλακτική στάση, θεωρώντας την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων πρόωρη. Κι αυτό γιατί, σύμφωνα με την Α. Γαϊτάνου-Γιαννιού, οι γυναίκες όφειλαν πρώτα να διδαχθούν ποια είναι τα πραγματικά τους συμφέροντα και να αποδεσμευτούν από τις παραδοσιακές, συντηρητικές πολιτικές αντιλήψεις, πριν αναλάβουν πολιτική δράση. Έτσι, παρότι προερχόταν από διαφορετική ιδεολογική αφετηρία, η Γαϊτάνου-Γιαννιού κατέληγε να υιοθετεί κι αυτή την άποψη περί σταδιακής ικανοποίησης των φεμινιστικών αιτημάτων, που εξέφραζε και το Ε.Σ.Ε. Αργότερα, όμως, υποστήριξε την καθολική και χωρίς περιορισμούς απονομή ψήφου, κατηγορώντας, μάλιστα, τον Σ.Δ.Γ. ότι συνέτεινε με τη δράση του στο να δοθεί η ψήφος μόνο στις μορφωμένες, αστές Ελληνίδες.

Αυτή τη συχνά αντιφατική στάση του απέναντι στις φεμινιστικές οργανώσεις – αποστασιοποίηση και έντονη κριτική στο επίπεδο του λόγου αλλά συνεργασία στο πεδίο της δράσης – οι σοσιαλίστριες του Σ.Ο.Γ. τη δικαιολογούσαν με το επιχείρημα ότι συμμετείχαν προσωρινά στις φεμινιστικές πρωτοβουλίες, επειδή θεωρούσαν ότι η ανάπτυξη του αστικού φεμινισμού αποτελούσε αναγκαίο μεταβατικό στάδιο πριν τον σοσιαλιστικό φεμινισμό. Αντιφάσεις, πάντως, εντοπίζονται και στο επίπεδο της ιδεολογίας του Σ.Ο.Γ. Χαρακτηριστικό είναι ότι παρά τις σοσιαλιστικές αναφορές στην πάλη των τάξεων – η οποία, σύμφωνα με τον Σ.Ο.Γ., ενόσω υπάρχει, δεν μπορεί να επιλυθεί η πάλη των φύλων – στο λόγο του εντοπίζονται, επίσης, ιδεαλιστικές αναφορές σε μια ιδεατή «υπεργυναίκα», μια ανώτερη μορφή γυναίκας που θα προκύψει

από τη γυναικεία σοσιαλιστική συνειδητοποίηση και θα «σώσει τον άνδρα από το οικογενειακό πρόβλημα και τα βάρη της ζωής».

Πολύ πιο συνεπείς στην ιδεολογική τους προσέγγιση απέναντι στο γυναικείο ζήτημα υπήρξαν οι κομμουνίστριες της περιόδου.⁸⁷ Αν και αποδέχονταν το αίτημα για παροχή καθολικών πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, αντιδρούσαν στην ιδιαίτερη προπαγάνδισή του καθώς απέρριπταν ως «φεμινιστική πλάνη» την αντίληψη ότι υφίστανται αυτοτελή γυναικεία ζητήματα που απαιτούν ιδιαίτερο αγώνα για την επίλυσή τους. Αντιθέτως, υποστήριζαν σταθερά ότι η γυναικεία χειραφέτηση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εντός του υφιστάμενου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος αλλά προϋποθέτει τη ριζική του ανατροπή. Σε αυτή τη βάση, αρνούνταν την αυτονομία του γυναικείου ζητήματος, το οποίο θεωρούσαν άρρηκτα συνδεδεμένο με την ταξική πάλη, και μετέθεταν την επίλυση του στην μετεπαναστατική κοινωνία, εντάσσοντας τις γυναικείες διεκδικήσεις στις εργατικές. Απευθυνόμενες κυρίως στις εργάτριες και τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων, επεδίωκαν την καλλιέργεια όχι γυναικείας αλλά ταξικής συνείδησης, και έθεταν ως προϋπόθεση για την πραγματική χειραφέτηση την ένταξη των εργατριών στα επαγγελματικά σωματεία και στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (Κ.Κ.Ε.).

Παράλληλα, ασκούσαν έντονη κριτική στον «αστικό φεμινισμό» που εξέφραζε, κατά τη γνώμη τους, ο Σ.Δ.Γ. και ο οποίος ήταν αναξιόπιστος, καλλιεργούσε αυταπάτες στις γυναίκες και αντιτίθετο σε ένα πραγματικά απελευθερωτικό γυναικείο κίνημα.⁸⁸ Τις φεμινίστριες της εποχής τους – τις οποίες θεωρούσαν αργόσχολες εκπροσώπους της μεγαλοαστικής τάξης – τις αντιμετώπιζαν άλλοτε με απαξίωση κι άλλοτε με επιθετικότητα. Όπως έγραφε η Ράικα (ψευδώνυμο της Ειρήνης Κουντούρη-Κουμιώτη) σε άρθρο της στον «Ρίζοσπάστη», οι κομμουνιστές θα κάνουν ότι περνά από το χέρι τους για να απαλλάξουν τις εργάτριες «από την επίδραση του φεμινισμού, που, όξω από το καλό που κάνει με τον πόλεμο της βάρβαρης πρόληψης του αρσενικού, μπάζει ένα σωρό άλλες ολέθριες, καθώς την απεριόριστα επικίνδυνη προπαγάνδα που διατηρούν και τρέφουν για τη συνεργασία των τάξεων, την πίστη στη μεταρρυθμιστική δύναμη της γυναικείας ψήφου, την καθολική ψήφο, τον κοινοβουλευτισμό».⁸⁹

⁸⁷ Βλ. Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 51-53, Σαμίου (2013), *ό.π.*, σ. 147-152 και Ψαρρά (1988), *ό.π.*, σ. 72-79 και Α. Ψαρρά, «Γυναίκες στο κινήρι της ηδονής και της ψήφου: Οι φεμινίστριες στον κομμουνιστικό λόγο του Μεσοπολέμου», στο Χ. Βλαχούτσικου & L. Kain-Hart (επιμ.), *Όταν οι γυναίκες έχουν διαφορές. Αντιθέσεις και συγκρούσεις γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Μέδουσα, 2003

⁸⁸ Για την διαμάχη ανάμεσα στις κομμουνίστριες και τις φεμινίστριες του Μεσοπολέμου και την υιοθέτηση της έννοιας «αστικός φεμινισμός» από το Κ.Κ.Ε. Βλ. Ψαρρά (2003), *ό.π.*

⁸⁹ Ράικα, «Η Αποψη μας», *Ρίζοσπάστης*, 4 Απριλίου 1925

Έτσι, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '20, οι σχέσεις μεταξύ κομμουνιστριών και ριζοσπαστριών φεμινιστριών χαρακτηρίζονταν από ένταση, με τις πρώτες να είναι ιδιαίτερα εριστικές και να καταγγέλλουν το φεμινιστικό κίνημα τόσο στο επίπεδο της ιδεολογίας όσο και στο επίπεδο των πρακτικών, καθώς κατά τη γνώμη τους η επίδοση ψηφισμάτων και οι επισκέψεις στα γραφεία των υπουργών ήταν παρωχημένα μέσα πάλης. Οι φεμινίστριες, στην αντιπαράθεση αυτή, υπήρξαν πολύ πιο συγκρατημένες και υποχωρητικές. Καθώς προχωρούσε δε η μεσοπολεμική περίοδος, και ιδίως κατά τη δεύτερη δεκαετία της, η επιρροή των κομμουνιστικών θέσεων άρχισε να γίνεται αισθητά εντονότερη στο εσωτερικό των ριζοσπαστικών φεμινιστικών κύκλων. Η σταδιακή αυτή μετατόπιση μπορεί να ερμηνευθεί τόσο ως αποτέλεσμα της απογοήτευσης των ριζοσπαστριών από την περιορισμένη αποτελεσματικότητα των μεταρρυθμιστικών τους προσπαθειών, όσο και ως συνέπεια της ρήξης τους με σωματεία και θεσμούς που υιοθετούσαν πλέον εμφανώς συντηρητικές πολιτικές. Επιπλέον, η ραγδαία αλλαγή του διεθνούς πολιτικού σκηνικού, με την άνοδο του φασισμού, οδηγούσε τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες σε αλλαγή των προτεραιοτήτων τους. Κομμουνίστριες και ριζοσπάστριες βρέθηκαν, έτσι, να συνυπάρχουν σε νέες οργανώσεις που ιδρύονται κατά τη δεκαετία του '30, όπως η Πανελλήνια Γυναικεία Επιτροπή κατά του Πολέμου και του Φασισμού (1934), η Γυναικεία Επιτροπή Συνεργαζομένων Οργανώσεων (1935) και ο Σύλλογος Εργαζομένων Γυναικών (1935). Οι οργανώσεις αυτές έθεσαν σε δεύτερη μοίρα τα παλαιότερα φεμινιστικά αιτήματα, προωθώντας μια νέα αντίληψη για τη σχέση των γυναικών με την πολιτική, μια σχέση που υπέβαλε τη στράτευση των γυναικών στο πλευρό των ανδρών στον αγώνα για την αποτροπή της φασιστικής απειλής και του πολέμου. Επομένως, λίγο πριν το τέλος της περιόδου, το οποίο θα σηματοδοτήσει η εγκαθίδρυση του μεταξικού καθεστώτος, οι συμμαχίες και οι ιεραρχήσεις ανατρέπονται και η ιδέα της αυτόνομης γυναικείας πολιτικής δράσης σταδιακά εγκαταλείπεται.

Συνοψίζοντας, κατά τον Μεσοπόλεμο, οι φεμινίστριες αγωνίστηκαν για την γυναικεία χειραφέτηση, συνεργάστηκαν, συγκρούστηκαν, αναθεώρησαν τις θέσεις τους και εντέλει συμβιβάστηκαν. Συμβιβάστηκαν με την ιδέα ότι η εξίσωση με τους άνδρες, τα πολιτικά δικαιώματα και το δικαίωμα στην εργασία δεν αποτελούν ουδέτερα, απαλλαγμένα από πολιτικό πρόσημο αιτήματα, όπως ορισμένες εξ αυτών ίσως αρχικά πίστευαν, καθώς και με την ιδέα ότι η ενιαία γυναικεία δράση και η κοινή πρακτική δεν είναι εφικτή όταν οι ιδεολογίες διαφοροποιούνται αισθητά. Αναντίρρητα, πάντως,

το φεμινιστικό κίνημα που αναπτύχθηκε κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια, ανέπτυξε πρωτόγνωρη δράση, επέδειξε αξιοσημείωτη δυναμική και ακτινοβολία, διεκδικώντας ενεργά την παρουσία των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Μολονότι οι φεμινίστριες των χρόνων αυτών δεν πέτυχαν τους περισσότερους από τους στόχους τους, καθώς δεν κατάφεραν να κινητοποιήσουν μεγάλες μάζες γυναικών και είχαν περιορισμένες μόνο νίκες στις εργασιακές και πολιτικές διεκδικήσεις τους, υπήρξαν γυναίκες που οραματίστηκαν τη ριζική αλλαγή της ζωής τους και της κοινωνίας συνολικότερα, και αγωνίστηκαν με συνέπεια, πάθος κι αφοσίωση προς αυτήν την κατεύθυνση. Κι αν έχασαν τελικά το παιχνίδι της πολιτικής, αναμφίβολα συνέβαλαν στην ανάδειξη του «γυναικείου ζητήματος» και στην ανάδυση μιας νέας εκδοχής της γυναικείας ταυτότητας.

2.4 Ο φεμινιστικός τύπος του Μεσοπολέμου

Όπως είδαμε, ο γυναικείος τύπος από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα κινείται εντός ενός συντηρητικού πλαισίου, με μοναδική εξαίρεση την «Εφημερίδα των Κυριών», η οποία παρά τη μετριοπαθή της στάση στο ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων εισήγαγε μια σειρά αιτημάτων και διεκδίκησε μαχητικά τα βασικά δικαιώματα για τη γυναίκα. Με την ανάδυση ενός πιο δυναμικού και διεκδικητικού φεμινιστικού κινήματος τη δεκαετία του 1920, όμως, αλλάζουν και τα γυναικεία έντυπα τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη στόχευσή τους.⁹⁰

Παρότι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η συγγραφική και δημοσιογραφική δραστηριότητα παύει να αποτελεί αυτοσκοπό για τις γυναίκες που συμμετέχουν στο γυναικείο κίνημα, αναμφίβολα και κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια ο γυναικείος τύπος εξακολουθεί να συνιστά ένα σημαντικό πεδίο δραστηριοποίησης των γυναικών. Αρχικά, την περίοδο αυτή παρατηρείται μια μικρή μεν, σημαντική δε, αύξηση των γυναικείων εντύπων, ενώ παράλληλα με την έκδοση περιοδικών, εμφανίζονται και οι πρώτες γυναικείες εφημερίδες, που θα αποτελέσουν βραχύβιες προσπάθειες για μια αυτόνομη παρουσία των γυναικών στο χώρο της γυναικείας δημοσιογραφίας.⁹¹ Ο

⁹⁰ Αναλυτικότερα για τα γυναικεία έντυπα του Μεσοπολέμου βλ. Κυριακίδου, *ό.π.*, σ. 73-94, Δ. Σαμίου, «Η διεκδίκηση της ισότητας: τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940)», *Διαβάζω*, 198 (1988), σ. 23-28 και Σαμίου (2003), *ό.π.* 70-71

⁹¹ Οι γυναικείες εφημερίδες του Μεσοπολέμου ήταν α) η «Εφημερίς των Γυναικών» (Θεσσαλονίκη, 1929) της Μερόπης Βασιλικού, β) η «Εφημερίς των Ελληνίδων» (Αθήνα 1930-1931) με διευθύντρια την Ελένη Πουρνάρα και γ) η «Γυναίκα» (Αθήνα 1930) της Ευχάριτος Πετρίδου. Στα περιοδικά συγκαταλέγονται: α) το «Δελτίο του Λυκείου των Ελληνίδων» (1920-1939), β) η «Ελληνίς» (1921-1940),

αριθμός των φεμινιστικών εντύπων που εκδίδονται κατά τις δύο δεκαετίες του Μεσοπολέμου (έξι περιοδικά και τρεις εφημερίδες) καταδεικνύει την οριστική απομάκρυνση από την εποχή του μοναδικού γυναικείου εντύπου που μονοπωλούσε τον φεμινιστικό χώρο, όπως συνέβαινε στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με την «Εφημερίδα των Κυριών». Αντιθέτως, όπως πλουραλιστικό είναι το γυναικείο κίνημα της περιόδου, πλουραλιστικός είναι και ο χαρακτήρας του φεμινιστικού τύπου της εποχής. Κατά την περίοδο 1928-1930, μάλιστα, παρατηρείται εκδοτική πύκνωση η οποία αναμφίβολα σχετίζεται με την κορύφωση των κινητοποιήσεων για τη διεκδίκηση της ισοπολιτείας.⁹²

Τα γυναικεία έντυπα της περιόδου, και ιδίως τα περιοδικά, συχνά αντανακλούν τις διαφορετικές αναλύσεις, στοχεύσεις και ιδεολογικές κατευθύνσεις των φεμινιστριών. Κι αυτό συμβαίνει, βέβαια, γιατί, σε αντίθεση με τις γυναικείες εφημερίδες της εποχής που αποτελούσαν ιδιωτικές εκδοτικές πρωτοβουλίες, κοινό γνώρισμα των σημαντικότερων φεμινιστικών περιοδικών της περιόδου («Ελληνίς», «Ο Αγώνας της Γυναίκας», «Σοσιαλιστική ζωή») ήταν ότι επρόκειτο για δημοσιογραφικά όργανα φεμινιστικών σωματείων και συλλόγων, τις θέσεις και τις δραστηριότητες των οποίων επεδίωκαν να προβάλλουν. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, τα περισσότερα γυναικεία περιοδικά, αν και παρέμειναν εν μέρει τόποι διακίνησης φεμινιστικών ιδεών, βαθμιαία μετατράπηκαν σε πραγματικά όργανα ενημέρωσης, συσπείρωσης και πάλης και στο χαρακτηριστικό τους αυτό οφείλουν και την μακροβιότητά τους.⁹³

Παρά τις διαφοροποιήσεις, ωστόσο, οι βασικοί στόχοι των φεμινιστικών εντύπων του Μεσοπολέμου ήταν σε μεγάλο βαθμό κοινοί. Στο επίκεντρο των επιδιώξεών τους έθεταν την ανάδειξη των γυναικείων προβλημάτων, καθώς και την αποκάλυψη των αδικιών που υφίσταντο οι γυναίκες σε κάθε έκφανση του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, τη διάδοση των φεμινιστικών ιδεών και των αρχών της ισότητας, τη δημοσιοποίηση των δράσεων του φεμινιστικού κινήματος και την αφύπνιση και κινητοποίηση των γυναικών με στόχο την ενεργή συμμετοχή τους στον συλλογικό αγώνα. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, οι εκδοτικές ομάδες των περιοδικών επεδίωξαν, σε ορισμένες περιπτώσεις, και τη συνδρομή ανδρών αρθρογράφων,

όργανο του Ε.Σ.Ε., γ) η «Εύα Νικήτρια» (1921-1923) που εκδιδόταν στη Ζάκυνθο από τη Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου, δ) ο «Αγώνας της Γυναίκας» (1923-), επίσημο όργανο του Σ.Δ.Γ., ε) η «Σοσιαλιστική Ζωή» (1928-1935), περιοδικό το οποίο κατά το ήμισυ ήταν όργανο του Σ.Ο.Γ., στ) η «Φεμινιστική» (1930), βραχύβιο περιοδικό που εκδιδόταν από την ΦΕΜ-Θ, φεμινιστική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1928 στη Θεσσαλονίκη στα πρότυπα του ΣΕΔΓ της Αθήνας

⁹² Σαμίου (1988), *ό.π.*, σ. 24

⁹³ Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 36

προσβλέποντας στην ενίσχυση της απήχησης του φεμινιστικού λόγου και στην ευρύτερη κοινωνική αποδοχή. Ωστόσο, τα άρθρα που υπογράφονται από άνδρες παρέμειναν ολιγάριθμα. Η πλειονότητα των κειμένων προέρχεται από γυναίκες συγγραφείς – ενίοτε ανώνυμες αλλά πολύ συχνότερα επώνυμες και αναγνωρίσιμες εντός του φεμινιστικού χώρου.

Πέρα από τους κοινούς προσανατολισμούς, όμως, σημαντικές ομοιότητες παρουσιάζουν τα γυναικεία έντυπα της περιόδου και ως προς την ύλη. Στα περισσότερα από αυτά, η πλειονότητα των άρθρων εστίαζε στην προβολή των διεκδικήσεων του γυναικείου κινήματος, με ιδιαίτερη έμφαση στο αίτημα των πολιτικών δικαιωμάτων, που αποτελούσε το κύριο διακύβευμα της περιόδου. Η δημοσίευση της λογοτεχνικής παραγωγής των γυναικών, που αποτελούσε την πολυπληθέστερη κατηγορία κειμένων στα πρώτα γυναικεία περιοδικά, μειώθηκε αισθητά, όπως και η παρουσία κειμένων που αφορούσαν την «ιστορία των γυναικών». Πολυπληθή, βέβαια, εξακολουθούσαν να είναι τα άρθρα που αφορούσαν ζητήματα εκπαίδευσης και εργασίας των γυναικών. Πλάι σε αυτά βρίσκονταν και άρθρα ειδικότερου ενδιαφέροντος, όπως για παράδειγμα άρθρα σχετικά με τις συνθήκες ζωής των γυναικών και των παιδιών στον αστικό και αγροτικό χώρο, άρθρα σχετικά με την προστασία του παιδιού, άρθρα σχετικά με την παγκόσμια ειρήνη και την ανάγκη για παγκόσμιο αφοπλισμό αλλά και ανταποκρίσεις από τη διεθνή φεμινιστική κίνηση και τα επιτεύγματά της.

Διαφοροποιήσεις, φυσικά, υπήρχαν ανάλογα με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που επεδίωκαν οι συντακτικές ομάδες να προσδώσουν στο εκάστοτε έντυπο και τους στόχους που αυτό εξυπηρετούσε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «Ελληνίς», το περιοδικό που εξέδιδε το Ε.Σ.Ε. και το οποίο φιλοδοξούσε να απευθυνθεί σε ένα ευρύ γυναικείο κοινό και ταυτόχρονα να αποτελέσει ένα ανοιχτό φεμινιστικό βήμα όπου θα μπορούσαν να εκφραστούν οι διαφορετικές απόψεις των φεμινιστριών ανεξαρτήτως ιδεολογικο-πολιτικής γραμμής.⁹⁴ Στις σελίδες του εντοπίζονται άρθρα που παρουσίαζαν τις δράσεις των σωματείων-μελών του Ε.Σ.Ε. ή τα διάφορα έντυπα που κινούνταν στον φεμινιστικό χώρο, και, ιδίως κατά την πρώτη δεκαετία της κυκλοφορίας του, κείμενα σχετικά με τις συμπράξεις ή τις διαφωνίες των βασικών

⁹⁴ Αναλυτικότερα για την «Ελληνίδα» βλ. Κυριακίδου, *ό.π.*, σ. 74-78, Μόσχου-Σακορράφου, *ό.π.*, σ. 132-134, Ε. Νιξαργλίδου, *Το περιοδικό «Ελληνίς» (1921-1940): η αναπαράσταση των γυναικείων ταυτοτήτων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία), Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, και Α. Ψαρρά, «Ελληνίς», στο Λ. Δρούλλια & Γ. Κουτσοπάναγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Έθνους, 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τόμ. 2, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008β, σ. 162-164

οργανώσεων του κινήματος, τις εκάστοτε προτεραιότητές τους και τους τρόπους δράσης τους. Το περιοδικό ασχολήθηκε συστηματικά με το θέμα της ψήφου, ιδίως κατά τη δεκαετία του 1920, όπως και με όλα τα ζητήματα που απασχολούσαν το φεμινιστικό κίνημα της περιόδου (όπως τη γυναικεία εκπαίδευση και εργασία, τη μητρότητα, την έλλειψη κρατικής στήριξης προς τις φτωχές μητέρες και την πορνεία). Παράλληλα φιλοξενούσε, όμως, και άρθρα σχετικά με φιλανθρωπικές δραστηριότητες ή κείμενα που αναδείκνυαν τις ικανότητες και τη συμβολή των γυναικών σε τομείς όπως η επιστήμη, η τέχνη, η εκπαίδευση και η κοινωνική πρόοδος. Επίσης, αρκετά άρθρα πραγματεύονταν εθνικά ζητήματα ή αναδείκνυαν τον ρόλο των γυναικών σε περιόδους πολέμων και εθνικών κρίσεων. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι στην «Ελληνίδα» δημοσιεύονταν και κείμενα γενικότερου ενδιαφέροντος (ταξιδιωτικές περιγραφές, ιστορικές αναλύσεις, λογοτεχνία γυναικών, ευθυμογραφήματα, κείμενα σχετικά με την εικαστική και θεατρική επικαιρότητα), καθώς και άρθρα που δεν σχετίζονταν άμεσα με τη γυναικεία χειραφέτηση και που προσέδιδαν στο περιοδικό ένα χαρακτήρα πιο κοσμοπολίτικο. Με το πέρασμα του χρόνου, νέες στήλες προστέθηκαν στο περιοδικό, όπως «Μόδες», «Ωφέλιμοι γνώσεις», «Αθλητική στήλη», «Σταυρόλεξο». Ως εκ τούτου, η «Ελληνίς» διαφοροποιούνταν αισθητά από άλλα φεμινιστικά έντυπα της εποχής καθώς συγκέντρωνε άρθρα ευρείας θεματολογίας, ενώ τα περιεχόμενά της καθορίζονταν σε μεγάλο βαθμό από την ειδικότητα και τα ενδιαφέροντα των αρθρογράφων της. Με το πέρασμα στη δεκαετία του 1930, ακολουθώντας την αλλαγή πλεύσης του Ε.Σ.Ε., η φυσιογνωμία του περιοδικού θα μεταβληθεί και από καθρέφτης ολόκληρης της γυναικείας κίνησης και «εντευκτήριον των σκέψεων των απανταχού Ελληνίδων»,⁹⁵ θα καταστεί όργανο προβολής των πιο συντηρητικών απόψεων, ιδίως στα ζητήματα της γυναικείας ψήφου και εργασίας.

Στον αντίποδα βρίσκεται η «Σοσιαλιστική Ζωή», περιοδικό το οποίο, κατά το ήμισυ, αποτελούσε το επίσημο όργανο του Σ.Ο.Γ. και εκδιδόταν από την Α. Γαϊτάνου-Γιαννίου.⁹⁶ Όπως είναι αναμενόμενο από ένα περιοδικό που προπαγάνδιζε σοσιαλιστικές θέσεις, η πλειονότητα των άρθρων που δημοσιεύονταν στο περιοδικό εστίαζαν σε ζητήματα πολιτικών δικαιωμάτων και ψήφου, στις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των γυναικών της εργατικής τάξης καθώς και στη νομοθετική προστασία

⁹⁵ Βλ. Ε. Φωτιάδου, «Το Εθνικόν Συμβούλιον των Ελληνίδων Γυναικών», *Ελληνίς* Α/1 (1921)

⁹⁶ Το άλλο μισό του περιοδικού, που εκδιδόταν από το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος, ήταν αφιερωμένο στους εργάτες και τη σοσιαλιστική θεωρία γενικότερα. Πιθανότατα, η οργάνωση αυτή του περιοδικού να αποσκοπούσε σε μια εσκεμμένη απεικόνιση της σοσιαλιστικής αντίληψης για τα ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα. Αναλυτικότερα για τη «Σοσιαλιστική Ζωή», βλ. Κυριακίδου, *ό.π.*, σ. 82-86.

των εργαζόμενων γυναικών. Παράλληλα, σημαντικός αριθμός άρθρων αναφερόταν στον θεσμό του γάμου στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας και στον ρόλο των γυναικών ως συζύγων και μητέρων, στην εκμετάλλευση του γυναικείου σώματος στην καπιταλιστική κοινωνία, στην εθνικότητα των παντρεμένων γυναικών – ένα θέμα που απασχολούσε ιδιαίτερα τις σοσιαλίστριες σε διεθνές επίπεδο. Επιπλέον, πολυάριθμα ήταν τα άρθρα που ασκούσαν κριτική στις άλλες εγχώριες φεμινιστικές οργανώσεις, όπως και τα άρθρα που σχετίζονταν με τη διεθνή και εθνική επικαιρότητα, τον διεθνή σοσιαλιστικό φεμινισμό και την κοινωνική θέση των γυναικών σε χώρες του εξωτερικού. Ως έντυπο σαφώς στρατευμένο, η «Σοσιαλιστική Ζωή» απέφυγε τη δημοσίευση άρθρων γενικότερου ή ποικίλου περιεχομένου, παρόμοια με εκείνα που δημοσιεύονταν σε άλλα γυναικεία περιοδικά (όπως άρθρα σχετικά με τη μόδα, τη μαγειρική, την καλή συμπεριφορά) και δεν επιδίωκε να λειτουργήσει ως ένα ανοιχτό φεμινιστικό βήμα.

Μέσα από τα δύο αυτά χαρακτηριστικά παραδείγματα, της πολυσυλλεκτικής «Ελληνίδος» και της στρατευμένης «Σοσιαλιστικής Ζωής», καθίσταται σαφές ότι παρά τον κοινό τους παρονομαστή και τις ενδεχόμενες θεματικές συγκλίσεις, τα φεμινιστικά περιοδικά του Μεσοπολέμου διαφοροποιούνταν ουσιαστικά ως προς τον χαρακτήρα και τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό. Τα έντυπα αυτά δεν αποτελούσαν απλώς μέσα διάδοσης φεμινιστικών ιδεών αλλά καθρέφτη των ανησυχιών, των προβληματισμών και των στοχεύσεων των γυναικείων συλλόγων που τα εξέδιδαν και των φεμινιστριών που αρθρογραφούσαν σε αυτά.

3. Το περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας» (1923-1936)

3.1 Η έκδοση και η φυσιογνωμία του περιοδικού

Το περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας» (ΟΑΓ), επίσημο δελτίο του Σ.Δ.Γ., συνιστά το μακροβιότερο φεμινιστικό έντυπο στην Ελλάδα, καθώς η έκδοσή του συνεχίζεται μέχρι σήμερα.⁹⁷ Τα δύο πρώτα τεύχη του κυκλοφόρησαν από κοινού τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 1923, φέροντας ευδιάκριτα, κάτω από τον τίτλο, το σύνθημα που θα καθόριζε τη φυσιογνωμία του περιοδικού: «Απαιτούμε ισότητα στα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα των ανδρών και των γυναικών». Η πρώτη αυτή περίοδος έκδοσης του περιοδικού διεκόπη απότομα το 1936 με την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά.⁹⁸

Κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης περιόδου έκδοσης (1923-1936), κυκλοφόρησαν συνολικά 204 τεύχη του περιοδικού, με τη συχνότητα κυκλοφορίας να κυμαίνεται, ανάλογα με τις συνθήκες, από έξι έως και εικοσιτέσσερα τεύχη ετησίως κατά την κορύφωση της δραστηριότητας του Σ.Δ.Γ. Συγκεκριμένα, το περιοδικό εκδιδόταν μηνιαίως της περίοδο 1923-1926, ανά δεκαπενθήμερο την περίοδο 1927-1932 και κάθε δίμηνο την περίοδο 1932-1936, οπότε η οικονομική κρίση επηρέασε έντονα τον εκδοτικό τομέα. Ο αριθμός σελίδων του περιοδικού ποίκιλλε: τα τεύχη κυκλοφορούσαν συνήθως είτε οκτασέλιδα είτε δεκαεξασέλιδα αλλά σε ειδικές περιπτώσεις το περιοδικό έφτανε τις σαράντα σελίδες. Το κόστος της ετήσιας συνδρομής, επίσης, δεν ήταν σταθερό: από 13 δραχμές αρχικά, η συνδρομή ανήλθε σε 40 δραχμές το 1927 και σε 75 δραχμές το 1933, ποσό που περιελάμβανε την ετήσια συνδρομή τόσο στο περιοδικό όσο στον Σ.Δ.Γ. Τεύχη, όμως, διανεμόνταν και δωρεάν σε συνδρομήτριες (κυρίως δασκάλες και γυναίκες σε επαρχιακές πόλεις) και ανταλλάσσονταν με αρκετά ξένα φεμινιστικά περιοδικά.⁹⁹ Το περιοδικό δεν διέθετε εικονογράφηση, φιλοξενούσε, όμως, διαφημίσεις από τις οποίες καλύπτονταν εν μέρει και τα έξοδά του.

Την έκδοση του περιοδικού ανέλαβαν φεμινίστριες-μέλη του Σ.Δ.Γ., με βασικό πυρήνα την πρόεδρο Αύρα Θεοδωροπούλου και τις Μαρία Σβώλου, Ρόζα Ιμβριώτη,

⁹⁷ Βλ. και Κυριακίδου, *ό.π.*, σ. 79-82 και Α. Ψαρρά, «Ο Αγώνας της Γυναίκας», στο Λ. Δρούλλα & Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τόμ. 1, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σ. 109-111.

⁹⁸ Το περιοδικό επανακυκλοφόρησε το 1964 αλλά η κυκλοφορία του διεκόπη εκ νέου το 1967 με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Επανεκδόθηκε το 1979 και έκτοτε παραμένει σε κυκλοφορία.

⁹⁹ Ψαρρά (2008α) 109

Αγνή Στουδίτου, Άννα Παπαδημητρίου, Ελένη Νεγρεπόντη (μετέπειτα Ουράνη, γνωστή με το ψευδώνυμο Άλκης Θρύλος) και Μαρία Νεγρεπόντη, οι οποίες αρθρογραφούσαν συστηματικά και υπέγραφαν τα περισσότερα κείμενα.¹⁰⁰ Άρθρα ειδικότερης θεματολογίας υπογράφονταν από δασκάλες, νομικούς ή άλλες επιστημόνισσες, ενώ στο περιοδικό δημοσιεύονταν και κείμενα ανδρών-υποστηρικτών του γυναικείου αγώνα (όπως ήταν ο Αλ. Σβώλος και ο Δ. Γληνός), ιδιαίτερα από το 1926 και εξής, οπότε και, με την αλλαγή του καταστατικού, εντάχθηκαν και άνδρες ως μέλη στον Σ.Δ.Γ. και συγκροτήθηκε μικτή διοίκηση. Σπανιότερα, στις σελίδες του περιοδικού φιλοξενούνταν και ανταποκρίσεις γυναικών της επαρχίας.

Κύριος στόχος του περιοδικού ήταν να κάνει γνωστό το πρόγραμμα του Σ.Δ.Γ., τις απόψεις και τις επεξεργασίες του, να ενημερώνει το αναγνωστικό κοινό για τις θέσεις και τις δράσεις του, καθώς και για τις εξελίξεις σχετικά με το γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα και διεθνώς, αλλά και να αποτελέσει βήμα διαμαρτυρίας για τις Ελληνίδες και να τις κινητοποιήσει να οργανωθούν και να συνδράμουν στον γυναικείο αγώνα. Χαρακτηριστικά στο πρώτο άρθρο του περιοδικού αναφέρεται:

[...] Αφού ερευνήσαμε προσεχτικά την κοινωνική, νομική, οικονομική θέση της γυναίκας στην Ελλάδα, αφού παρακολουθήσαμε δύο συνέδρια της «Διεθνούς Ενώσεως για τη γυναικεία ψήφο», αφού φωτισθήκαμε έτσι γενικά σ' όλα τα σημεία του φεμινιστικού αγώνα [...], είμαστε σήμερα σε θέση να κηρύξουμε συνειδητά το πρόγραμμά μας, και ν' απλώσωμε το κήρυγμά μας παντού, σ' όλη την Ελλάδα, όπου υπάρχει και μία Ελληνίδα που ν' αγωνίζεται τον αγώνα της ζωής είτε μέσα, είτε έξω από το σπίτι της. Ο «Αγώνας της γυναίκας», το δελτίο του Συνδέσμου μας, θα είναι το όργανο που μ' αυτό θ' απλώσωμε αυτό μας το κήρυγμα. Και θα είναι ακόμα και το μέσο για να εκφράσει τον πόνο της η κάθε γυναίκα που τη βαραίνει η κοινωνική αδικία και να διαμαρτυρηθεί [...].¹⁰¹

Ως εκ τούτου, τα περισσότερα κείμενα του περιοδικού επικεντρώνονταν στο κυρίαρχο για τον Σ.Δ.Γ. ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων, με ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της γυναικείας ψήφου. Συγχρόνως, πολυάριθμα ήταν τα κείμενα που αφορούσαν το εξίσου κρίσιμο για τον Σ.Δ.Γ. ζήτημα της γυναικείας εργασίας, πολλά από τα οποία τα υπέγραφαν η Μαρία Σβώλου, η οποία εργαζόταν στην Επιθεώρηση

¹⁰⁰ Η συντριπτική πλειονότητα των άρθρων, ωστόσο, είναι ανυπόγραφα. Για την καταγραφή των αρθρογράφων του περιοδικού και του αριθμού των άρθρων που δημοσίευσαν, βλ. Παράρτημα. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο περιοδικό δεν αναφέρεται συντακτική επιτροπή αλλά πάντοτε αναγράφεται στην πρώτη σελίδα ολόκληρο το διοικητικό συμβούλιο του Σ.Δ.Γ. Στο πρώτο φύλλο του περιοδικού αναγράφονται τα εξής ονόματα: Αύρα Θεοδοροπούλου (πρόεδρος), Άννα Παπαδημητρίου (αντιπρόεδρος), Ελένη Πολιτάκη, Μαρία Δεσύπη (γεν. γραμματεύς), Αμαλία Ψάλτη (ταμίας), Ελένη Κορύλλου (ειδική γραμματεύς), Ρόζα Ιμβριώτη, Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Καίτη Κατσογιάννη, Μαριάνθη Ματσούκη, Εύχαρις Πετρίδου, Άννα Σταματελλάτου.

¹⁰¹ «Ο αγώνας μας», *ΟΑΓ* 1/2 (Αύγουστος/Σεπτέμβριος 1923).

Εργασίας, και η Άννα Μακροπούλου, Επόπτρια Εργασίας κατά την περίοδο 1923-1933, αποσπάσματα από τις εκθέσεις της οποίας δημοσιεύονταν συχνά στο περιοδικό. Ιδιαίτερα εκτενής ήταν και η αρθρογραφία σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση, με τη Ρόζα Ιμβριώτη να υπογράφει πολλά από τα άρθρα ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια του «Αγώνα», ενώ σημαντικός αριθμός άρθρων αφιερώνονταν και στα άλλα ζητήματα που επιχειρούσε να αναδείξει ο Σ.Δ.Γ., όπως η αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, η προστασία της μητρότητας και του παιδιού, η κατάργηση του κρατικού διακανονισμού της πορνείας και η καταπολέμηση της σωματεμπορίας. Συχνές ήταν, επίσης, οι ανταποκρίσεις από εγχώρια και διεθνή συνέδρια και από τις φεμινιστικές διασκέψεις στις οποίες συμμετείχαν μέλη του Σ.Δ.Γ., οι ανταποκρίσεις από διαλέξεις τις οποίες είτε παρακολουθούσαν είτε έδιναν τα μέλη του Σ.Δ.Γ. και οι αναδημοσιεύσεις αποσπασμάτων από κείμενα ή διαλέξεις διανοουμένων και νομικών σχετικά με το γυναικείο ζήτημα, καθώς και αποσπάσματα από πρακτικά κοινοβουλευτικών συζητήσεων. Συστηματική ήταν και η δημοσίευση ψηφισμάτων και υπομνημάτων που κατέθετε ο Σ.Δ.Γ., ενώ έμφαση δόθηκε και στην πληροφόρηση των αναγνωστριών σχετικά με τη μορφωτική-προνοιακή δράση του Σ.Δ.Γ. Επιπροσθέτως, στο περιοδικό δημοσιεύονταν τακτικά ειδήσεις σχετικές με τις πρωτοβουλίες και τα επιτεύγματα του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος, σχόλια πάνω σε επίκαιρα ζητήματα, καθώς και σύντομες αναφορές σε γυναικείες επιδόσεις σε διάφορους τομείς της κοινωνικής, πνευματικής ή καλλιτεχνικής ζωής. Με μικρότερη συχνότητα δημοσιεύονταν ορισμένες μεταφράσεις ξενόγλωσσων άρθρων και λογοτεχνικά κείμενα, κυρίως διηγήματα, γραμμένα από γυναίκες συγγραφείς. Από το περιοδικό απουσίαζαν εντελώς κείμενα «ποικίλης ύλης», ενώ περιορισμένη ήταν η παρουσία θεωρητικών κειμένων γύρω από την φιλοσοφία του φεμινισμού.

Ακολουθώντας με συνέπεια την πολιτική γραμμή του Σ.Δ.Γ., ο οποίος υποστήριζε σταθερά για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου την ανάγκη ενιαίας και συλλογικής γυναικείας δράσης, η συντακτική ομάδα του περιοδικού απέφευγε συστηματικά να δημοσιεύει κείμενα που αναφέρονταν στις διαφορές ή αντιπαραθέσεις μεταξύ των γυναικείων οργανώσεων, με ελάχιστες εξαιρέσεις.¹⁰² Αντιθέτως, συχνά

¹⁰² Εξάιρεση, για παράδειγμα, αποτελεί το άρθρο-απάντηση της Αύρας Θεοδωροπούλου σε σειρά άρθρων της Ράικα, δημοσιευμένων στον «Ριζοσπάστη», που στόχευε να αποσαφηνίσει τη θέση των φεμινιστριών σχετικά με την κομμουνιστική ιδεολογία και κάθε πολιτική ιδεολογία, να ανατρέψει «μερικές ανακρίβειες» και να πείσει τις κομμουνίστριες ότι σε πολλά σημεία ο αγώνας των φεμινιστριών ταυτίζεται με το δικό τους, «τουλάχιστον όσο αφορά την αντίληψή τους για την υποδούλωση της γυναίκας». Βλ. Αύρα Θεοδωροπούλου, «Αναγκαία εξήγηση», *ΟΑΓ* 19 (Απρίλιος 1925). Επίσης, ο «Αγώνας» θα απαντήσει στις ψευδείς κατηγορίες του «Ριζοσπάστη» ότι ο Σ.Δ.Γ. υποστήριζε τους

φιλοξενούνταν στις σελίδες του περιοδικού ψηφίσματα και υπομνήματα άλλων φεμινιστικών οργανώσεων, που ενίσχυαν την εικόνα ενός αρραγούς γυναικείου μετώπου.

Πέρα από ορισμένες μόνιμες στήλες (π.χ. «Η κίνησή μας στις επαρχίες», «Ξένη φεμινιστική κίνηση», «Επίκαιρα», «Τα βιβλία μας», «Αλληλογραφία»), το κάθε τεύχος περιλάμβανε ένα ευσύνοπτο εισαγωγικό κύριο άρθρο, το οποίο αναφερόταν κατά κανόνα σε κάποιο επίκαιρο γεγονός. Την πλειοψηφία των άρθρων αυτών υπέγραφε η πρόεδρος του Σ.Δ.Γ., Αύρα Θεοδωροπούλου.¹⁰³ Σταθερό, επίσης, στοιχείο του περιοδικού αποτελούσε και η παρουσία σύνοψης του περιεχομένου του τεύχους στη γαλλική γλώσσα στο τέλος κάθε φύλλου που διευκόλυνε την επικοινωνία με το εξωτερικό.

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα των άρθρων του «Αγώνα» ήταν το μαχητικό ύφος, ο συχνά δηκτικός τόνος αλλά και η εμβριθής ανάλυση των θεμάτων που πραγματεύονταν. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι όλα τα κείμενα του περιοδικού γράφονταν αποκλειστικά στη δημοτική γλώσσα, μια επιλογή που αν και ασυνήθιστη για έντυπο της εποχής, ήταν αναμενόμενη λόγω της στενής σύνδεσης του Σ.Δ.Γ. με το κίνημα του δημοτικισμού.¹⁰⁴ Η γλωσσική αυτή στάση συμβόλιζε, επίσης, την έμπρακτη προσχώρηση του Σ.Δ.Γ. σε μια ευρύτερη κίνηση με στόχο μια ουσιαστικά δημοκρατική κοινωνία.¹⁰⁵ Απαντώντας σε όσους υποστήριζαν ότι η χρήση της δημοτικής αδικούσε τον φεμινιστικό σκοπό, δεδομένου ότι μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού δεν την είχε ακόμη αποδεχτεί ως «δική του» γλώσσα, η Άλκης Θρύλος ξεκαθαρίζει πως η επιλογή αυτή δεν ήταν τυχαία, αλλά αποτέλεσε συνειδητή πολιτική στάση:

Βάση, αρχή της προόδου θεωρούμε τον οριστικό εκμηδενισμό όλων των απαρχαιωμένων, απονεκρωμένων στοιχείων, που με το ακίνητο βάρος τους εμποδίζουν την εξέλιξη · βάση της προόδου θεωρούμε το δημοτικισμό. [...] Ο δημοτικισμός είναι η μεγάλη φωνή του λαού στην καλλιτεχνική, στην πολιτική,

περιορισμούς της ηλικίας και εγγραμματοσύνης στην παροχή ψήφου στις γυναίκες. Βλ. «Επίκαιρα», *ΟΑΓ* 21 (Ιούνιος 1925). Ακόμη, κριτική θα ασκηθεί και στη «Σοσιαλιστική Ζωή» που χαρακτήριζε τον Σ.Δ.Γ. «αστικό» σωματείο. Βλ. «Αναγκαία δήλωση», *ΟΑΓ* 89/90 (31 Μαρτίου/15 Απριλίου 1929)

¹⁰³ Για την Αύρα Θεοδωροπούλου, βλ. Α. Μπουτζουβή, *Αύρα Θεοδωροπούλου: Δραστηριότητες, ιδεολογία, και στρατηγικές της χειραφέτησης 1910-1922* [Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών], 2003α και Α. Μπουτζουβή, «Θεοδωροπούλου, Αύρα», στο Λ. Δρούλια & Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Έθνους, 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τόμ. 2, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σσ. 414-415.

¹⁰⁴ Η Άννα Παπαδημητρίου, που διετέλεσε αντιπρόεδρος του Σ.Δ.Γ. και συστηματικά αρθρογραφούσε στο περιοδικό, άνηκε στο σκληρό πυρήνα του δημοτικισμού, όπως, βέβαια, και ο Δημήτρης Γληνός που από το 1927 αποτελεί μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Σ.Δ.Γ.

¹⁰⁵ Σαμίου (2003), *ό.π.*, σ. 70

στην κοινωνική του ζωή, του λαού που μόνος πλάθει την εξέλιξη · ο δημοτικισμός περιέχει μόνος όλα τα ζωντανά στοιχεία του Ελληνισμού.¹⁰⁶

Μπαίνοντας στον πέμπτο χρόνο έκδοσης του περιοδικού, η Α. Θεοδοροπούλου θα συνοψίσει την ουσία της ταυτότητας και της αποστολής του, σημειώνοντας ότι πρόκειται για:

ένα περιοδικό που δεν είναι επιχείρηση, που δεν αναφέρει κοσμική κίνηση, που δεν απαριθμεί ονόματα και τουαλέτες, που δεν έχει ερωτικά μυθιστορήματα, ούτε μικρά μυστικά, αλλά εξυπηρετεί μονάχα μιαν ιδέα και χτυπάει θαρρετά κάθε αδικία και κάθε κοινωνική ατιμία [...]¹⁰⁷

3.2 «Ν' ανοίξουμε τα παράθυρα»: ο φεμινισμός ως θεμέλιο μιας νέας κοινωνίας

Παρότι, όπως έχει ήδη επισημανθεί, λιγιστά είναι τα κείμενα του περιοδικού που προσεγγίζουν θεωρητικά τον φεμινισμό, μέσα στις σελίδες του «Αγώνα» απαντώνται διάσπαρτες – άλλοτε έμμεσες και άλλοτε πιο άμεσες – αναφορές που προσφέρουν μια σαφή εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. αντιλαμβάνονταν τον φεμινισμό και για το νοηματικό περιεχόμενο που προσέδιδαν στην έννοια.

Από το πρώτο κίόλας άρθρο του περιοδικού, ο φεμινισμός ορίζεται ως ένας βαθιά ανθρωπιστικός και εξισωτικός αγώνας που δεν αποσκοπεί στην όξυνση του ανταγωνισμού των φύλων ούτε στην αποδόμηση υφιστάμενων κοινωνικών θεσμών (όπως η οικογένεια), αλλά, αντιθέτως, επιδιώκει την αναμόρφωση και εξυγίανσή τους με σκοπό την κοινή απελευθέρωση ανδρών και γυναικών και την κατοχύρωση της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας όλων. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα:

[...]Δεν ερχόμαστε να χαλάσουμε ό,τι έχουμε καλό και ωραίο, δεν έχουμε σκοπό να γκρεμίσουμε το Ελληνικό σπίτι, την ελληνική οικογένεια, όπως φοβούνται κι όπως μας κατηγορούν οι αντίθετοι στον αγώνα μας. Θέλομε μονάχα ν' ανοίξουμε τα παράθυρα αυτού του σπιτιού διάπλατα προς τον ήλιο και τον αέρα. Να μπή μέσα όλο το φως και το οξυγόνο που χρειάζεται για να σκορπίσει η μούχλα. Ίσα ίσα θα το στερεώσουμε πιο πολύ το Ελληνικό σπίτι όταν οργανωθεί πάνω στα θεμέλια τ' ασάλευτα της ισότητας και της δικαιοσύνης. Δε θα το στηρίξωμε ποτέ σ' έναν αχαλίνωτο ατομισμό, στην περιφρόνηση και την εκμηδένιση του ενός από τον άλλο, αλλά στον σεβασμό κάθε ανθρώπινης αξίας, του άντρου, της γυναίκας, του παιδιού, κάθε ατόμου που αποτελεί τον κοινωνικό πυρήνα, την οικογένεια. Κι πάνω σ' αυτό το πρότυπο του σπιτιού, θα χτισθεί η καινούρια πολιτεία, όπου άντρες και γυναίκες θα μπορούν να ζούνε ελεύθεροι, λυτρωμένοι από την εκμετάλλευση του δυνατού, κρατώντας, με όλη την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, τη μοίρα τους στο χέρι τους. [...]¹⁰⁸

¹⁰⁶ Άλκης Θρύλος, «Ο “Αγώνας της γυναίκας”» κι ο δημοτικισμός, *ΟΑΓ* 16 (Ιανουάριος 1925)

¹⁰⁷ Αύρα Θεοδοροπούλου, «Τέσσερα χρόνια», *ΟΑΓ* 60 (15 Ιανουαρίου 1928)

¹⁰⁸ «Ο αγώνας μας», *ΟΑΓ* 1/2 (Αύγουστος/Σεπτέμβριος 1923)

Ο φεμινισμός, επομένως, στην αντίληψη των αρθρογράφων του «Αγώνα», υπερβαίνει την απλή διεκδίκηση γυναικείων δικαιωμάτων και αναδεικνύεται ως ένας ευρύτερος αγώνας για τη συγκρότηση μιας νέας κοινωνίας θεμελιωμένης στις αρχές του σεβασμού, της ισότητας και της δικαιοσύνης. Αυτή η ευρύτερη ανθρωπιστική διάσταση του φεμινισμού συνοψίζεται εύγλωττα σε μια μεταγενέστερη διατύπωση της Άννας Σταματελάτου, η οποία σημειώνει ότι «φεμινισμός θα πη ανθρωπισμός».¹⁰⁹

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το άρθρο με τίτλο «Τι είναι φεμινισμός», που θα δημοσιευτεί λίγα χρόνια αργότερα στο περιοδικό. Στο άρθρο αυτό, και πάλι ο φεμινισμός δεν περιγράφεται ως θεωρία ή δόγμα αλλά ως μια κοσμοαντίληψη, ένας τρόπος θεώρησης του ανθρώπου και της κοινωνίας. Παρουσιάζεται ως μια ηθική στάση που θεμελιώνεται στην αναγνώριση της ανθρώπινης αξίας, ανεξαρτήτως φύλου και πέρα από προκαταλήψεις, και στην αναγνώριση του δικαιώματος του κάθε ανθρώπου στην αυτονομία, την ελευθερία και την προσωπική ανάπτυξη. Η θεώρηση αυτή αναδεικνύεται στο ακόλουθο απόσπασμα:

[...] Δεν θα εκθέσουμε όμως ούτε αρχές, ούτε δόγματα, ούτε άρθρα πίστης. Γιατί αυτά όλα τα θεωρούμε πως είναι συνέπειες κι εξωτερικά γνωρίσματα του φεμινισμού. Για μας ο φεμινισμός είναι κάτι πολύ πιο βαθύ. Είναι ένας τρόπος με τον οποίο αντικρύζει κανείς την κοινωνική οργάνωση, είναι μία θέση που παίρνει κανείς απέναντι της ανθρωπότητας [...] είναι η αναγνώριση της ανθρώπινης αξίας με το σωστό και δίκιο μέτρο, χωρίς προκατάληψη, χωρίς εκ των προτέρων δογματική κρίση [...] Πώς θα σκεφθεί η φεμινίστρια γυναίκα για τον εαυτό της; Πώς θα δει τον εαυτό της μέσα στην κοινωνία; Θα πει: Είμαι ένας άνθρωπος. Έχω δικαίωμα να ζήσω, να καλλιεργήσω τις φυσικές και σωματικές μου δυνάμεις. Να έχω θέληση δική μου. Να εκδηλώσω τον εαυτό μου και τη θέλησή μου. [...] Μόλις αποκτήσουμε εμείς οι γυναίκες αυτή τη συνείδηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αρχίζουμε να βλέπουμε τη σημερινή μας θέση στην κοινωνία όλως διόλου διαφορετικά απ' ό,τι τη βλέπαμε ως τότε. [...] Κάθε μέρα μας γίνεται πιο φανερή και πιο οδυνηρή η μειονεκτική μας θέση, η ανισότητα που μας βαραίνει. Δε χρειάζεται λοιπόν καμιά προπαίδεια για τον φεμινισμό [...] Αρκεί να νιώσουμε την κεντρική ουσία του φεμινισμού, την αναγνώριση της απόλυτης ανθρώπινης αξίας, άσχετα από φύλο. [...]¹¹⁰

Σε άλλα άρθρα του περιοδικού, ο φεμινισμός ορίζεται, επίσης, και ως μια προσπάθεια αφύπνισης της γυναίκας ενάντια στη «σκλαβιά της συνήθειας, της πρόληψης, της ηθικής ραστώνης, της ανατολίτικης μοιρολατρίας, του ψυχικού και

¹⁰⁹ Άννα Σταματελάτου, «Οι παραφωνίες», *ΟΑΓ* 124 (15 Σεπτεμβρίου 1930)

¹¹⁰ «Τι είναι φεμινισμός», *ΟΑΓ* 17 (Φεβρουάριος 1925)

οικονομικού παρασιτισμού»,¹¹¹ ως αγώνας για κοινωνική δικαιοσύνη, για ελευθερία, και για ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτεία¹¹², ως «προσπάθεια της γυναίκας για τον εξανθρωπισμό της»,¹¹³ και, ταυτόχρονα, ως «ανακατάταξη του ανθρώπινου παράγοντα», ικανή να φέρει «κολοσσιαία πρόοδο σ' όλη την ανθρωπότητα».¹¹⁴

Παράλληλα, στην αντίληψη των αρθρογράφων του περιοδικού σαφής είναι η διάκριση του φεμινισμού από τα πολιτικά κόμματα. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Αύρα Θεοδωροπούλου:

ο φεμινισμός δεν είναι κόμμα, αλλά ζητεί μέσα σε κάθε κόμμα να δημιουργήσει ρεύμα φεμινιστικό. Γιατί πιστεύει πως κάθε γυναίκα έχει δικαίωμα να έχει δική της γνώμη πολιτική, να είναι δημοκράτισσα, σοσιαλίστρια ή κομμουνίστρια [...] ο φεμινισμός είναι κίνημα διακομματικό.¹¹⁵

3.3 Η ψήφος: δικαίωμα, όπλο, υποχρέωση

Από την ίδρυσή του, ο Σ.Δ.Γ. έθεσε στον πυρήνα των αιτημάτων του και της φεμινιστικής του δράσης τη διεκδίκηση της πολιτικής ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, και οπωσδήποτε κατά την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία, τα πολιτικά δικαιώματα, και πρωτίστως το δικαίωμα ψήφου, συνιστούσαν τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο συναρθρώνονταν όλα τα υπόλοιπα αιτήματα του κινήματος: τον στρατηγικό στόχο των ριζοσπαστριών φεμινιστριών, μέσω του οποίου θα ήταν δυνατή η ανατροπή των θεσμικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Η κεντρικότητα του αιτήματος δεν ήταν τυχαία. Όπως σημειώνει η Δ. Σαμίου, η απόρριψη της γυναικείας συμμετοχής στην πολιτική κοινότητα σήμαινε τον συστηματικό αποκλεισμό των γυναικών επί έναν και πλέον αιώνα από το κράτος και τους θεσμούς του: τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική εξουσία, τη δημόσια διοίκηση, την τήρηση της έννομης τάξης, την προς τα έξω εκπροσώπηση του κράτους. Συγχρόνως, αυτή η πολιτική μειονεξία επισφράγιζε την επισφαλή θέση των γυναικών και σε άλλα πεδία (στην οικογένεια, στην εργασία,

¹¹¹ Αύρα Θεοδωροπούλου, «Από το γυναικείο συνέδριο της Ρώμης», *ΟΑΓ* 1/2 (Αύγουστος/Σεπτέμβριος 1923)

¹¹² «Οι γυναίκες ζητούν δικαιώματα ανθρώπων ακριβώς γιατί επιζητούν πρώτα απ' όλα τη χαρά που δίνει η εκτέλεση ενός καθήκοντος απέναντι στην πολιτεία και την κοινωνία. Οι γυναίκες ζητούν ελευθερία και κύρος στην κοινωνική τους δράση. Τίποτε άλλο.[...]». Σημείωση-σχόλιο κάτω από το άρθρο «Παιδικά δικαστήρια», *ΟΑΓ* 5 (Νοέμβριος 1923).

¹¹³ Ρόζα Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», *ΟΑΓ* 6 (Δεκέμβριος 1923).

¹¹⁴ Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Α», *ΟΑΓ* 9/10 (Απρίλης-Μάης 1924)

¹¹⁵ Αύρα Θεοδωροπούλου, «Αναγκαία εξήγηση», *ΟΑΓ* 19 (Απρίλης 1925)

στην πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία κ.α.).¹¹⁶ Έτσι, στον λόγο των φεμινιστριών, η απόκτηση της ψήφου δεν αποτελούσε το «άπαντον των διεκδικήσεων» αλλά το πρώτο βήμα για την κατάκτηση της πλήρους ισότητας και ένα ισχυρό όπλο για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων σε όλα τα πεδία.¹¹⁷ Η ψήφος προβαλλόταν αφενός ως το κύριο μέσο για την κοινωνική απελευθέρωση των γυναικών, κι αφετέρου ως αναγκαίο βήμα για την ευρύτερη κοινωνική πρόοδο και την εδραίωση της δημοκρατίας.

Μέσα από τις σελίδες του «Αγώνα», ο Σ.Δ.Γ. εστίαζε τόσο στην ηθική και νομική σημασία της ψήφου όσο και στην πρακτική της χρησιμότητα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 και καθ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. με συνεχή άρθρα τους στον «Αγώνα» υποστήριζαν ότι η στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων αφαιρούσε από τη γυναίκα τη δυνατότητα να εκφράζεται ως ελεύθερο, ξεχωριστό, αυτόνομο πολιτικό και κοινωνικό υποκείμενο και να έχει λόγο στη διοίκηση της χώρας. Παράλληλα, επεσήμαιναν ότι ο αποκλεισμός αυτός την εξομοίωνε με τις πιο περιθωριοποιημένες κατηγορίες του πληθυσμού – «τάχρηστα, επικίνδυνα και το πολύ πολύ ασήμαντα μέλη της κοινωνίας, τους τρελλούς, τους κακούργους και τα ανήλικα».¹¹⁸ Ως βασικό τους επιχείρημα προέβαλαν ότι η γυναίκα συμβάλλει ουσιαστικά στην κοινωνία και την οικονομία, «πλουτίζει τη χώρα με τα εργατικά της χέρια ή με τους φόρους που πληρώνει», είναι ο «ηθικός παράγων που αυξάνει το ανθρώπινο και ψυχικό κεφάλαιο», και «η προσωπική και κοινωνική επιρροή της λογαριάζεται σαν ένα πολιτικό κεφάλαιο σημαντικό για κάθε κόμμα».¹¹⁹ Βάσει αυτού του σκεπτικού, υποστήριζαν ότι η ψήφος δεν είναι προνόμιο προς παραχώρηση αλλά δικαίωμα ήδη θεμελιωμένο στην πράξη, που οφείλει να αναγνωριστεί και θεσμικά. Την ίδια στιγμή, δεν δίσταζαν να επιστρατεύσουν και το αντίθετο επιχείρημα: όσο οι γυναίκες παρέμεναν αποκλεισμένες από την ψήφο, θα συνέχιζαν να βρίσκονται κοινωνικά περιθωριοποιημένες, στερώντας από το σύνολο της κοινωνίας ένα πολύτιμο απόθεμα ανεκμετάλλευτων δυνάμεων.

Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1923, το Δ.Σ. του Σ.Δ.Γ. είχε συντάξει ένα ψήφισμα, που δημοσιεύτηκε στον «Αγώνα» και στο οποίο διατυπωνόταν εν συντομία η βασική επιχειρηματολογία υπέρ της ψήφου. Σύμφωνα με αυτό η γυναίκα θα έπρεπε να ψηφίζει:

¹¹⁶ Σαμίου (2015) 141

¹¹⁷ Η έκφραση προέρχεται από ομιλία της Α. Θεοδοροπούλου: «Η ψήφος δεν εστάθηκε το άπαντον των διεκδικήσεων μας. Παράλληλα με αυτήν ζητούμε και μεταρρυθμίσεις δια την εξίσωσιν της γυναίκας εις όλους τους κλάδους της κοινωνικής ζωής [...]», *ΟΑΓ* 178 (Απρίλιος 1934)

¹¹⁸ «Η πολιτική μας», *ΟΑΓ* 3 (Οκτώβριος 1923). Παρόμοια και στο «Δ' Εθνική συνέλευση και η ψήφος της γυναίκας», *ΟΑΓ* 12 (Ιούλιος 1924), «Προστασία», *ΟΑΓ* 80 (15 Νοεμβρίου 1928).

¹¹⁹ «Η πολιτική μας», *ΟΑΓ* 3 (Οκτώβριος 1923)

1. Γιατί αφού έχει υποχρεώσεις πολίτη, είναι δίκιο να έχει και δικαιώματα πολίτη
2. Γιατί με την εργασία της πλουτίζει τη χώρα
3. Γιατί προσφέρει τα παιδιά της στην πατρίδα
4. Για να πολεμήσει αποτελεσματικά την αγραμματοσύνη
5. Για να διορθώσει τη νομοθεσία σε ό,τι την αδικεί
6. Για να καλυτερέψει τις συνθήκες ζωής των παιδιών της
7. Για να πολεμήσει τη σωματεμπορία
8. Για να πληρώνεται η εργασία της όμοια με του αντρός
9. Γιατί η ευθύνη που θα έχει με την ψήφο θα την ανυψώσει ηθικά
10. Γιατί σ' ένα αληθινά ελεύθερο πολίτευμα πρέπει το νομοθετικό σώμα να αντιπροσωπεύει τη θέληση όλου του λαού, ανδρών και γυναικών.¹²⁰

Ο δεκάλογος αυτός αποτυπώνει εύγλωττα τη φεμινιστική οπτική του Σ.Δ.Γ.: η ψήφος δεν αποτελούσε μόνο νομική αξίωση ούτε απομονωμένο αίτημα αλλά μέσο για την προώθηση του φεμινιστικού προγράμματος, για την άρση των ανισοτήτων στη νομοθεσία, την εργασία, την εκπαίδευση, την Πολιτεία, τη βελτίωση της κοινωνίας, τον εκδημοκρατισμό της οικογένειας, την πλήρη ένταξη των γυναικών στο σώμα των ενεργών πολιτών και τη μετάβαση σε μια δημοκρατία που να περιλαμβάνει πραγματικά το σύνολο των πολιτών. Εκτός των παραπάνω, συστηματικά προβαλλόταν και η θέση ότι η συμμετοχή της γυναίκας στα κοινά – ιδίως στις τοπικές κοινωνίες – θα μπορούσε να επιλύσει πρακτικά ζητήματα (π.χ. φωτισμός, καθαριότητα, δρόμοι), να ενισχύσει τη φροντίδα των αδυνάτων και να συμβάλει στη σωστή διαχείριση των κοινοτικών και δημοτικών υποθέσεων, ακριβώς επειδή η γυναίκα φέρει την εμπειρία της φροντίδας και της οργάνωσης της οικογένειας.¹²¹

Συγχρόνως, μέσω του «Αγώνα» οι φεμινίστριες αντέκρουαν συστηματικά και τεκμηριωμένα και τα κυριότερα αντεπιχειρήματα των αντιπάλων του φεμινιστικού αιτήματος, το βασικότερο εκ των οποίων ήταν ότι οι γυναίκες δεν ήθελαν την ψήφο.¹²² Στο επιχείρημα αυτό, ο Σ.Δ.Γ. αντέτεινε πως αιώνες καταπίεσης και κοινωνικής υποταγής είχαν μάθει στις γυναίκες να σιωπούν, γεγονός που, ωστόσο, δεν αναιρούσε την ανάγκη της ισότητας. Στην θέση των αντιπάλων, πάλι, ότι η γυναικεία αγραμματοσύνη αποτελεί εμπόδιο για την πολιτική συμμετοχή, οι φεμινίστριες απαντούσαν ότι για την κατάσταση αυτή ευθύνεται αποκλειστικά το ανδροκρατούμενο

¹²⁰ «Χρονικά του Σ.Ε.Δ.Γ.», *ΟΑΓ* 6 (Δεκέμβριος 1923)

¹²¹ Μ. Σβώλου, «Η γυναίκα στο Δήμο και στην Κοινότητα», *ΟΑΓ* 63 (29 Φεβρουαρίου 1928)

¹²² Βλ. χαρακτηριστικά, Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Β» *ΟΑΓ* 11 (Ιούνιος 1924) και «Η ψήφος της γυναίκας στην Εθνοσυνέλευση», *ΟΑΓ* 21 (Ιούνιος 1925), Αύ. Θ., «Μια παρεξήγηση», *ΟΑΓ* 59 (31 Δεκεμβρίου 1927), «Γιατί μας χρειάζεται η ψήφος», *ΟΑΓ* 62 (Φεβρουάριος 1928). Για τη ρητορική των αντιπάλων και εν γένει την αντίδρασή του καθημερινού Τύπου στον αγώνα των φεμινιστριών για πολιτικά δικαιώματα, βλ. Δ. Σαμίου, «Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο: 1919-1952», Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό, 4 (1989α), σ. 29-35.

κράτος, το οποίο δεν μερίμνησε για την εκπαίδευση των γυναικών και τις κράτησε συνειδητά στο σκοτάδι της αμάθειας. Η ψήφος, υποστήριζαν, δεν έπρεπε να απονέμεται μόνο στους εγγράμματους – άλλωστε κάτι τέτοιο δεν ίσχυε ούτε για τους άντρες – αλλά να χρησιμοποιείται ως μέσο για την καταπολέμηση της αγραμματοσύνης. Στις πολιτικές ενστάσεις, ότι οι γυναίκες ήταν κατά κανόνα συντηρητικές, ανταπαντούσαν πως αυτό ίσχυε και για μεγάλο μέρος των ανδρών, χωρίς να αμφισβητείται για εκείνους το δικαίωμα ψήφου. Στην ένσταση ότι η πολιτική θα προκαλούσε «ηθική φθορά» στις γυναίκες ή ότι θα τις απομάκρυνε από τον μητρικό και οικιακό τους ρόλο, οι φεμινίστριες αντέτειναν πως η συμμετοχή τους στη δημόσια ζωή όχι μόνο δεν απειλούσε την ηθική τους ακεραιότητα, αλλά μπορούσε αντιθέτως να συμβάλει στον εκπολιτισμό της πολιτικής. Επιπλέον, τόνιζαν τον υποκριτικό χαρακτήρα αυτών των επιχειρημάτων, υπενθυμίζοντας ότι οι γυναίκες ήδη ζούσαν και εργάζονταν υπό εξαιρετικά σκληρές συνθήκες, ενώ σημείωναν πως η αναγνώριση του δικαιώματος ψήφου δεν συνεπαγόταν απαραίτητα ενεργή πολιτική δράση, ούτε σύγκρουση με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Όσο για το επιχείρημα περί έλλειψης ωριμότητας, απαντούσαν πως, αν μεν αναφέρεται σε πολιτική ωριμότητα, τότε διαμορφώνεται ένας φαύλος κύκλος: χωρίς πολιτική ελευθερία, η γυναίκα δεν μπορεί να αναπτύξει πολιτική ωριμότητα· αν, αντίθετα, αναφέρεται σε διανοητική ωριμότητα, τότε το επιχείρημα καταρρίπτεται, αφού το δικαίωμα ψήφου απολάμβαναν ακόμη και άνδρες που αντιμετώπιζαν προβλήματα αλκοολισμού ή ψυχικών διαταραχών. Τέλος, η κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες προβαλλόταν ως αδιάψευστο επιχείρημα απέναντι σε όσους υποστήριζαν ότι οι «γυναικείες αρετές» είναι ασύμβατες με την ενασχόληση με την πολιτική.¹²³

Τα επιχειρήματα αυτά επαναλαμβάνονταν σχεδόν αυτούσια με συνέπεια και επιμονή καθ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο σε άρθρα, υπομνήματα, ψηφίσματα και δημόσιες συγκεντρώσεις. Παρότι το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας των φεμινιστριών, ωστόσο, παρέμενε αμετάβλητο, η αρχική αισιοδοξία τους γρήγορα υποχώρησε, καθώς η πρόοδος που σημειωνόταν ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Ιδιαίτερα η δεκαετία του 1920 χαρακτηρίστηκε από αλλεπάλληλες διαψεύσεις και παλινωδίες.

¹²³ «Το μεγαλύτερο επιχείρημα μας για την απονομή των πολιτικών δικαιωμάτων στην Ελληνίδα», *ΟΑΓ* 63 (29 Φεβρουαρίου 1928)

Μετά την αποτυχία των πρώτων κοινοβουλευτικών προσπαθειών για την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες (1919-1922), οι ελπίδες των φεμινιστριών αναπτερώθηκαν και πάλι με την ανακήρυξη της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, τον Μάρτιο του 1924. Η αλλαγή του πολιτεύματος, η ανάληψη της ηγεσίας της κυβέρνησης από τον Α. Παπαναστασίου και η επικείμενη αναθεώρηση του Συντάγματος εκλαμβάνονταν ως ιστορική ευκαιρία για την πλήρη ένταξη των γυναικών στο δημοκρατικό σώμα των πολιτών και την κατοχύρωση της ισοπολιτείας. Όπως, τονίζονταν, η δημοκρατία «που είναι η πολιτειακή μορφή η αντιπροσωπευτική της θέλησης όλων των πολιτών δεν μπορεί να νοηθεί όταν αποκλείεται ο μισός, πληθυσμός, ο γυναικίος». ¹²⁴ Στον «Αγώνα», αποτυπώνονταν ξεκάθαρα οι ελπίδες και οι προσδοκίες των φεμινιστριών:

Από τη νέα κυβέρνηση έχουμε κάθε δικαίωμα εμείς οι γυναίκες να περιμένουμε πολλά πράγματα. Πρώτα πρώτα γιατί το πρόγραμμα του δημοκρατικού κόμματος στηρίζεται ολόκληρο απάνω στην αρχή της ισότητας όλων των πολιτών [...] Έπειτα μέσα στη συγκρότηση της Κυβερνήσεως υπάρχουν πρόσωπα που από προηγούμενες ενέργειές τους μέσα στη Βουλή, μας παρέχουν κάθε εγγύηση πώς τα αιτήματά μας θα λογαριαστούν σοβαρά. [...] Όλες οι νέες Δημοκρατίες άρχισαν με την εξίσωση των δικαιωμάτων όλων των πολιτών. Αυτό περιμένουμε και από την Ελληνική Δημοκρατία. ¹²⁵

Ωστόσο, η απόσυρση του άρθρου 30 του νομοσχεδίου «περί διοικήσεως δήμων και κοινοτήτων» τον Ιούλιο του 1924 που προέβλεπε την παραχώρηση δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές, προκάλεσε βαθιά απογοήτευση. ¹²⁶ Οι φεμινίστριες ένιωσαν προδομένες από τη δημοκρατική εθνοσυνέλευση η οποία, όπως υπογράμμιζαν, «δεν έχει στοιχειώδη αντίληψη της βάσης της δημοκρατίας», «δεν αισθάνεται τη στοιχειώδη υποχρέωση να τιμήσει την Ελληνίδα [...] που κράτησε ακμαία τη γεωργία και τη βιομηχανία του τόπου τον καιρό που έλειπαν οι άντρες στο μέτωπο», αλλά και «δεν έχει τον κοινό νου να θελήσει να χρησιμοποιήσει δυνάμεις που προσφέρονται σ' ένα τόπο που φθίνει από έλλειψη ανθρώπων με γενικότερα ενδιαφέροντα, με ειδικότητες». ¹²⁷ Στο στόχαστρο βρέθηκε και η ίδια η Κυβέρνηση και το κόμμα του Α. Παπαναστασίου, που, παρά τις προεκλογικές δεσμεύσεις, επέδειξε – κατά την άποψη των φεμινιστριών – αδυναμία

¹²⁴ Αύρα Θεοδοροπούλου, «Ελληνική δημοκρατία», *ΟΑΓ* 9/10 (Απρίλης/Μάης 1924). Παρόμοια βλ. και Άλκης Θρύλος «Γύρω από την ψήφο που δεν μας δόθηκε», *ΟΑΓ* 13 (Οκτώβριος 1924)

¹²⁵ «Τι περιμένουμε», *ΟΑΓ* 8 (Μάρτιος 1924)

¹²⁶ Η κυβέρνηση αναγκάστηκε από την Εθνική Αντιπροσωπεία να αποσύρει τη σχετική τροπολογία κατά τη μεταμεσονύχτια συνεδρίαση της 17^{ης} προς 18^η Ιουλίου 1924. Βλ. Σ. Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα, 1990, σ. 226

¹²⁷ «Η Δ' Εθνική Συνέλευση και η ψήφος της γυναίκας», *ΟΑΓ* 12 (Ιούλιος 1924)

και αδιαφορία απέναντι σε ένα ζήτημα κεφαλαιώδους σημασίας. Όπως τόνιζε σε άρθρο της στον «Αγώνα» η Άλκης Θρύλος, η πρώτη απογοήτευση ήρθε ήδη με την κατάθεση του νομοσχεδίου, το οποίο, αντί της πλήρους ισοπολιτείας που υποσχόταν το εκλογικό πρόγραμμα της «Δημοκρατικής Ένωσης», προέβλεπε τη σταδιακή και περιορισμένη απονομή ψήφου, μόνο σε δημοτικές και κοινοτικές εκλογές και μόνο μετά από τετραετία. Ωστόσο, η μεγαλύτερη απογοήτευση ήρθε όταν η κυβέρνηση υπό την πίεση των συντηρητικών πληρεξουσίων απέσυρε το νομοσχέδιο, χωρίς να επιμείνει «σ' ό,τι θα έπρεπε να είναι ζήτημα αρχής για αυτήν».¹²⁸ Στο ίδιο άρθρο, η Θρύλος κατέληγε σε ένα κάλεσμα για αφύπνιση και μαχητικότερο αγώνα:

Τίποτε δεν μπορούμε να περιμένουμε από την καλή θέληση των αντρών. Τα δεσμά μας θα προσπαθούν να μας τα κρατούν πάντα. Κι όσο η γυναίκα περισσότερο ορθώνεται, με περισσότερες απαιτήσεις στη ζωή, τόσο σφιχτότερα θα προσπαθούν να τη δένουν[...]. Μόνο από τον εαυτό τους πρέπει να περιμένουν το λυτρωμό τους κι ελευθερωμένες θα φανερώσουν τότε στους άντρες την αξία ενός ισότιμου συναγωνιστή. Τη χειραφέτησή μας μόνο με τις δικές μας δυνάμεις θα την κατακτήσουμε. [...]¹²⁹

Λίγους μήνες μετά, οι φεμινίστριες απευθύνθηκαν και στον νέο πρωθυπουργό Α. Μιχαλακόπουλο, ο οποίος τους τόνισε την ανάγκη ενεργοποίησης των ιδίων των γυναικών για την δημιουργία κοινής γνώμης ευνοϊκής προς τον αγώνα τους και την επίτευξη των διεκδικήσεών τους. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την έντονη αντίδραση των φεμινιστριών του Σ.Δ.Γ., οι οποίες συνειδητοποιούσαν ότι οι δημοκράτες πολιτικοί απέφευγαν να αναλάβουν ουσιαστική δέσμευση απέναντι στα φεμινιστικά αιτήματα:

Τα λόγια του Πρωθυπουργού μας έβαλαν σε σκέψεις. [...] Έτσι, με τα ίδια απάνω κάτω λόγια, στα 1920 [...] έριξε στις γυναίκες την ευθύνη της τύχης τους ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η πολιτική αυτή είναι έξυπνη, και προ πάντων είναι πολιτική. Έχει όλα τα πλεονεκτήματα της πολιτικής που στηρίζεται απάνω σε μια δημιουργημένη κοινή γνώμη, κι όχι σε αρχές που θα είχαν σκοπό να επηρεάσουν, να διαμορφώσουν, μια κοινή γνώμη πιο φωτισμένη, πιο φιλελεύθερη, πιο προοδευτική. Έτσι, όπου κρίνει η Πολιτεία πώς είναι ανάγκη, μας ρίχνει ευθύνες, μας ζητεί τη γνώμη μας, αλλού πάλι μας επιβάλλει τους νόμους της χωρίς να μας ρωτά. Μας ρώτησε ποτέ αν δεχόμαστε τους φόρους που πληρώνουμε [...]; Μας ρώτησε ποτέ αν είμαστε σύμφωνες με τις διπλωματικές της ενέργειες, που τόσες φορές έγιναν αφορμή να αιματοκυλιστεί ο κόσμος; μας ρώτησε αν θέλομε να πηγαίνουν τα περισσότερα έσοδα της χώρας σε εξωτερικές επιδείξεις, σε εξοπλισμούς [...]; Και τώρα μας ρωτούν, σκέπτονται δηλ. ότι πρέπει να μας ρωτήσουν αν θέλομε να είμαστε Έλληνες πολίτες ή όχι, αν θέλομε να έχομε υπόσταση ή όχι [...]. Έτσι βγάζει από πάνω της η Πολιτεία η ελληνική την ευθύνη της συντηρητικότητάς της, της ατολμίας και της ψυχικής της φτώχειας. [...]¹³⁰

¹²⁸ Άλκης Θρύλος «Γύρω από την ψήφο που δεν μας δόθηκε», *ΟΑΓ* 13 (Οκτώβριος 1924)

¹²⁹ Στο ίδιο.

¹³⁰ «Η ευθύνη μας», *ΟΑΓ* 15 (Δεκέμβριος 1924)

Παρ' όλες τις απογοητεύσεις, η αγόρευση του Γ. Καφαντάρη, αρχηγού των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, στη Βουλή στις 27 Μαρτίου 1925, με την οποία τάχθηκε υπέρ της άμεσης παραχώρησης ψήφου στις γυναίκες και η οποία υποστηρίχτηκε και από τον Α. Παπαναστασίου, αναζωπύρωσε τις ελπίδες των φεμινιστριών.¹³¹ Πράγματι, τον Ιούνιο του ίδιου έτους κατατέθηκε εκ νέου τροπολογία στη Βουλή από εβδομήντα βουλευτές που πρότειναν τη χορήγηση ψήφου στις γυναίκες, υπό περιορισμούς, στις δημοτικές εκλογές. Ωστόσο, το στρατιωτικό κίνημα του Θ. Παγκάλου διέκοψε τη σχετική συζήτηση.¹³²

Το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της γυναικείας πολιτικής χειραφέτησης σημειώθηκε, τελικά, το ίδιο καλοκαίρι όταν η Κοινοβουλευτική Επιτροπή για την επεξεργασία του Συντάγματος αναγνώρισε, με ερμηνευτική δήλωση επί του άρθρου 6, τις γυναίκες ως πολίτες και τη δυνατότητα παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων και στις Ελληνίδες.¹³³ Η ερμηνευτική αυτή δήλωση που άνοιγε το δρόμο για τη συμπερίληψη των γυναικών στην πολιτική ζωή είχε μεγάλη σημασία καθώς δηλωνόταν έμμεσα ότι δεν υπήρχε κάποιο εγγενές, τελεσίδικο ή αναπόδραστο εμπόδιο που να καθιστούσε εσαεί αδύνατη την ένταξη των γυναικών στην Πολιτεία.¹³⁴

Το ίδιο καλοκαίρι αναγνωρίστηκε και η δυνατότητα παραχώρησης δικαιώματος ψήφου μετά από δύο χρόνια στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές στις εγγράμματες γυναίκες άνω των τριάντα ετών με απλό κυβερνητικό διάταγμα.¹³⁵ Αν και οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους προς τον Α. Παπαναστασίου για την εξέλιξη αυτή, αντιμετώπισαν με έντονη ειρωνεία τον επιφυλακτικό χαρακτήρα του μέτρου, και επέκριναν τις συντηρητικές φεμινίστριες που είχαν αποδεχτεί τους περιορισμούς:

Με τι στοργή μας περιβάλλουν οι άντρες! Μας συγκινεί αληθινά! Δεν πρέπει με κανένα τρόπο να ποτύχομε στην πρώτη μας πολιτική εμφάνιση, γι' αυτό πρέπει να μας δίνουν με το σταγονόμετρο τα δικαιώματά μας τα πολιτικά, για να μπορέσουμε μια μέρα να φτάσουμε στο ύψος των σημερινών πολιτικών μας! Βέβαια, παρά το τίποτε, παρά την τέλεια άρνηση της ανθρώπινης υπόστασης της γυναίκας στην πολιτεία, καλή κι αυτή η μακρυνή ελπίδα. Ο φεμινισμός στην Ελλάδα χρωστά μεγάλη ευγνωμοσύνη στον πρόεδρο της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής κ. Αλεξ. Παπαναστασίου που κατώρθωσε με την επιμονή του, με τα φωτισμένα του

¹³¹ «Δύο επιτυχίες», *ΟΑΓ* 18 (Μάρτιος 1925)

¹³² Βλ. Αβδελά & Ψαρρά (1985), *ό.π.*, 64 και Μόσχου-Σακορράφου, *ό.π.*, 226

¹³³ «Ερμηνευτική δήλωση επί του άρθρου 6: [...] Η δε λέξις «πολίτης» εις αυτό και εις άλλα άρθρα του Συντάγματος έχει την έννοιαν του «Ελληνος υπηκόου», του έχοντος δηλαδή την Ελληνικήν ιθαγένειαν, αδιακρίτως φύλου ή ηλικίας. Πολιτικά δικαιώματα εις τα γυναίκας δύνανται ν' απονεμηθώσι δια νόμου»: Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας, ΦΕΚ 1'107 (3.6.1927), σ. 765

¹³⁴ Σαμίου (2016) 151

¹³⁵ Άρθρο 51 της τροπολογίας «περί δήμων και κοινοτήτων» που δημοσιεύτηκε στις 29 Αυγούστου 1925. Βλ. Αβδελά & Ψαρρά (1985), *ό.π.*, σ. 64

επιχειρήματα και με τη συγχρονισμένη του πολιτική αντίληψη να υπερνικήσει την αντίδραση μερικών πληρεξουσίων που θα τους περιμέναμε πιο συνεπείς με τις δημοκρατικές αντιλήψεις που δήθεν αντιπροσωπεύουν. Ως τόσο αν οι παραχωρήσεις αυτές [...] μας δίδονται τόσο δισταχτικά, εκείνες που έχουν το λιγότερο δικαίωμα να διαμαρτύρονται γι' αυτό είναι οι γυναίκες εκείνες που μόνες τους ζήτησαν περιορισμούς στα πολιτικά δικαιώματα που διεκδικούσαν, που μόνες τους υποτίμησαν τις πνευματικές και ηθικές ικανότητες της ελληνίδας [...]. Δεν πρόκειται περί παζαρέματος, όπως δυστυχώς θέλησαν να χαρακτηρίσουν την πολιτική μας της απόλυτης εξίσωσης μερικές συντηρητικές φεμινίστριες. Δε ζητούμε πολλά για να μας δώσουν λίγα. Ζητούμε όλα, γιατί μας οφείλονται όλα.[...]¹³⁶

Ένα χρόνο αργότερα, η ανατροπή της δικτατορίας του Θ. Παγκάλου θα τους δώσει την αφορμή για ένα ακόμα ιδιαίτερα οξύ σχόλιο:

Αντικρύζομε με χαρά και ανακούφιση το λυτρωμό των αντρών από τη σκλαβιά της δικτατορίας. Περιμένομε όμως [...] από τους πολιτικούς μας [...] να δείξουν πως είναι ειλικρινείς όταν μιλούν για ελευθερία και [...] να αναγνωρίσουν τα πολιτικά δικαιώματα της γυναίκας. Περιμένομε να δείξουν οι δημοκράτες όλων των αποχρώσεων πώς ξέρουν τι θα πει δημοκρατία κι απάνω σε ποιες βασικές αρχές στηρίζεται. Τότε, μονάχα τότε, θα καταλυθεί και για την γυναίκα το καθεστώς της δικτατορίας [...].¹³⁷

Μετά την πτώση της δικτατορίας, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. συνέχισαν να ζητούν επίμονα την άμεση κύρωση του απαραίτητου κυβερνητικού διατάγματος για την παροχή της δημοτικής ψήφου, το οποίο η Οικουμενική Κυβέρνηση που ανέλαβε δίσταζε να εκδώσει. Παράλληλα, συνέχισαν αταλάντευτα να διεκδικούν την πλήρη και άνευ περιορισμών ηλικίας και μόρφωσης πολιτική ισότητα. Για τον Σ.Δ.Γ., ο ηλικιακός περιορισμός ήταν παράλογος εφόσον οι γυναίκες αναλάμβαναν πολύ νωρίτερα από τους άνδρες οικογενειακές και νομικές ευθύνες, ενώ ο περιορισμός της μόρφωσης αδικούσε κατάφωρα τις γυναίκες των λαϊκότερων τάξεων, ιδίως τις εργάτριες και τις αγρότισσες, οι οποίες, παρά τη σημαντική τους συμβολή στην κοινωνία και την οικονομία, αποκλείονταν από την πολιτική συμμετοχή λόγω των επιτακτικών βιοτικών αναγκών και των προλήψεων που τις καταδίκάζαν στην αμάθεια.¹³⁸

Τελικά, τον Φεβρουάριο του 1927, συμπεριλήφθηκε στο άρθρο 6 του Συντάγματος της Δημοκρατίας μια ερμηνευτική δήλωση σύμφωνα με την οποία η ιδιότητα του Έλληνα πολίτη εννοούνταν στο Σύνταγμα ανεξαρτήτως φύλου και πολιτικά δικαιώματα μπορούσαν να απονεμηθούν δια νόμου στις γυναίκες.¹³⁹ Παρότι

¹³⁶ «Το πρώτο βήμα», *ΟΑΓ* 22/23 (Ιούλιος/Αυγούστος 1925)

¹³⁷ «Εκλογές», *ΟΑΓ* 35/36 (Αύγουστος/Σεπτέμβριος 1926)

¹³⁸ Μ. Σβώλου «Αντίλαλοι - Απ' όλον τον τύπο για τα ζητήματά μας: γύρω από την γυναικείαν ψήφον», *ΟΑΓ* 22/23 (Ιούλιος/Αυγούστος 1925)

¹³⁹ Μόσχου-Σακορράφου, *ό.π.*, σ. 227

η ημέρα αυτή χαρακτηρίστηκε «ιστορική» για τον ελληνικό φεμινισμό,¹⁴⁰ στον λόγο των φεμινιστριών η αγανάκτηση για τις αλλεπάλληλες καθυστερήσεις είναι έκδηλη.

Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω διατύπωση:

Ωστε και τώρα ακόμα έπειτα από τέσσερα χρόνια δημοκρατίας είμαστε οι τελευταίοι στην κοινωνική πρόοδο μέσα στα Βαλκάνια. Ας μη μιλούμε πια για προγονικές δόξες και για ομφαλούς της γης. Είναι ντροπή μας. Ας καθώμαστε ήσυχα στη γωνιά μας, αφού έτσι το θέλομε κι ας περιμένομε να μας παρασύρει κι εμάς το ρεύμα της προόδου όταν θα κατέβει ορμητικό από το Βορρά. Ας το πάρομε απόφαση πως είμαστε η τελευταία ουρίτσα της γερό-Ευρώπης.¹⁴¹

Οι παλινωδίες και η αθέτηση των υποσχέσεων σύντομα οδήγησαν τις φεμινίστριες να αλλάξουν στρατηγική υιοθετώντας πιο δυναμικές και μαζικές μορφές δράσης. Έτσι, στις 18 Μαρτίου του 1928, σε συνεργασία με άλλες γυναικείες οργανώσεις και σωματεία, οργάνωσαν μια πρώτη μεγάλη δημόσια συγκέντρωση για τη γυναικεία ψήφο στο θέατρο «Απόλλων», εγκαινιάζοντας μια νέα πολιτική πρακτική.¹⁴² Η συγκέντρωση αυτή αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία του γυναικείου κινήματος, καθώς περισσότερες από πενήντα οργανώσεις, γυναικείες και μικτές, από όλη την Ελλάδα καθώς και πέντε ομοσπονδίες, συμμετείχαν ενεργά και υπέγραψαν κοινό ψήφισμα. Πρωταρχικός σκοπός της συγκέντρωσης ήταν «ν' αποδείξει ότι η Ελληνίδα έχει αποκτήσει πια πλήρη συνείδηση των δικαιωμάτων της» και απαιτεί δυναμικά πλήρη ισοπολιτεία.¹⁴³ Στον «Αγώνα» δημοσιεύτηκαν αναλυτικά ομιλίες αντιπροσώπων, επιστολές συμπαράστασης, η ανταπόκριση του τύπου της Αθήνας και της επαρχίας, καθώς και το τελικό ψήφισμα που υπογράφηκε και το οποίο ζητούσε την άμεση αναγνώριση του δικαιώματος της ψήφου της γυναίκας και την άμεση έκδοση κυβερνητικού διατάγματος για την καθολική και χωρίς περιορισμούς συμμετοχή των γυναικών στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές.

Το καλοκαίρι του 1928 η νίκη του κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές και η επάνοδος του Ε. Βενιζέλου στην εξουσία αναπτέρωσε για ακόμα μια φορά τις ελπίδες των φεμινιστριών, οι οποίες πίστεψαν ότι πια «ήρθε η ώρα» για την κατοχύρωση της πλήρους ισοπολιτείας:

η καταπληχτική νίκη που έδωσαν οι εκλογές στη δημοκρατική παράταξη και προ πάντων στο κόμμα των Φιλελευθέρων έχει μεγίστη σημασία για τον αγώνα μας. [...] Τώρα ήρθε η ώρα μας. Τώρα νίκησε η Δημοκρατία, που σημαίνει ισότητα όλων των πολιτών, αντρών και γυναικών. [...] Τώρα κυβερνά τη χώρα ένα κόμμα

¹⁴⁰ «Επίκαιρα», *ΟΛΓ* 39 (Φεβρουάριος 1927)

¹⁴¹ Αύ. Θ., «Όταν ξυπνήσουμε», *ΟΛΓ* 50/51 (1-15 Αυγούστου 1927)

¹⁴² «Η πρώτη δημόσια συγκέντρωση για τη γυναικεία ψήφο», *ΟΛΓ* 64/65 (15-31 Μαρτίου 1928). Βλ. επίσης, Μόσχου-Σακορράφου, *ό.π.*, σ. 228-229

¹⁴³ Στο ίδιο.

που έχει όλη την ευθύνη για τις πράξεις του μόνο του. Τώρα η κυβέρνηση αυτή υπόσχεται αναδιοργάνωση της χώρας και έχει όλη τη δύναμη να πραγματοποιήσει την υπόσχεσή της. [...] Η κυβέρνηση Βενιζέλου έρχεται κρατώντας τη σημαία του πολιτισμού, της ειρήνης, της προόδου.[...] Από την ισχυρή σημερινή δημοκρατική Κυβέρνηση περιμένουμε την αναστήλωση της βασικής αρχής της δημοκρατίας με τη χωρήγηση της ισοπολιτείας στις ελληνίδες. Από το βαθυστόχαστο και τολμηρό Κυβερνήτη περιμένουμε να πραγματοποιήσει τις υποσχέσεις που δεν τολμούσαν να μη μας τις δώσουν αλλά και δεν τολμούσαν να τις πραγματοποιήσουν οι ανίσχυροι και άβουλοι προκάτοχοί του. Ήρθε η ώρα.¹⁴⁴

Το διάστημα που ακολούθησε ήταν έντονο. Στις σελίδες του «Αγώνα» δημοσιεύονται διαβήματα, εκτενής αρθρογραφία και μηνύματα συμπαράστασης από την επαρχία. Τον Ιανουάριο του 1929, οι φεμινίστριες συνάντησαν και τον ίδιο τον Ε. Βενιζέλο, στον οποίο επέδωσαν το ψήφισμα της πρώτης συγκέντρωσης, επιδιώκοντας τη δέσμευσή του. Ωστόσο, καθώς δεν σημειωνόταν καμία ουσιαστική πρόοδος, έναν χρόνο αργότερα, στις 31 Μαρτίου του 1929, πραγματοποιήθηκε νέα δημόσια συγκέντρωση με σκοπό να υπενθυμίσει στην κυβέρνηση το «εκκρεμές χρέος» της απέναντι στις Ελληνίδες: τη χορήγηση του δικαιώματος της δημοτικής ψήφου.¹⁴⁵ Η απογοήτευση είχε πλέον μετατραπεί σε οργή για την «τετράχρονη αναμονή για την άσκηση ενός δικαιώματος και καθήκοντος από τα πιο στοιχειώδη», ενώ στο στόχαστρο της κριτικής του «Αγώνα» βρέθηκε και ο ίδιος ο Βενιζέλος. Οι επιφυλάξεις του για την πολιτική ψήφο των γυναικών επικρίνονταν από τις αρθρογράφους ως «κατώτερες ασφαλώς ενός φωτισμένου κυβερνήτη», ενώ η συνεχιζόμενη αδράνειά του εκλαμβάνονταν πλέον ως έκφραση αδιαφορίας, αστοργίας και δειλίας εκ μέρους του.¹⁴⁶

Τελικά, το διάταγμα για τη δημοτική ψήφο υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1930 και δημοσιεύτηκε τον επόμενο μήνα.¹⁴⁷ Η καθιέρωση της, παρότι περιορισμένη (μόνο για τις γυναίκες άνω των 30 ετών και εγγράμματες), θεωρήθηκε «η πρώτη νίκη», το «πρώτο πραγματικό αποτέλεσμα» του δεκάχρονου αγώνα, αλλά δεν αφαίρεσε την πικρία από τις φεμινίστριες που ένιωθαν να τους παρέχεται η ψήφος «σαν τα ψίχουλα που πετάν στον ενοχλητικό ζητιάνο», «σαν κάτι αναπόφευκτα επιβεβλημένο από την ανάγκη των καιρών», για την αξία του οποίου όμως ο πολιτικός κόσμος δεν φαινόταν

¹⁴⁴ Αύ. Θ., «Ήρθε η ώρα», *ΟΑΓ* 73 (Ιούλιος 1928). Σημ.: το τεύχος αυτό τυπώθηκε και εκδόθηκε αργότερα, μετά τις εκλογές, λόγω της επιδημίας δάγκειου πυρετού.

¹⁴⁵ «Η Δεύτερη Δημόσια Συγκέντρωση για την ψήφο της γυναίκας», *ΟΑΓ* 89/90 (31 Μαρτίου/15 Απριλίου 1929). Βλ. επίσης, Μόσχου-Σακορράφου, *ό.π.*, σ. 230

¹⁴⁶ Μ. Σ., «Το ζήτημά μας», *ΟΑΓ* 95 (30 Ιουνίου 1929), Μ. Σβώλου «Η δημοτική ψήφος», *ΟΑΓ* 98/99 (15/31 Αυγούστου 1929)

¹⁴⁷ «Το διάταγμα για την ψήφο», *ΟΑΓ* 109/110 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1930)

να έχει πειστεί.¹⁴⁸ Σε κάθε περίπτωση, η αισιοδοξία τους δεν φαίνεται να είχε κλονιστεί εντελώς καθώς δήλωναν ότι:

με το 1929 κλείνει πια αναπότρεπτα η παλιά εποχή. Με το 1930 ανοίγει διάπλατα μια νέα. Και στο χέρι μας είναι πια να δημιουργήσουμε με τα ίδια μας τα χέρια τη νέα μας θέση μέσα σ' αυτή. Η στιγμή είναι ιστορική. Ντροπή μας αν δεν αγκαλιάσουμε με τόλμη και αυτοπεποίθηση τις απαιτήσεις της νέας εποχής.¹⁴⁹

Παρόμοια, ως ιστορική μέρα και σταθμός «στον κοπιαστικό και άχαρο δρόμο» προς την «οριστική και πλέρια νίκη» χαρακτηρίστηκε στο περιοδικό και η πρώτη φορά που οι γυναίκες βρέθηκαν στις κάλπες, στις δημοτικές εκλογές της Θεσσαλονίκης, τον Δεκέμβριο του 1930.¹⁵⁰

Εφεξής, κύριο μέλημα των φεμινιστριών ήταν να πείσουν όσο το δυνατόν περισσότερες γυναίκες ότι έχουν συμφέρον αλλά και χρέος να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους.¹⁵¹ Στον «Αγώνα» αποτυπώνονται οι εντατικές προσπάθειες των φεμινιστριών προς αυτήν την κατεύθυνση: συγκρότηση, από κοινού με το Ε.Σ.Ε., ειδικής επιτροπής διαφώτισης και υποστήριξης της εγγραφής των γυναικών στους καταλόγους, διοργάνωση μαθημάτων αλφαριθμητισμού και διαφωτιστικών ομιλιών, δημοσίευση εκλαϊκευτικών άρθρων και ειδικής μπροσούρας που καλούσε τις γυναίκες να εγγραφούν. Παράλληλα, οι φεμινίστριες συστηματικά κατήγγελλαν τις τοπικές εξουσίες και τους εκκλησιαστικούς παράγοντες για την παρεμπόδιση της εγγραφής των γυναικών στους εκλογικούς καταλόγους, κατά παράβαση του νόμου, ενώ αξίωναν την άμεση και υποχρεωτική κατάρτιση ειδικού μητρώου για τον ενήλικο θηλυκό πληθυσμό από τους Δήμους.¹⁵² Οι ανυπέρβλητες δυσκολίες, η στάση των αρμοδίων αλλά και η απροθυμία και αδιαφορία πολλών γυναικών να εγγραφούν σταδιακά εξάντλησαν τις πρωτεργάτριες του αγώνα, και τα κείμενά τους αποπνέουν όλο και εντονότερα ένα κλίμα απογοήτευσης και δυσφορίας:

Δεν είναι καμιά υπερβολή αν πούμε πως η δημοτική ψήφος δόθηκε στις ελληνίδες όπως πετιέται ένα ξεροκόμματο σ' ένα σκυλί που γανγίζει. Δόθηκε χωρίς καμιά πεποίθηση, χωρίς ενδιαφέρον, χωρίς στοργή [...] Η ψήφος της Ελληνίδας δε θεωρήθηκε υπόθεση εθνική [...] αλλά υπόθεση γυναικεία. Ας φροντίσουν λοιπόν οι γυναίκες για όλα. Νανακαλύψουν τις επιτροπές στα βάθη των ναών όπου κάποτε συνεδριάζουν και απ' όπου πολλοί επίτροποι τις διώχνουν [...] Πρέπει

¹⁴⁸ Μ.Σ. «Η πρώτη νίκη», *ΟΑΓ* 107 (31 Δεκεμβρίου 1929)

¹⁴⁹ Στο ίδιο.

¹⁵⁰ Αύ. Θ., «14 Δεκεμβρίου», *ΟΑΓ* 130/131 (15 Δεκεμβρίου 1930)

¹⁵¹ Ενδεικτικά βλ. «Το χρέος μας», *ΟΑΓ* 109/110 (31 Ιανουαρίου/15 Φεβρουαρίου 1930), Α.Κ. «Τι έχει να ωφεληθεί η γυναίκα από τη δημοτική ψήφο», *ΟΑΓ* 109/110 (31 Ιανουαρίου/15 Φεβρουαρίου 1930), «Για τη γυναικεία ψήφο», *ΟΑΓ* 109/110 (31 Ιανουαρίου/15 Φεβρουαρίου 1930), Αύ. Θ., «Οι εκλογικοί κατάλογοι», *ΟΑΓ* 133 (Ιανουάριος 1931), «Μη αναβάλλετε», *ΟΑΓ* 174 (Δεκέμβριος 1933)

¹⁵² Αυ. Θεοδ. «Εμπόδια», *ΟΑΓ* 117 (31 Μαΐου 1930), «Για την ψήφο», *ΟΑΓ* 118 (15 Ιουνίου 1930)

καθεμιά που έχει σήμερα το δικαίωμα να γίνει δημότης να μην αναβάλει να παρουσιαστεί στην επιτροπή για να πάρει το βιβλιάριό της το εκλογικό [...] Ας κινηθούμε προς μια ενέργειαν που δεν πρόκειται βέβαια να έχει άμεσο αποτέλεσμα αλλά που θα μας δώσει μια ηθική ικανοποίηση σημαντική και συγχρόνως θα συντελέσει να λείψουν τα εμπόδια και οι περιορισμοί που αποκλείουν τη μεγάλη πλειονότητα των γυναικών από το δικαίωμα του πολίτου, τις μεγάλες εργατικές και αγροτικές μάζες που είναι αγράμματες και τη νέα γενεά των γυναικών από 21 έως 30 χρονών. [...] Ας σκεφθούν όλες οι γυναίκες την ευθύνη που έχουν απέναντι στις ομόφυλές τους [...].¹⁵³

Αποκαλυπτικό της αγανάκτησης των φεμινιστριών είναι, όμως, και το παρακάτω άρθρο της Α. Θεοδωροπούλου στον «Αγώνα» το 1933:

το ίδιο το κράτος που εθέσπισε το νόμο δεν ενδιαφέρθηκε για την εφαρμογή του, αφού άφησε τους παπάδες να απειλούν με αφορισμό τις απλοϊκές γυνακούλες, που θα ζητούσαν να πάρουν τα εκλογικά τους βιβλιάρια, αφού δεν αρπάζει από το αυτί να πετάξει τους ελεεινούς δημάρχους και προέδρους κοινοτήτων που προβάλουν χίλια εμπόδια στις γυναίκες που θέλουν να εγγραφούν [...] Αηδιάσαμε πια την ταπεινωτική μας θέση. Θέλομε να είμαστε πολίτες.¹⁵⁴

Παράλληλα, το νέο ζήτημα που θα ανακύψει και θα απασχολήσει τις φεμινίστριες και τον «Αγώνα», ιδιαίτερα από το 1933 και εξής, είναι το θέμα της εκλογιμότητας.¹⁵⁵ Για να ξεκαθαρίσει το ζήτημα αυτό ιδρύθηκε, από κοινού με το Ε.Σ.Ε., η Επιτροπή Γυναικών Εκλογέων (Ε.Γ.Ε.). Παρά τη γνωμοδότηση του καθηγητή Α. Σβώλου, στον οποίο απευθύνθηκαν οι φεμινίστριες, που αναγνώριζε ότι ήταν αυτονόητο και το δικαίωμα του εκλέγεσθαι των γυναικών στις δημοτικές εκλογές, οι υποψήφιοι δήμαρχοι δίσταζαν να περιλάβουν τις γυναίκες στα ψηφοδέλτιά τους και το Υπουργείο Εσωτερικών δήλωνε αναρμόδιο να επιλύσει το ζήτημα.¹⁵⁶ Ακολούθησε η απόρριψη από την Κοινοβουλευτική Επιτροπή του νομοσχεδίου που προέβλεπε ότι το δικαίωμα του εκλέγειν συνεπάγεται και του εκλέγεσθαι, καθώς και η τελική αρνητική απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών. Μόνο το Πρωτοδικείο των Σερρών ενέκρινε την υποψηφιότητα τεσσάρων γυναικών. Οι εξελίξεις αυτές θα προκαλέσουν νέα απογοήτευση και οργή στις φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. που θα δηλώσουν και πάλι:

Χορτάσαμε από υποσχέσεις και ωραία λόγια. Ακούσαμε και παλαιοντολογικά επιχειρήματα που είχαμε την υπομονή να αντικρούσουμε. [...] Κάποτε ο ιστορικός

¹⁵³ Αύ. Θ., «Μην αναβάλλετε», *ΟΑΓ* 128/129 (Νοέμβριος 1930)

¹⁵⁴ Αύ. Θ., «Για την ψήφο», *ΟΑΓ* 165 (Μάρτιος 1933)

¹⁵⁵ Αύ. Θ. «Γυναίκες, μπιήτε στα δημοτικά συμβούλια», *ΟΑΓ* 166/167 (Απρίλιος/Μάιος 1933), «Για τις δημοτικές εκλογές», *ΟΑΓ* 166/167 (Απρίλιος/Μάιος 1933), «Η αναβολή των εκλογών», *ΟΑΓ* 168 (Ιούνιος 1933), «Εργασίες της Ε.Γ.Ε (επιτροπής γυναικών εκλογέων)» *ΟΑΓ* 168 (Ιούνιος 1933), «Εργασίες της Ε.Γ.Ε. (Επιτροπής γυναικών εκλογέων)» *ΟΑΓ* 169/170 (Ιούλιος/Αύγουστος 1933), «Εργασίες της Ε.Γ.Ε. (Επιτροπής γυναικών εκλογέων)» *ΟΑΓ* 171 (Σεπτέμβριος 1933), «Εργασίες της Ε.Γ.Ε. (Επιτροπής γυναικών εκλογέων)», *ΟΑΓ* 174 (Δεκέμβριος 1933), «Για την εκλογιμότητα των γυναικών», *ΟΑΓ* 175/176 (Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1934)

¹⁵⁶ Α. Σβώλος, «Οι Ελληνίδες έχουν δικαίωμα να εκλέγονται», *ΟΑΓ* 166/167 (Απρίλιος/Μάιος 1933)

του μέλλοντος, ζητώντας να τοποθετήσει χρονολογικά την εποχή μας, σύμφωνα με την ιδεολογία της, δεν θα χει να κοπιάσει και πολύ. Φτάνουν η επαναφορά της καθαρεύουσας στα δημοτικά σχολεία, το ξανάνοιγμα του οίκου των Βούρλων, και η απόφαση της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για την εκλογιμότητα των γυναικών στις δημοτικές εκλογές, για να την τοποθετήσει απάνω κάτω στην ίδια εποχή με την εκκλησιαστική σύνοδο του Μεσαίωνα που συζητούσε αν οι γυναίκες έχουν ψυχή. [...]»¹⁵⁷

Λίγο μετά τις εκλογές, στις 13 Μαρτίου 1934, η Ε.Γ.Ε. αυτοδιαλύεται. Την ίδια χρονιά ο Σ.Δ.Γ. θα αποχωρήσει και επίσημα από το Ε.Σ.Ε. Αφορμή για τη ρήξη αποτέλεσε η ενέργεια του Ε.Σ.Ε. να ιδρύσει τμήμα ψήφου χωρίς να ειδοποιήσει τον Σ.Δ.Γ. και άλλα ριζοσπαστικότερα από το ίδιο σωματεία. Η ρήξη οξύνθηκε όταν σε δημόσια εκδήλωση του Ε.Σ.Ε. στην Αρχαιολογική Εταιρεία, διαβάστηκε ψήφισμα υπέρ της επέκτασης του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες κάτω των 30 ετών, με τη διατήρηση όμως του περιορισμού της εγγραφματοσύνης – θέση που ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με την αρχή της απόλυτης ισότητας που υπερασπιζόταν ο Σ.Δ.Γ. Οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. εξέφρασαν τότε δημόσια τη βαθιά λύπη τους «που βρέθηκαν γυναίκες να αναγνωρίζουν ότι οι αγράμματοι άντρες μπορούν να έχουν περισσότερα δικαιώματα από τις αγράμματες γυναίκες», αντέδρασαν και τελικά οδηγήθηκαν στην αποχώρηση από το Ε.Σ.Ε. Παρότι δήλωναν ανοιχτές σε επιμέρους συνεργασίες, η αποχώρησή τους αυτή κατέδειξε το βάθεμα των ιδεολογικών αποκλίσεων στο γυναικείο κίνημα.¹⁵⁸

Παρά τις διαψεύσεις, ο Σ.Δ.Γ. συνέχισε αταλάντευτα τον αγώνα του για την πλήρη πολιτική ισότητα μέχρι και την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας η οποία ανέστειλε τη δράση του. Ειδικά σε μια συγκυρία που οι γυναίκες βρέθηκαν αντιμέτωπες με αυταρχικά μέτρα που επιχειρούσαν να τις απομακρύνουν βίαια από την εργασία τους – με έναν συστηματικό «διωγμό των γυναικών», όπως οι ίδιες έλεγαν – στο περιοδικό συνέχισε να τονίζεται η σημασία της ψήφου ως το μόνο ειρηνικό μέσο για να επιβάλει η γυναίκα τη θέλησή της και να διεκδικήσει τα δικαιώματά της και ως «χρέος κάθε γυναίκας».¹⁵⁹ Ωστόσο, σταδιακά το αίτημα θα χάσει τον κεντρικό χαρακτήρα που είχε τα προηγούμενα χρόνια. Θα είναι απλώς ένα αίτημα ανάμεσα σ' ένα ευρύτερο φάσμα διεκδικήσεων που περιελάμβανε την ειρήνη, τον αφοπλισμό, τη δημοκρατία και την ισότητα στον χώρο της εργασίας.

¹⁵⁷ Αύ. Θ., «Οι αιώνιες αναβολές», *ΟΑΓ* 172/173 (Οκτώβριος/Νοέμβριος 1933)

¹⁵⁸ «Επίκαιρα», *ΟΑΓ* 179/180 (Μάιος/Ιούνιος 1934), «Η 16^η Γενική Συνέλευση του Σ.Δ.Γ.» *ΟΑΓ* 192 (Ιούνιος 1935). Για το θέμα αυτό βλ. επίσης, Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 72-73

¹⁵⁹ Αύ. Θ., «Το χρέος κάθε γυναίκας», *ΟΑΓ* 197/198 (Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1935)

3.4 Η εργασία ως πυλώνας της γυναικείας χειραφέτησης

Στη συνείδηση των φεμινιστριών του Σ.Δ.Γ. απαραίτητη προϋπόθεση ώστε να λογίζονται οι γυναίκες ως άνθρωποι με αυτεξούσιο, επιθυμίες και δικαιώματα και να μπορούν να διεκδικήσουν μια ισότιμη θέση στην κοινωνία και την Πολιτεία ήταν η εξασφάλιση της οικονομικής τους ανεξαρτησίας μέσω της εργασίας. Η έλλειψη οικονομικής αυτονομίας μετέτρεπε τις γυναίκες σε άβουλα πλάσματα πλήρως εξαρτημένα από τους άνδρες συγγενείς τους. Όπως χαρακτηριστικά δήλωναν στον «Αγώνα»:

Έχω δικαίωμα να [...] έχω θέληση δική μου. Να εκδηλώσω τον εαυτό μου και τη θέλησή μου. Για να εξασφαλίσω αυτό, πρέπει πρώτα απ' όλα να εξασφαλίσω τη συντήρησή μου, για να μην ανταλλάξω την ανεξαρτησία μου με το κομμάτι το ψωμί που θα μου δίνει ένας άντρας, είτε πατέρας είναι, είτε αδερφός, είτε σύζυγος. Θα κερδίσω την ηθική μου ανεξαρτησία, με την οικονομική. [...] ¹⁶⁰

Πράγματι, πολυάριθμα είναι τα άρθρα του «Αγώνα», στα οποία η οικονομική ανεξαρτησία προβάλλεται ως θεμέλιο της ηθικής και προσωπικής ελευθερίας της γυναίκας, και η εργασία ως μέσο ανάτασης του γυναικείου φύλου. Ήδη από το πρώτο άρθρο του περιοδικού ορίζεται ως βασικός στόχος του φεμινιστικού αγώνα η καταπολέμηση του «παρασιτισμού» της γυναίκας «που τη σκλαβώνει, την ταπεινώνει και την εκμηδενίζει» και η εξύψωση της γυναικείας εργασίας «στην περιωπή που της πρέπει». ¹⁶¹ Στο ίδιο άρθρο, υποστηρίζεται ότι η κάθε εργασία, είτε εντός είτε εκτός σπιτιού, δεν αποτελεί απλώς πρακτική ανάγκη, αλλά όρο ύπαρξης ελεύθερου και ισότιμου ατόμου, ηθική και κοινωνική αναγκαιότητα «που απολυτρώνει, που εξαγνίζει, που ανυψώνει» τη γυναίκα. Παρόμοια, σε κείμενό της η Μ. Σβώλου υπογραμμίζει ότι μέσω της εργασίας, της οικονομικής ανεξαρτησίας και της συνακόλουθης εξύψωσής της σε ανώτερο διανοητικό και ηθικό επίπεδο, η γυναίκα μπορεί να διεκδικήσει ισότητα μέσα στην οικογένεια, καθώς και σεβασμό των ατομικών ορίων και της προσωπικής της ελευθερίας. Μόνο τότε μπορεί να αναγνωριστεί ως αυτόνομο ανθρώπινο ον και να πάψει πια να αντιμετωπίζεται ως «χρέος» ή ως «οικονομικό βάρος» από τους συγγενείς της, να «αγοράζεται για την προίκα της ή να πουλιέται για το χρήμα». ¹⁶²

Σε άλλα άρθρα, η εργασία προβάλλεται ως μέσο για την «πλέρια ανάπτυξη των ικανοτήτων της γυναίκας», ¹⁶³ βάση για «την κατάκτηση όλων των ανθρωπίνων

¹⁶⁰ «Τι είναι φεμινισμός», *ΟΑΓ* 17 (Φεβρουάριος 1925)

¹⁶¹ «Ο αγώνας μας», *ΟΑΓ* 1/2 (Αύγουστος/Σεπτέμβριος 1923).

¹⁶² Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Α», *ΟΑΓ* 9/10 (Απρίλης-Μάης 1924)

¹⁶³ Αύρα Θεοδοροπούλου, «Ποιος φταίει;» *ΟΑΓ* 38 (Ιανουάριος 1927)

δικαιωμάτων»,¹⁶⁴ αφορμή για να ξυπνήσουν «ενδιαφέροντα που δεν έχουν κέντρο το εγώ της αλλά το συμφέρον της ολότητας» και ως «αφετηρία της πολιτικής χειραφέτησης».¹⁶⁵ Έτσι, η εργασία εκτός από οικονομική ανεξαρτησία προσφέρει στις γυναίκες και ηθική και κοινωνική ανεξαρτησία.

Ταυτόχρονα, όμως, η εργασία είναι και ένα ανεκτίμητο κοινωνικό αγαθό, «ανάγκη κοινωνική και φορέας προόδου τόσο οικονομικώς όσο και ανθρωπιστικώς».¹⁶⁶ Για τις φεμινίστριες, οι εργαζόμενες γυναίκες δεν είναι μόνο σε θέση να εξυψωθούν οι ίδιες, να συνειδητοποιήσουν και να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους, αλλά δύνανται να αποτελέσουν και καταλύτη ριζικών αλλαγών σε ολόκληρη την κοινωνία, να γίνουν «ο στρατός που με τη δουλειά του [...] θα σαρώσει τις σκουριασμένες κοινωνικές αντιλήψεις».¹⁶⁷ Όπως, εύγλωττα διατυπώνεται σε άλλο άρθρο του περιοδικού, δύο είναι τα «πολύτιμα εφόδια» με τα οποία προικίζεται η επαγγελματίας γυναίκα, η οικονομική της ανεξαρτησία «που τη μεταβάλλει από πλάσμα παράσιτο και παθητικό σ' άνθρωπο αυτεξούσιο» και η κοινωνική της πείρα που την καθιστά «πολύτιμο κεφάλαιο, αχρησιμοποίητο για την ώρα για τη διοίκηση της χώρας και την καλυτέρευση των όρων της ζωής».¹⁶⁸

Αυτή η θεώρηση της εργασίας είναι που οδηγούσε συχνά τις αρθρογράφους του περιοδικού να επικρίνουν με σφοδρότητα τις εργαζόμενες γυναίκες που δεν αντιλαμβάνονταν τη δουλειά τους ως βήμα για την απελευθέρωση αλλά ως «σκλαβιά» ή ως προσωρινό, αναγκαίο κακό μέχρι να παντρευτούν. Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα, γραμμένο σε ιδιαίτερα οξύ τόνο:

[...] Μη νομίζει, όμως, κανένας πως φτάνει να κερδίζει μια γυναίκα το ψωμί της με τη δουλειά της για να είναι και φεμινίστρια. Κάθε άλλο. Αν το κάνει μόνο από την πίεση της ανάγκης κι όχι από μια ψυχική επιταγή, αν βλέπει τη δουλειά σα μια σκλαβιά προσωρινή από την οποία θα τη λυτρώσει ο γάμος, τότε η γυναίκα αυτή είναι σκλάβο γυναικεία, ένα πλάσμα παράσιτο, ετεροκίνητο, χωρίς καμιάν ατομικότητα [...]¹⁶⁹

Το ζήτημα αυτό έθιξε και η Αύρα Θεοδωροπούλου σε μεταγενέστερο τεύχος, επισημαίνοντας ότι η εγκατάλειψη της εργασίας μαρτυρά πως πολλές γυναίκες παραμένουν εγκλωβισμένες στην προκατάληψη ότι «η γυναίκα δεν έχει και δεν μπορεί να έχει δική της υπόσταση ξεχωριστή, και δεν μπορεί να εννοηθεί σαν ένα μέλος της

¹⁶⁴ Ρόζα Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», *ΟΑΓ* 6 (Δεκέμβριος 1923)

¹⁶⁵ Α.Κ. «Η εργαζόμενη Ελληνίδα», *ΟΑΓ* 86 (15 Φεβρουαρίου 1929)

¹⁶⁶ «Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι», *ΟΑΓ* 13 (Οκτώβριος 1924)

¹⁶⁷ Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Γ», *ΟΑΓ* 12 (Ιούλιος 1924)

¹⁶⁸ Α.Κ. «Η εργαζόμενη Ελληνίδα», *ΟΑΓ* 86 (15 Φεβρουαρίου 1929)

¹⁶⁹ «Τι είναι φεμινισμός», *ΟΑΓ* 17 (Φεβρουάριος 1925)

μεγάλης οικογένειας, της κοινωνίας». ¹⁷⁰ Η διακοπή της επαγγελματικής απασχόλησης ισοδυναμούσε, κατά την ίδια, με ψυχική σκλαβιά: σηματοδοτούσε την εγκατάλειψη του αγώνα για τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών, την αποδοχή της κατωτερότητας που τους απέδιδαν οι κυρίαρχες ανδρικές αντιλήψεις, και, τελικά, την υποχώρηση μπροστά στον φόβο ότι η οικονομική και πολιτική τους χειραφέτηση απειλούσε την οικογένεια ή καθιστούσε αδύνατη την ισορροπία μεταξύ των πολλαπλών ρόλων τους. Η Θεοδωροπούλου τόνιζε πως, αν και υπαρκτό, το πρόβλημα θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί σε μια κοινωνία στην οποία τα βάρη θα κατανέμονται ισότιμα μεταξύ όλων των μελών, τα παιδιά θα αναγνωρίζονται ως συλλογική ευθύνη και η μητρότητα θα προστατεύεται. Για μια τέτοια κοινωνία όφειλαν να αγωνίζονται οι εργαζόμενες γυναίκες, όπως υποστήριζε, διεκδικώντας τόσο την επαγγελματική τους ανέλιξη όσο και την πλήρη αναγνώρισή τους ως ισότιμων πολιτών. Γι' αυτό, όπως επεσήμαινε σε άλλο άρθρο της, η εργασία δεν θα έπρεπε να νοείται ως παροδικό στάδιο ή πρόσκαιρη θητεία αλλά ως «σύντροφος ολόκληρης της ζωής». ¹⁷¹

Με ιδιαίτερη αυστηρότητα, όμως, στηλιτεύονταν στον «Αγώνα» και οι γυναίκες εκείνες που απέρριπταν την οικονομική ανεξαρτησία και επέλεγαν τον «παρασιτισμό», οι «γυναίκες-κούκλες», όπως συχνά αποκαλούνταν στο περιοδικό, που μόνο προορισμό τους είχαν να «σαγηνεύουν τον άντρα» και που «αδιαφορούν για κάθε τι εκτός από την υλική τους καλοπέραση, από τα λούσα και το βάψιμο των χειλιών τους». ¹⁷² Πρόκειται κυρίως για γυναίκες ανώτερων τάξεων που ζούσαν μια ζωή αδράνειας και εξάρτησης, εντελώς αποξενωμένες από κάθε αίσθηση κοινωνικής ευθύνης. Οι γυναίκες αυτές, για τις αρθρογράφους του περιοδικού, βρίσκονταν σε πλήρη αντίθεση με το πρότυπο της εργαζόμενης γυναίκας, εκείνης που συνέβαλλε στην οικονομία της χώρας με την παραγωγική της εργασία και στην κοινωνία με τη συνείδηση και τη δράση της. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα:

[...] Δεν είναι αυτές οι Ελληνίδες. Αυτές αποτελούν ένα τύπο διεθνή που είναι παντού η πληγή της κοινωνίας, οι βδέλλες που ρουφούν το αίμα του φτωχού λαού, που σπαταλούν άσκοπα κι εγωιστικά, που αδιαφορούν για τους πάντας και τα πάντα εκτός από τον εαυτούλη τους, που είναι γι' αυτές το κέντρο της οικουμένης. [...] Ελληνίδες είναι οι γυναίκες που πλουτίζουν τη χώρα με τη δουλειά τους την παραγωγική, που ξενοράβουν και ξενοπλένουν για να θρέψουν τα παιδιά τους, που ανεβαίνουν με κόπους και αγώνες τα σκαλοπάτια της επιστήμης, είναι οι δασκάλες που κρατούν στα χέρια τους τις παιδικές ψυχές και μορφώνουν τη νέα

¹⁷⁰ Αύρα Θεοδωροπούλου, «Προς γυναίκα επιστολή Β'» *ΟΑΓ* 7 (Φεβρουάριος 1924)

¹⁷¹ Αύρα Θεοδωροπούλου, «Ποιος φταίει;» *ΟΑΓ* 38 (Ιανουάριος 1927)

¹⁷² Αύρα Θεοδωροπούλου, «Σαν τα φύλλα», *ΟΑΓ* 72 (15 Ιουλίου 1928)

γενεά, είναι οι γυναίκες που νιώθουν την ευθύνη τους προς το κοινωνικό σύνολο.[...] ¹⁷³

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες, η εργασία δεν ήταν απλώς μέσο βιοπορισμού αλλά προϋπόθεση για να συνειδητοποιήσουν οι γυναίκες την υποδεέστερη κοινωνική τους θέση, εργαλείο αυτοπραγμάτωσης, θεμέλιο της χειραφέτησης και πυλώνας του φεμινιστικού οράματος για μια κοινωνία ισότητας. Αυτή η ιδιαίτερη αξία που απέδιδαν οι φεμινίστριες στην εργασία αντανακλάται στις σελίδες του περιοδικού, τόσο μέσα στις συχνές αναφορές σε γυναικείες επαγγελματικές επιτυχίες (όπως στις γυναίκες που πέτυχαν στις εξετάσεις του Αρείου Πάγου και πήραν την άδεια να δικηγορούν ¹⁷⁴), όσο και στην ιδιαίτερη έμφαση με την οποία αναδεικνύονταν τα προβλήματα της εργαζόμενης γυναίκας, και στη σταθερή καταγγελία κάθε μορφής υποτίμησης, αδικίας ή δίωξης που αυτή υφίστατο.

Σύμφωνα με την ανάλυση των ριζοσπαστριών φεμινιστριών, οι γυναίκες βγήκαν από το σπίτι τους για να εργαστούν σπρωγμένες από τις νέες κοινωνικές συνθήκες, την ανάπτυξη της βιομηχανίας, την ανάγκη για εργατικά χέρια που δημιούργησε ο πόλεμος και τις βιοποριστικές ανάγκες που δημιούργησε η προσφυγική κρίση. Όσες γυναίκες, ωστόσο, ξεκίνησαν να εργάζονται, σπρωγμένες από την επιτακτική ανάγκη να συνδράμουν στον οικογενειακό προϋπολογισμό, αντιμετώπισαν διπλή εκμετάλλευση τόσο ως εργαζόμενες όσο και ως γυναίκες. ¹⁷⁵ Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της κατάστασης αποτελούσε η περίπτωση των εργατριών στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία. Μια σαφή εικόνα των συνθηκών εργασίας δίνουν τα στατιστικά από την έκθεση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας για το 1921 που παρέθετε σε άρθρο της στον «Αγώνα» η Μ. Σβώλου: από τους 46.195 εργαζομένους στα 4.766 εργοστάσια και εργαστήρια που ελέγχθηκαν την χρονιά εκείνη από την επιθεώρηση της εργασίας, 19.751 ήταν γυναίκες, κι ανάμεσά τους χιλιάδες ανήλικα κορίτσια της εργατικής τάξης, συχνά κάτω του ορίου των 14 ετών. Οι γυναίκες εργάζονταν σχεδόν σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους με εξαίρεση τα εργοστάσια σιδηροδρόμων και άλλων μεταγωγικών μέσων, ασκώντας πολύωρη, εντατική εργασία κατά παράβαση του οκταώρου, έχοντας συχνά δίπλα τους τα παιδιά τους και λαμβάνοντας ημερομίσθια δυσανάλογα μικρά συγκριτικά με τις απολαβές των

¹⁷³ Στο ίδιο.

¹⁷⁴ «Γυναίκες δικηγόροι» *ΟΑΓ* 24 (Σεπτέμβριος 1924) και «Πρόοδος», *ΟΑΓ* 29 (Φεβρουάριος 1926)

¹⁷⁵ Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 74-75

ανδρών.¹⁷⁶ Το μέγιστο όριο του γυναικείου ημερομισθίου συχνά, μάλιστα, συναντούσε το ελάχιστο του ανδρικού.¹⁷⁷

Αντίστοιχα, σωρεία αδικιών αντιμετώπιζαν και οι γυναίκες δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι: στέρηση του δικαιώματος προαγωγής, πενιχρούς μισθούς πολύ κατώτερους των ανάλογων ανδρικών που συχνά δεν επαρκούσαν για αξιοπρεπή διαβίωση, παρενόχληση στον εργασιακό χώρο, αποκλεισμό γυναικών επιστημόνων από διαγωνισμούς (π.χ. για πρόσληψη στο Γενικό Χημείο του Κράτους), άρνηση υπογραφής διορισμού μετά από επιτυχία σε εξετάσεις (π.χ. στο Γενικό Λογιστήριο του Κράτους), νομοθετικά εμπόδια που περιόριζαν την πρόσβαση των γυναικών σε υψηλόβαθμες διπλωματικές θέσεις ή ανώτερες θέσεις στον τραπεζικό κλάδο και στο Δημόσιο (π.χ. στο Δικαστικό Σώμα), «αυτοδίκαιες παραιτήσεις» μετά τον γάμο, μαζικές απολύσεις κατά προτεραιότητα, αυθαίρετες μεταθέσεις στην επαρχία που τις οδηγούσαν σε παραίτηση χωρίς αποζημίωση, διαρκή υποτίμηση, συστηματική παραγκώνιση, εχθρότητα ακόμα και από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, ορισμένες από τις οποίες αρνούνταν να τις εγγράψουν ως μέλη. Την ήδη δε δυσμενή κατάσταση ήρθε να επιτείνει η διεθνής οικονομική κρίση, με τις γυναίκες υπαλλήλους να αποτελούν τα πρώτα θύματα των συνεπειών της.¹⁷⁸

Σε σχετικά καλύτερη θέση βρίσκονταν οι γυναίκες δασκάλες που είχαν κατοχυρώσει την ισομισθία με τους άνδρες συναδέλφους τους. Ωστόσο, και αυτός ο κλάδος δεν έμενε ανεπηρέαστος από τις συστηματικές διακρίσεις που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες. Καθ' όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου, οι γυναίκες παραγκωνίζονταν από τη διεύθυνση των μικτών σχολείων για να αντικατασταθούν από άνδρες, συχνά κατώτερου βαθμού, αποκλείονταν από τη διεύθυνση των γυμνασίων, των πρακτικών λυκείων και των εμπορικών σχολών, από τις ανώτατες εκπαιδευτικές θέσεις, από το εκπαιδευτικό συμβούλιο, καθώς και από θέσεις επιθεωρητών δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης. Παράλληλα, έρχονταν συνεχώς αντιμετώπιες με νομοσχέδια

¹⁷⁶ Μαρία Σβώλου, «Η Ελληνίδα εργάτρια», *ΟΑΓ* 7 (Φεβρουάριος 1924)

¹⁷⁷ «Η γυναίκα στην εργασία. Τα ημερομίσθια των εργατριών στη βιομηχανία». *ΟΑΓ* 38 (31 Ιανουαρίου 1927), «Η γυναίκα στην εργασία. Πώς εργάζεται η Ελληνίδα σε πέντε μεγάλες βιομηχανίες» *ΟΑΓ* 70 (15 Ιουνίου 1928)

¹⁷⁸ Για τα ζητήματα που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες υπάλληλοι βλ. Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Β» *ΟΑΓ* 11 (Ιούνιος 1924), «Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι» *ΟΑΓ* 13 (Οκτώβριος 1924), «Οι γυναίκες σε διωγμό», *ΟΑΓ* 16 (Ιανουάριος 1925), «Γυναίκες υπάλληλοι», *ΟΑΓ* 33/34 (Ιούνιος/Ιούλιος 1926), «Ο διωγμός της γυναίκας» *ΟΑΓ* 60 (15 Ιανουαρίου 1928), «Φωνή βοώντος» *ΟΑΓ* 61 (31 Ιανουαρίου 1928), «Ο διωγμός της γυναίκας», *ΟΑΓ* 61 (31 Ιανουαρίου 1928), Μ.Σ., «Οι εργαζόμενες σε διωγμό» *ΟΑΓ* 95 (30 Ιουνίου 1929), Μαρία Σβώλου, «Ο διωγμός των γυναικών υπαλλήλων» *ΟΑΓ* 114 (15 Απριλίου 1930), Μαρία Σβώλου, «Ο διωγμός εξακολουθεί» *ΟΑΓ* 116 (15 Μαΐου 1930), «Διωγμός χωρίς τέλος» *ΟΑΓ* 116 (15 Μαΐου 1930)

που ενίσχυαν τις διακρίσεις, όπως εκείνο που προέβλεπε ότι στα 3τάξια και 5τάξια σχολεία η πλειονότητα του διδακτικού προσωπικού θα έπρεπε να είναι άνδρες ή την απομάκρυνση των διδασκαλισσών μητέρων.¹⁷⁹

Όλα τα παραπάνω ζητήματα θίγονται κατ' επανάληψη μέσα στα φύλλα του «Αγώνα». Παράλληλα, καθ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο, το περιοδικό αναδείκνυε με συνέπεια τις επιμέρους διεκδικήσεις και τα προβλήματα των γυναικών ανά επαγγελματικό κλάδο μέσα από τη δημοσίευση άρθρων, εκθέσεων της επόπτριας εργασίας Α. Μακροπούλου, υπομνημάτων και ψηφισμάτων. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν οι περιορισμοί στην άσκηση της γυναικείας εμπορικής δραστηριότητας,¹⁸⁰ η απαγόρευση της δικηγορίας για τις αποφοίτους νομικής,¹⁸¹ οι δυσκολίες επαγγελματικής ανέλιξης των τηλεφωνητριών,¹⁸² η ανεργία των στρατιωτικών νοσοκόμων, η έντεχνη παραγκώνιση των παλαιών εργατριών του ιματισμού στρατού, οι άθλιες συνθήκες εργασίας των εργαζομένων στην ταπητουργία,¹⁸³ οι όροι εργασίας των γυναικών στα μεταξουργεία,¹⁸⁴ οι απολύσεις των παντρεμένων γυναικών της Εθνικής Τράπεζας,¹⁸⁵ και η παύση από την υπηρεσία των παντρεμένων γυμναστριών.¹⁸⁶

Σπανιότερα, ο «Αγώνας» φιλοξενούσε και κείμενα σχετικά με την εργασία της γυναίκας του χωριού, της γυναίκας-αγρότισσας που εργαζόταν σκληρά χωρίς καμιά αμοιβή και αντιμετωπιζόταν σχεδόν ως σκλάβα ή ακόμα και ως υποζύγιο.¹⁸⁷ Οι ίδιες οι αρθρογράφοι, ωστόσο, αναγνώριζαν πως το φεμινιστικό κίνημα εστιάζοντας κυρίως στα επαγγελματικά συμφέροντα της γυναίκας των πόλεων, δεν είχε ασχοληθεί επαρκώς

¹⁷⁹ Για τα ζητήματα που αντιμετώπιζαν οι δασκάλες και διευθύντριες σχολείων βλ. Όλγα Οικονόμου, «Μια ευκαιρία που χάθηκε» *ΟΑΓ* 40 (1 Μαρτίου 1927), «Από το τελευταίο συνέδριο της Ομοσπονδίας των λειτουργών», *ΟΑΓ* 48/49 (1-15 Ιουλίου 1927), «Το Υπόμνημα του Συνδέσμου για τη θέση των δασκαλισσών» *ΟΑΓ* 95 (30 Ιουνίου 1929), «Επίκαιρα», *ΟΑΓ* 105 (30 Νοεμβρίου 1929), «Η δασκάλα μητέρα», *ΟΑΓ* 139 (30 Απριλίου 1931), «Το υπόμνημα του Συνδέσμου για τη δασκάλα μητέρα», *ΟΑΓ* 139 (30 Απριλίου 1931), «Εργασίες του Συνδέσμου», *ΟΑΓ* 163 (Ιανουάριος 1933)

¹⁸⁰ Α.Κ., «Η Ελληνίδα στο εμπόριο», *ΟΑΓ* 7 (Φεβρουάριος 1924)

¹⁸¹ «Γυναίκες δικηγόροι», *ΟΑΓ* 24 (Σεπτέμβριος 1925)

¹⁸² «Το δίκιο της τηλεφωνήτριας», *ΟΑΓ* 20 (Μάης 1925)

¹⁸³ Μ. Σβ. «Η γυναίκα στην εργασία: οι νοσοκόμες», *ΟΑΓ* 39 (15 Φεβρουαρίου 1927), Μ.Σ., «Οι εργάτριες ταπητουργίας», *ΟΑΓ* 41 (15 Μαρτίου 1927), «Εργασίες του Συνδέσμου», *ΟΑΓ* 41 (15 Μαρτίου 1927), Μ. Σβώλου «Οι εργάτριες του ιματισμού στρατού», *ΟΑΓ* 112/113 (15-31 Μαρτίου 1930)

¹⁸⁴ «Η γυναίκα στην εργασία: οι όροι της εργασίας των γυναικών εις τα μεταξουργεία», *ΟΑΓ* 61 (Ιανουάριος 1928)

¹⁸⁵ Μαρία Σβώλου, «Ο διωγμός εξακολουθεί» *ΟΑΓ* 116 (15 Μαΐου 1930), Αύ. Θ., «Το δικαίωμα της εργασίας», *ΟΑΓ* 124 (15 Σεπτεμβρίου 1930)

¹⁸⁶ Αύ. Θ., «Η μέθοδος του Ηρώδη», *ΟΑΓ* 156 (Ιανουάριος 1932), «Ο διωγμός των γυμναστριών: Υπόμνημα γυμναστριών επί του νομοσχεδίου "περί Σωματικής Αγωγής"», *ΟΑΓ* 156 (Ιανουάριος 1932)

¹⁸⁷ Βλ. Μιχ. Ι. Θεοδωρόπουλος, «Γράμματα από το χωριό: η γυναίκα του χωριού», *ΟΑΓ* 6 (Δεκέμβριος 1923), Όλγα Οικονόμου, «Η εργασία και η θέση της γυναίκας του χωριού», *ΟΑΓ* 13 (Σεπτέμβριος 1924)

με αυτή την κατηγορία γυναικών. Έτσι, οι σχετικές διεκδικήσεις περιορίζονταν κυρίως στο αίτημα της αντιμετώπισης της εκτεταμένης αγραμματοσύνης στην ύπαιθρο.

Τέλος, στο περιοδικό εντοπίζονταν και κάποια άρθρα σχετικά με το ζήτημα της εργασίας των γυναικών προσφύγων. Το ζήτημα απασχόλησε τον Σ.Δ.Γ. από πολύ νωρίς, καθώς ήδη τον Νοέμβριο του 1922 είχε ιδρύσει το ορφανοτροφείο «Εθνική Στέγη», όπου ορφανές προσφυγοπούλες συντηρούνταν, εκπαιδεύονταν και εργάζονταν στην κατασκευή ψάθινων επίπλων και πλεκτών.¹⁸⁸ Εκτός αυτής της πρωτοβουλίας, ο Σ.Δ.Γ. πρότεινε, όπως καταγράφεται στον «Αγώνα» και σε υπόμνημα προς την κυβέρνηση το 1923, την ανάπτυξη νέων βιοτεχνικών κλάδων, καθώς και την ανάπτυξη βιομηχανιών ταπητουργίας, μεταξουφαντουργίας και κονσερβοποιίας, με κρατική παρέμβαση, ώστε να αξιοποιηθούν παραγωγικά οι γνώσεις και οι δεξιότητες των γυναικών προσφύγων. Παράλληλα, οι φεμινίστριες υποστήριζαν και την ίδρυση επαγγελματικών και συμπληρωματικών σχολείων για την επανεκπαίδευση των γυναικών προσφύγων και την καλύτερη απορρόφησή τους στην αγορά εργασίας.¹⁸⁹

Ιδιαίτερη έμφαση, σχεδόν σε κάθε τεύχος του περιοδικού, δινόταν στο θεμελιώδες αίτημα των φεμινιστριών για την εργασία: την απαίτηση πλήρους ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών στον επαγγελματικό στίβο, δηλαδή την απαίτηση «ίσης αμοιβής για ίση εργασία», ελευθερίας άσκησης κάθε επαγγέλματος και ίσων όρων εργασίας και προαγωγής. Τα αιτήματα αυτά, σύμφωνα με τις αρθρογράφους του «Αγώνα», δεν αποτελούσαν απλώς αντανάκλαση των αποφάσεων διεθνών συνεδρίων γυναικών αλλά απάντηση σε μια απτή και πιεστική πραγματικότητα.¹⁹⁰ Το ίδιο ίσχυε και για τα επιμέρους αιτήματα που διατυπώνονταν σταθερά: η τήρηση του οκταώρου και του κατώτατου ορίου ημερομισθίου, το δικαίωμα διεκδίκησης διοικητικών, δικαστικών, εκπαιδευτικών και άλλων θέσεων χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το φύλο, η αποκλειστική συναίνεση της εργαζόμενης σε θέματα που αφορούν την εργασία της (π.χ. για την άσκηση εμπορικής δραστηριότητας), η προστασία της εργαζόμενης μητέρας με τη χορήγηση πληρωμένων αδειών τοκετού και επιδομάτων, η κατάργηση των περιορισμών στην εργασία των έγγαμων γυναικών.

Για τις φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. η απόλυτη ισότητα στην εργασία σήμαινε, όμως, και άρνηση κάθε ιδιαίτερου μέτρου ή νομοθεσίας για την προστασία της γυναικείας

¹⁸⁸ «Σ.Ε.Δ.Γ. Ορφανοτροφείο “Εθνική Στέγη”», *ΟΑΓ* 3 (Οκτώβριος 1923)

¹⁸⁹ Μαρία Δεσύπη, «Η γυναικεία προσφυγική ανεργία», *ΟΑΓ* 1/2 (Αύγουστος/Σεπτέμβριος 1923)

¹⁹⁰ Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Β», *ΟΑΓ* 11 (Ιούνιος 1924) και Αύ. Θ., «Το πρόγραμμά μας Β», *ΟΑΓ* 70 (15 Ιουνίου 1928)

εργασίας.¹⁹¹ Για εκείνες, κάθε περιορισμός που δεν στηριζόταν στη φύση της εργασίας αλλά στο φύλο των εργαζομένων, ακόμα και όταν παρουσιαζόταν ως προνόμιο, λειτουργούσε τελικά εις βάρος των γυναικών. Ο προστατευτισμός, υποστήριξαν, της εργασίας της γυναίκας «ελαττώνει την οικονομική της αξία στην προσφορά της εργασίας της», «της εμποδίζει την είσοδο σε πολλές εργασίες» και «χρησιμεύει πολλές φορές για να σκεπάζει ένα κακώς εννοούμενο ανταγωνισμό των φύλων».¹⁹² Η στάση αυτή ακολουθούσε τις αποφάσεις του συνεδρίου της Αλλιάνς που έγινε στο Παρίσι το 1926, καθώς και τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Ανοιχτής Πόρτας, που ιδρύθηκε το 1929 και στο οποίο συμμετείχε ο Σ.Δ.Γ.¹⁹³

Το ζήτημα του προστατευτισμού αναδεικνυόταν συχνά στις σελίδες του περιοδικού, καθώς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελούσε και σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ των γυναικείων οργανώσεων της περιόδου. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό της στάσης που κρατούσαν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες είναι ένα άρθρο της Αύρας Θεοδωροπούλου με τίτλο «Προστασία», όπου διαβάζουμε:

[...] Ζητούμε ισότητα πολιτική, οικονομική, ηθική με τους άντρες. Και τα ζητούμε γιατί πιστεύουμε ακράδαντα πως είναι δικαίωμά μας. Όταν ζητούμε ισότητα, δεν ζητούμε καμία χάρη, κανένα προνόμιο. [...] Ως τόσο, η κοινωνία, το κράτος θέλουν πολλές φορές να δείξουν μια κακώς εννοούμενη στοργή στη γυναίκα. Και της απάντα το κράτος στα αιτήματά της: - Εσύ γυρεύεις ισότητα κι εγώ σου δίνω κάτι παραπάνω. Σου δίνω προστασία. Αναγνωρίζω πως είσαι το αδύνατο μέρος, και σε προστατεύω. [...] Κι έτσι δέχεται η ίδια η γυναίκα, ξεγελασμένη από τη φαινομενική επιτυχία, να προστατεύεται, όπως προστατεύονται τανήλικά, οι άρρωστοι, οι τρελλοί, όλα τα δύνατα μέλη της κοινωνίας που δεν μπορούν να στηριχτούν στον εαυτό τους. [...]¹⁹⁴

Κατά τη Θεοδωροπούλου, η αποδοχή της κηδεμονία αυτής που εξασκούσε το κράτος σήμαινε αποδοχή της αδυναμίας της γυναίκας σε κάθε έκφανση του βίου, δημόσιου και ιδιωτικού. Σήμαινε αποδοχή της κατώτερης θέσης της μέσα στην οικογένεια, την κοινωνία και την Πολιτεία, αποδοχή των ημερομισθίων πείνας για τις εργάτριες και εν γένει των έμφυλων διακρίσεων στην αγορά εργασίας. Η αποδοχή του προστατευτισμού και των προνομίων, όπως τόνιζε, σήμαινε ότι οι γυναίκες «σκάβουν

¹⁹¹ Εξαίρεση αποτελεί η προστασία της μητρότητας η οποία συνδέεται, στο λόγο των ριζοσπαστριών φεμινιστριών, με την προστασία του παιδιού κι όχι της γυναίκας, και την αναγνώριση της μητρότητας ως «κοινωνικής λειτουργίας».

¹⁹² «Η ΙΑ τακτική συνέλευση του Σ.Δ.Γ.», *ΟΑΓ* 112-113, (Μάρτιος 1930).

¹⁹³ Το Συμβούλιο της Ανοιχτής Πόρτας διεκδικούσε να μην υπάρχει κανένα εμπόδιο για τη γυναίκα, καμία απαγόρευση αλλά και καμία ιδιαίτερη προστασία που να μειώνει την αξία της δουλειάς της στην αγορά εργασίας. Βλ. «Το Συμβούλιο της Ανοιχτής Πόρτας», *ΟΑΓ* 102 (15 Οκτωβρίου 1929). Για τη στάση της Αλλιάνς και του Συμβουλίου της Ανοιχτής Πόρτας απέναντι στο ζήτημα του προστατευτισμού βλ. Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 79-83

¹⁹⁴ Αύρα Θεοδωροπούλου «Προστασία», *ΟΑΓ* 80 (15 Νοεμβρίου 1928)

το λάκκο τους με τα ίδια τους τα χέρια», αφού ο προστατευτισμός αυτός, υπέκρυπτε άλλες σκοπιμότητες:

[...] πίσω από την προστασία του κράτους υπάρχει ο ανταγωνισμός ο επαγγελματικός των φύλων, υπάρχει η πίεση του κεφαλαίου που του χρειάζονται φτηνά χέρια για τις επιχειρήσεις του, υπάρχει η παράδοση της ηθικής ασυδοσίας για τον άντρα, υπάρχει η ιερότητα της οικογενειακής εστίας που τάχα πρέπει να ξαγοράζεται με τον εξευτελισμό μερικών δυστυχημένων γυναικών [...]¹⁹⁵

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που αναδεικνύει τη στάση του Σ.Δ.Γ. απέναντι στους προστατευτικούς νόμους για τη γυναικεία εργασία αποτελεί η αρθρογραφία σχετικά με το αίτημα που υπέβαλε το 1928 μια ομάδα δημοδιδασκαλισσών στο Υπουργείο Παιδείας και Οικονομικών και τον Πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων.¹⁹⁶ Οι δασκάλες αυτές ζητούσαν το δικαίωμα να αποχωρούν από την υπηρεσία, εφόσον ήταν παντρεμένες, μετά τη συμπλήρωση δεκαπέντε ετών εργασίας. Η επιχειρηματολογία τους στηριζόταν στην αντίληψη ότι οι γυναίκες έχουν φυσικά μειωμένη αντοχή και κυρίαρχη αποστολή τους τη μητρότητα. Σε αντίθεση με το Ε.Σ.Ε. και τον Σ.Ο.Γ. που υποστήριζαν το αίτημα, η αντίδραση του Σ.Δ.Γ. υπήρξε αρνητική. Από τις σελίδες του «Αγώνα», ο Σ.Δ.Γ. επανειλημμένα προειδοποίησε τις δασκάλες ότι η επίκληση ειδικών προνομίων εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους, καθώς «το κράτος σαν κάθε εργοδότης δεν χορηγεί χωρίς σοβαρούς λόγους προνόμια παρά με αντισταθμίσματα εις βάρος των [εργαζομένων]». ¹⁹⁷ Παράλληλα, κάλεσε τις δασκάλες να αγωνιστούν συλλογικά μέσα από το συνδικαλιστικό τους όργανο για κοινή μείωση του χρόνου εργασίας ανδρών και γυναικών.¹⁹⁸ Όταν ορισμένα χρόνια αργότερα, το 1931, κατατέθηκε νομοσχέδιο στη Βουλή που προέβλεπε την αναγκαστική έξοδο στην υπηρεσία των παντρεμένων διδασκαλισσών, με μόνη την καταβολή αποζημίωσης, ο «Αγώνας» άσκησε έντονη κριτική σε όσες είχαν υποβάλει τη λογική των προνομίων.¹⁹⁹

Για τις φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ., επομένως, ο δρόμος προς τη βελτίωση των συνθηκών στον εργασιακό χώρο δεν περνούσε μέσα από εξαιρέσεις ή προνόμια. Αντιθέτως, απαιτούσε τη διεκδίκηση καλύτερων όρων εργασίας και την κατοχύρωση των εργασιακών δικαιωμάτων για όλους, ανεξαρτήτως φύλου «με βάση την αρχή της ελευθερίας της εργασίας και για τα δύο φύλα και της άλλης που ζητά ίση αμοιβή για

¹⁹⁵ Στο ίδιο.

¹⁹⁶ Για το ζήτημα αυτό βλ. και Αβδελά & Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 88-89

¹⁹⁷ «Κοινά συμφέροντα», *ΟΑΓ* 92 (15 Μαΐου 1929)

¹⁹⁸ Αύρα Θεοδοροπούλου «Προστασία», *ΟΑΓ* 80 (15 Νοεμβρίου 1928)

¹⁹⁹ Μαρία Σβώλου, «Η δασκάλα μητέρα», *ΟΑΓ* 139 (30 Απριλίου 1931)

ίση εργασία».²⁰⁰ Για την επίτευξη αυτού του στόχου, όπως επανειλημμένα τονιζόταν στον «Αγώνα», απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η καλλιέργεια επαγγελματικής συνείδησης και η ενεργή ένταξη των γυναικών σε επαγγελματικά σωματεία και ενώσεις. Η μεγάλη αξία που απέδιδαν οι φεμινίστριες στην επαγγελματική οργάνωση αντανακλάται στην προβολή, μέσα από τις σελίδες του «Αγώνα», παραδειγμάτων γυναικών που ενεργά συμμετείχαν σε επαγγελματικούς αγώνες, όπως οι καπνεργάτριες που συμμετείχαν στη μεγάλη απεργία του κλάδου τους το καλοκαίρι του 1928.²⁰¹ Αντίθετα, έντονα επικρίνονταν όσες υιοθετούσαν στάση μοιρολατρίας και αδράνειας απέναντι στα προβλήματα του κλάδου τους, όπως οι δασκάλες που απείχαν από τα Πανελλήνια Διδασκαλικά Συνέδρια.²⁰²

Η ανάγκη οργάνωσης των γυναικών στα επαγγελματικά σωματεία θα γίνει πιο επιτακτική τη δεκαετία του 1930, όταν η οικονομική κρίση άρχισε να πλήττει την ελληνική κοινωνία και, ταυτόχρονα, οι γυναίκες, εφοδιασμένες ήδη με περισσότερα επαγγελματικά προσόντα, άρχιζαν να διεκδικούν σταθερότητα, ανέλιξη, και πρόσβαση σε θέσεις που ως τότε προορίζονταν αποκλειστικά για άνδρες. Μέσα στις συνθήκες αυτές, οι αντιδράσεις απέναντι στην γυναικεία μισθωτή εργασία αυξήθηκαν, παίρνοντας συχνά τη μορφή συγκεκριμένων περιοριστικών ρυθμίσεων, ιδίως στις τράπεζες και τις δημόσιες υπηρεσίες και ειδικά για τις παντρεμένες εργαζόμενες.²⁰³ Το κυρίαρχο επιχείρημα όσων αντιδρούσαν απηχούσε την παλαιά αντίληψη πως η φροντίδα της οικογένειας και της οικογενειακής εστίας απαιτούσε τον περιορισμό των «εξωσπιτικών» δραστηριοτήτων. Ταυτόχρονα, οι γυναίκες κατηγορούνταν τώρα ότι έπαιρναν τη δουλειά των ανδρών, εμποδίζοντάς τους να εκπληρώσουν το κύριο καθήκον τους, δηλαδή τη συντήρηση της οικογένειας.²⁰⁴ Οι αρθρογράφοι του «Αγώνα» απαντούσαν μαχητικά, υπερασπιζόμενες το δικαίωμα της γυναίκας να ζει από την εργασία της και κατήγγελλαν συστηματικά τις «τρομακτικές ανισότητες» στους όρους εργασίας, τις απαγορεύσεις, τους περιορισμούς και τις απολύσεις, που συνιστούσαν για εκείνες πραγματικό «διωγμό της εργαζόμενης γυναίκας». Παρά τη μαχητικότητα, όμως, η απογοήτευση για την οπισθοδρόμηση είναι έκδηλη στο περιοδικό. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω δήλωση της Αύρας Θεοδωροπούλου:

²⁰⁰ Μαρία Σβώλου, «Η προστασία της γυναίκας στην εργασία», *ΟΑΓ* 70 (15 Ιουνίου 1928)

²⁰¹ «Επίκαιρα», *ΟΑΓ* 72 (15 Ιουλίου 1928)

²⁰² Βλ., για παράδειγμα, Όλγα Οικονόμου, «Μερικές θλιβερές εντυπώσεις από το Πανελλήνιο Διδασκαλικό Συνέδριο», *ΟΑΓ* 12 (Ιούλιος 1924)

²⁰³ Αύ. Θ., «Σημεία των καιρών», *ΟΑΓ* 135 (28 Φεβρουαρίου 1931). Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης, Αβδελά (1990), *ό.π.*, σ. 49-59

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 54-55

Μπροστά σε μια τέτοια στάση του κράτους προς την εργαζόμενη γυναίκα δε μένει πια παρά να αναγνωρίσουμε ότι μονάχα μια ριζική μεταβολή κοινωνική θα μπορούσε να εξασφαλίσει στη γυναίκα την ισότητα των δικαιωμάτων για τα οποία αγωνίζεται τόσα χρόνια τώρα και τα οποία ούτε και στις χώρες όπου έχει πάρει την ψήφο δεν κατώρθωσε να ταποχτήσει ολοκληρωτικά. Θα ευχόμαστε να μη μας έσπρωχνε το κράτος σε τόσο απαισιόδοξα συμπεράσματα [...]²⁰⁵

Η κορύφωση του «διωγμού» της γυναικείας εργασίας ήρθε, όμως, το 1935, όταν η κυβέρνηση Κονδύλη επιχείρησε με νομοσχέδιο να περιορίσει θεσμικά τη γυναικεία απασχόληση, υιοθετώντας μέτρα που απέκλειαν τις γυναίκες από τις δημόσιες υπηρεσίες και τις ανώνυμες εταιρείες – με εξαίρεση τις κατώτερες και υπηρετικές εργασίες – και περιόριζαν δραστικά την παρουσία τους και το ρόλο τους στην εκπαίδευση. Οι έγκυες δασκάλες, επίσης, ετίθεντο υποχρεωτικά σε διαθεσιμότητα από τον όγδοο μήνα της κύησης μέχρι και τον δεύτερο μήνα μετά τον τοκετό.²⁰⁶ Με την ψήφιση του νόμου, απολύθηκαν από τη θέση της γυμνασιάρχου σε γυμνάσια θηλέων οι Ρόζα Ιμβριώτη και Μαρία Πολυμενάκου.²⁰⁷

Η αντίδραση των φεμινιστριών του περιοδικού υπήρξε άμεση απέναντι στους «τερατώδεις αναγκαστικούς νόμους της κονδυλικής “κοσμογονίας”» που αποτελούσαν, όπως γραφόταν στο περιοδικό, «στίγμα της ελληνικής νομοθεσίας» και έρχονταν «να συμπληρώσουν την απαξίωση της γυναίκας».²⁰⁸ Οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. απευθύνθηκαν στο Διεθνές Γραφείο Εργασίας (Δ.Γ.Ε.), επικαλούμενες αποφάσεις της ΚτΕ και ζητώντας τη συνδρομή του.²⁰⁹ Επίσης, συσπειρώθηκαν και δημιούργησαν μια Επιτροπή συνεργαζόμενων οργανώσεων για τη Γυναικεία Εργασία, η οποία συντόνισε τις διαμαρτυρίες.²¹⁰ Η Επιτροπή διοργάνωσε δύο μεγάλες συγκεντρώσεις, μια στις 22 Δεκεμβρίου του 1935 και μια στις 24 Μαΐου του 1936, και διεκδίκησε όχι μόνο την κατάργηση των νομοθετημάτων Κονδύλη αλλά και την πλήρη ισότητα στην κοινωνία, τη νομοθεσία, την εκπαίδευση και την εργασία. ενάντια στην προωθούμενη επαναφορά

²⁰⁵ Αύρα Θεοδοροπούλου, «Η γυναίκα στο δημοσιούπαλληλικό κώδικα», *ΟΑΓ* 150/153 (Οκτώβριος/Νοέμβριος 1931)

²⁰⁶ Μόσχου-Σακορράφου, *ό.π.*, σ. 210-213

²⁰⁷ «Επιτροπή συνεργαζόμενων οργανώσεων για την εργασία της γυναίκας», *ΟΑΓ* 195/196 (Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1935)

²⁰⁸ Αύ. Θ., «Τερατουργήματα», *ΟΑΓ* 195/196 (Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1935)

²⁰⁹ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών* (Β' έκδ.), Αθήνα, Νεφέλη, 2016, σ. 296

²¹⁰ Στην επιτροπή αυτή συμμετείχαν το Ε.Σ.Ε., το ΛτΕ, ο Σ.Δ.Γ., ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, Σύνδεσμος Εργαζόμενων Γυναικών, Σύνδεσμος Γυναικών Υπαλλήλων Εθνικής Τραπέζης κ.α. «Η γυναικεία επιτροπή συνεργαζόμενων οργανώσεων», *ΟΑΓ* 192 (Ιούνιος 1935), «Επιτροπή συνεργαζόμενων οργανώσεων για την εργασία της γυναίκας», *ΟΑΓ* 195/196 (Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1935)

της γυναίκας στον οικιακό της ρόλο.²¹¹ Όπως χαρακτηριστικά τόνισε στην ομιλία της στην πρώτη από αυτές τις συγκεντρώσεις η Μ. Σβώλου, τα νομοθετήματα Κονδύλη εντάσσονταν σε μια ευρύτερη ιδεολογική οπισθοδρόμηση, σε μια εποχή που πανευρωπαϊκά, υπό την επιρροή φασιστικών και αυταρχικών καθεστώτων, διατυπώνονταν αιτήματα επαναφοράς της γυναίκας στον οικιακό της ρόλο:

Όσο δυνάμωνε η αντίδραση, σ' αυτά τα τελευταία χρόνια, τόσο χτυπιόταν η γυναίκα υπάλληλος, αυτή ακριβώς που το μισθάριό της άρχισε με την κρίση να γίνεται επιθυμητό, ως ότου με την ολοκλήρωση της φασιστικής δικτατορίας, κηρύχτηκε αμείλιχτα εναντίον της ο διωγμός. Οι βραδυπορούντες θαυμασταί του Γερμανικού και Ιταλικού φασισμού εφήρμοσαν κακέχτυπα τα πρότυπα των δασκάλων τους ανακατεύοντάς τα με όλες τις αθλιότητες της ντόπιας παραγωγής[...] Αλλά η εργασία της γυναίκας δεν ήταν ποτέ πολυτέλεια. Ήταν πάντα και είναι και τώρα αποτέλεσμα οικονομικών όρων, και γι' αυτό αποτελεί ανάγκη οικονομική, και συνεπώς ανάγκη κοινωνική και επί πλέον ανάγκη ηθική για την ίδια τη γυναίκα [...]²¹²

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η απάντηση που σταθερά πρόβαλλαν οι φεμινίστριες ήταν σαφής: η συλλογική δράση αποτελούσε τη μόνη διέξοδο. Συγκεκριμένα, σε άρθρο του περιοδικού με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Οργανωθείτε», αναφέρεται ότι μόνο μέσω της οργάνωσης – είτε σε υφιστάμενα σωματεία είτε σε νέα – θα μπορούσαν οι εργαζόμενες γυναίκες να επιλύσουν τα προβλήματά τους και ταυτόχρονα «νανυψωθούν επαγγελματικά, να τελειοποιηθούν, να δημιουργήσουν ανετώτερες συνθήκες ζωής».²¹³ Παράλληλα, η συμμετοχή αυτή, για τις φεμινίστριες, είχε και πολιτική διάσταση: λειτουργούσε ως μοχλός ανάδειξης της αξίας της ενεργής παρουσίας των γυναικών και της σημασίας της ψήφου και της πολιτικής εκπροσώπησης ως αναγκαίων εργαλείων για την κατάκτηση της πλήρους ισότητας στην εργασία, την κοινωνία και την Πολιτεία. Έτσι, εντέλει, η επαγγελματική οργάνωση των γυναικών συνιστούσε, για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες, όχι μόνο μέσο βελτίωσης των όρων εργασίας αλλά και θεμέλιο συλλογικής συνείδησης και πολιτικής δράσης, το απαραίτητο βήμα για τη συγκρότηση ενός «μεγάλου γυναικείου στρατού», ικανού να σπάσει τους αποκλεισμούς, να ανοίξει πόρτες και να διεκδικήσει όχι μόνο ίσους όρους εργασίας αλλά και πλήρη εξίσωση στην κοινωνία και στην Πολιτεία.²¹⁴

²¹¹ «Η συγκέντρωση της επιτροπής των συν. οργανώσεων για την γυν. εργασία», *ΟΑΓ* 197/198 (Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1935), «Η πανελλήνια συγκέντρωση των γυναικών», *ΟΑΓ* 203 Μάιος 1936

²¹² «Η συγκέντρωση της επιτροπής των συν. οργανώσεων για την γυν. εργασία», *ΟΑΓ* 197/198 (Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1935)

²¹³ «Οργανωθείτε», *ΟΑΓ* 11 (Ιούνιος 1924). Παρόμοια και στο άρθρο της Μ. Σβώλου, «Ο διωγμός της υπαλλήλου και οι επαγγελματικές οργανώσεις», *ΟΑΓ* 117 (31 Μαΐου 1930)

²¹⁴ Στο ίδιο.

Συνοψίζοντας, σε μια εποχή κατά την οποία οι γυναίκες καλούνταν να αναμετρηθούν με βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις και έντονες κοινωνικές και θεσμικές ανισότητες, οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. ανέδειξαν την εργασία όχι μόνο ως θεμελιώδες δικαίωμα των γυναικών αλλά και ως πυλώνα της γυναικείας χειραφέτησης. Μέσα στις σελίδες του «Αγώνα» διατυπώθηκε με σαφήνεια η πεποίθηση ότι η εργασία, η οικονομική ανεξαρτησία και η διεκδίκηση της πλήρους ισότητας στον επαγγελματικό στίβο συνιστούν ταυτόχρονα προϋποθέσεις της ατομικής ελευθερίας της γυναίκας, αλλά και βήματα προς την οικοδόμηση μιας δίκαιης κοινωνίας ισότητας. Όπως γράφει η Όλγα Οικονόμου:

[...] την γυναίκα της δουλειάς την αντικρύζει ο φεμινισμός με λαχτάρα, γιατί σ' αυτή στηρίζει τις πιο μεγάλες ελπίδες του. Η γυναίκα της δουλειάς είναι κείνη που ένιωσε συνειδητά την κοινωνική αδικία που βαραίνει το φύλο μας κι άρχισε να αισθάνεται την ανάγκη της πολιτικής της χειραφέτησης που θα της δώσει την ολοκληρωτική απολύτρωση. Η γυναίκα της δουλειάς είναι κείνη που θα γίνη το ασάλευτο βάθρο πάνω στο οποίο θα στηθή το ωραίο οικοδόμημα της ισότητας και της δικαιοσύνης. Σ' αυτή, λοιπόν, τη γυναίκα στηρίζει ο φεμινισμός και την τελευταία λέξη της ιδεολογίας του. [...]²¹⁵

3.5 Το αίτημα για μόρφωση ουσιαστική και όχι διακοσμητική

Αν η εργασία αποτελούσε, σύμφωνα με τις φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ., έναν από τους βασικούς πυλώνες της γυναικείας χειραφέτησης και της κοινωνικής προόδου, ο άλλος πυλώνας αναμφίβολα ήταν η εκπαίδευση. Ο Σ.Δ.Γ. έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μόρφωση των γυναικών, σε μια εποχή που αφενός η εικόνα της γυναικείας εκπαίδευσης παρέμενε απογοητευτική και αφετέρου το ζήτημα της εγγραμματοσύνης συνδεόταν άμεσα με το ζήτημα της απόκτησης των πολιτικών δικαιωμάτων. Ο Σ.Δ.Γ. ήδη από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του συγκρότησε εκπαιδευτική επιτροπή και με τη συνδρομή παιδαγωγών, δασκάλων, κοινωνιολόγων, ιατρών και ψυχολόγων κατάρτισε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που βασιζόταν σε τρεις γενικές αρχές: 1) η γυναίκα είναι ίση στα ανθρώπινα και κοινωνικά δικαιώματα και πρέπει να προετοιμάζεται όμοια με τον άνδρα για τη ζωή, 2) η γυναίκα, όπως, και ο άνδρας διαθέτει ιδιαίτερα φυσιολογικά και ψυχικά χαρακτηριστικά και έχει ιδιαίτερα ενδιαφέροντα κι αυτά πρέπει να είναι σεβαστά και να καλλιεργούνται με προσοχή, και 3) είναι αναγκαία μια συνολική αναμόρφωση της εκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών

²¹⁵ Όλγα Οικονόμου, «Η εργασία και η θέση της γυναίκας του χωριού», *ΟΑΓ* 13 (Σεπτέμβριος 1924)

στην Ελλάδα, ώστε να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της σύγχρονης πολιτισμένης κοινωνίας.²¹⁶

Σύμφωνα με την ανάλυση του Σ.Δ.Γ., όπως παρουσιάζεται σε άρθρο της Ρόζας Ιμβριώτη στον «Αγώνα», το παλαιότερο ιδανικό για τη γυναικεία μόρφωση περιοριζόταν σε μια παιδεία «σπιτική» για τη μελλοντική νοικοκυρά ή μια παιδεία «διακοσμητική» για τις γυναίκες των ανώτερων τάξεων.²¹⁷ Η μαζική είσοδος των γυναικών στην εργασία, όμως, δημιούργησε την ανάγκη για ουσιαστική μόρφωση, που να προετοιμάζει τη γυναίκα για να ανταποκριθεί στις νέες κοινωνικές απαιτήσεις. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κύριο αίτημα του Σ.Δ.Γ. ήταν η παροχή ίσης και παράλληλης παιδείας για αγόρια και κορίτσια, με συνεκπαίδευση σε κοινά διδασκαλεία, και στις εμπορικές, γεωργικές και ανώτερες επαγγελματικές σχολές. Παράλληλα, ο Σ.Δ.Γ. πρότεινε τη διδασκαλία ειδικών μαθημάτων στα σχολεία των κοριτσιών (υγιεινή, παιδολογία, γενετήσιος διαφωτισμός, οικιακή οικονομία), καθώς και αγωγή προσανατολισμένη στις «ιδιαιτέρες» σωματικές και ψυχικές ανάγκες του φύλου τους. Στο πλαίσιο μιας γενικότερης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ο Σ.Δ.Γ. υποστήριξε την ίδρυση νηπιαγωγείων, εξατάξιων μικτών δημοτικών με αυστηρή υποχρεωτική φοίτηση, νυχτερινών ή κυριακάτικων σχολών για επαγγελματική κατάρτιση, καθώς και εξατάξιων Γυμνασίων για όσες κοπέλες προορίζονταν για το Πανεπιστήμιο και τετρατάξιων αστικών για τις υπόλοιπες. Παρότι υποστήριζε τη συνεκπαίδευση στις πρώτες βαθμίδες, στο Γυμνάσιο πρότεινε παράλληλη εκπαίδευση, με κοινό προσανατολισμό αλλά διαφοροποιημένη κατανομή της ύλης και ειδικά μαθήματα για τα κορίτσια, επί τη βάση των διαφορετικών ενδιαφερόντων και χαρακτηριστικών των δύο φύλων. Τέλος, ο Σ.Δ.Γ. υποστήριξε και την ίδρυση ανώτερων Παρθενγωγείων με πειραματικό χαρακτήρα, ώστε να μελετηθούν οι ανάγκες κοριτσιών προεφηβικής και εφηβικής ηλικίας και να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα για τον μελλοντικό προσανατολισμό της γυναικείας μόρφωσης.

Όπως προκύπτει μέσα από τις σελίδες του «Αγώνα», πρωτεύον ζήτημα για τις φεμινίστριες ήταν η δημιουργία ενός δημοκρατικού δημόσιου σχολείου, ικανού να δώσει σε κάθε παιδί τη δυνατότητα να φτάσει στην ανώτατη βαθμίδα εκπαίδευσης · ενός σχολείου που θα παρείχε ευρεία μόρφωση στα παιδιά ανεξαρτήτως φύλου και θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες των εργαζόμενων τάξεων και όχι τα αισθητικά

²¹⁶ Ρόζα Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα Α», *ΟΑΓ* 5 (Νοέμβριος 1923)

²¹⁷ Ρόζα Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα Β», *ΟΑΓ* 6 (Νοέμβριος 1923).

ή κοινωνικά ιδανικά των ανώτερων στρωμάτων. Για την επίτευξη των στόχων αυτών, όπως τονιζόταν στο περιοδικό, καθοριστικός ήταν ο ρόλος της Ελληνίδας δασκάλας που μπορούσε να συμβάλει σημαντικά στη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών, ιδίως της εργατικής και αγροτικής τάξης.²¹⁸ Οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. θεωρούσαν ότι το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα όχι μόνο δεν συνέβαλλε στην κοινωνική πρόοδο, αλλά λειτουργούσε και ως μηχανισμός αναπαραγωγής των κοινωνικών, ταξικών και έμφυλων ανισοτήτων. Υποστηρίζοντας σταθερά ότι «η λαϊκή μόρφωση είναι η βάση για την ανάπτυξη μιας πολιτισμένης κοινωνίας, όπου και η γυναίκα θα 'χει τη θέση της», ο Σ.Δ.Γ. αντιτασσόταν σε κάθε εκπαιδευτικό μέτρο που υπονόμει αυτόν τον στόχο και απαιτούσε ριζική μεταρρύθμιση της γενικής εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση της εκλαΐκευσης και της ισότητας.²¹⁹ Στο ίδιο πνεύμα, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. υποστήριζαν σταθερά μέσω της αρθρογραφίας τους τον δημοτικισμό, που συνιστούσε, κατά τη γνώμη τους, τη «γνησιότερη εκδήλωση της εθνικής ψυχής» και την «πιο φυσική εκδήλωση του δημοκρατικού πνεύματος», και αντιτάχθηκαν στην επιχειρούμενη επαναφορά της καθαρεύουσας στο δημοτικό το 1926 και το 1933, την οποία θεωρούσαν σαφή οπισθοδρόμηση, αποτέλεσμα αναχρονιστικών αντιλήψεων και υπονόμηση της δημοκρατίας.²²⁰

Χαρακτηριστική ήταν, επίσης, η αντίδραση των ριζοσπαστριών φεμινιστριών στη σχεδιαζόμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στα τέλη του 1928 και τις αρχές του 1929. Σε άρθρο του Σ.Δ.Γ. που δημοσιεύθηκε στον «Αγώνα» η Κυβέρνηση επικρίνεται σφόδρα για τον επιχειρούμενο περιορισμό του αριθμού των εισακτέων στα Πανεπιστήμια και την απαγόρευση στους φοιτητές να εργάζονται παράλληλα με τις σπουδές τους. Σύμφωνα με τις φεμινίστριες, τα μέτρα αυτά θα μετέτρεπαν εκ νέου την ανώτατη εκπαίδευση σε προνόμιο των προερχόμενων από οικονομικά εύπορες οικογένειες.²²¹ Σε άλλα άρθρα διατυπώνονταν επίσης έντονοι φόβοι ότι οι σχεδιαζόμενες αλλαγές θα προσέδιδαν επιφανειακό χαρακτήρα στη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών και θα δημιουργούσαν ένα είδος «πνευματικών προλεταρίων» απροετοίμαστων για την επαγγελματική ζωή, εδραιώνοντας έτσι, τη μειονεκτική θέση

²¹⁸ Όλγα Οικονόμου, «Ελληνίδες δασκάλες», *ΟΑΓ* 03 (Οκτώβριος 1923), Αύ. Θ. «Για την Ελληνίδα χωριάτισσα», *ΟΑΓ* 45 (15 Μαΐου 1927)

²¹⁹ «Η ΣΤ' γενική συνέλευση του Σ.Ε.Δ.Γ.», *ΟΑΓ* 30 (Μάρτιος 1926)

²²⁰ «Ο διαγμός της δημοτικής γλώσσας», *ΟΑΓ* 29 (Φεβρουάριος 1926), «Εκπαιδευτικό ξεχαρβάλωμα», *ΟΑΓ* 171 (Σεπτέμβριος 1933), Αύ. Θ., «Τα δεκάχρονα της δημοκρατίας», *ΟΑΓ* 177 (Μάρτιος 1934)

²²¹ Αύ. Θ., «Λόγια και έργα», *ΟΑΓ* 81 (Νοέμβριος 1928)

των γυναικών στην αγορά εργασίας.²²² Ιδιαίτερα δριμύεια υπήρξε η κριτική που άσκησε η Μ. Σβώλου στο άρθρο της με τίτλο «Διακοσμητική μόρφωση», όπου έγραφε μεταξύ άλλων:

Έρχεται σήμερα η επίσημη παιδεία και δημιουργεί σχολεία για τη μέση μόρφωση των γυναικών που θα τους δίνουν κοντά στη γενική μόρφωση και λίγη ζωγραφική, λίγο χορό, λίγη μουσική, λίγο σπορ, λίγη ξένη γλώσσα και για μην παραπονιούνται και οι νοσταλγοί του παλιού καλού καιρού, και λίγη οικοκυρική. Ως τώρα η μόρφωση αυτή του «λίγο απ' όλα», δίνονταν κύρια από τα ιδιωτικά σχολεία και τα σχολεία καλογραιών. Μα τώρα η διακόσμηση πρόκειται να μη αυτούσια στα κρατικά σχολεία, που θα γεμίσουν την Ελληνική επαρχία [...] με ακατάρτιστα και επιπόλαια πλάσματα, ανίκανα να εργαστούν και στο σπίτι τους και σε βιοποριστική δουλειά. Όμως η πλουτοκρατία στην Ελλάδα αποτελεί μειονότητα. Τα ιδανικά της λοιπόν ας της τα εξυπηρετήσουν τα ιδιωτικά σχολεία που μπορεί άνετα να τα συντηρεί μονάχη αυτή. Αλλά τα χρήματα που βγαίνουν από το ψωμί του εργαζόμενου ελληνικού λαού, δεν μπορούν πια να διαθέτονται παρά μόνο για την εξυπηρέτηση της παιδείας των παιδιών του. Και το κορίτσι της επαρχίας ή της πρωτεύουσας που πρόκειται να βιοπαλαίσει [...] έχει ανάγκη από θετική μόρφωση. Έχει ακόμα ανάγκη να έχει τουλάχιστον τις ίδιες δυνατότητες με τ' αγόρια για να σταδιοδρομήσει στα πρακτικά επαγγέλματα ή για ν' αποκτήσει την ανώτερη μόρφωση. [...] Η εκπαίδευση πρέπει να είναι κοινή και για τα δύο φύλα. Η επιστημονική πείρα μάλιστα κατέληξε στην ανάγκη να συνεκπαιδεύονται αγόρια και κορίτσια στα σχολεία της γενικής μόρφωσης όλων των βαθμών. [...] Τώρα που εξαγγέλλεται ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, αν δεν μπορούσε κανείς να ελπίζει σε μια άμεση γενική εφαρμογή ενός τέτοιου προγράμματος, θα μπορούσε τουλάχιστον να αξιώσει να μη σπαταληθούν χρήματα για τη δημιουργία των ειδικών μέσων σχολείων που πρόκειται να αντικαταστήσουν τα χρεωκοπημένα αστικά σχολεία μόνο και μόνο για να ικανοποιηθεί η τάση της διακοσμητικής μόρφωσης. [...]

Ο Σ.Δ.Γ. διατύπωσε τις αντιρρήσεις του για τα νέα εκπαιδευτικά μέτρα με υπόμνημα που συνέταξε και στο οποίο προτεινόταν η ίδρυση τετρατάξιων σχολείων θηλέων που θα ήταν αντίστοιχα με τις τέσσερις τελευταίες τάξεις του γυμνασίου και θα επεκτείνονταν αργότερα σε πλήρη συνεκπαιδευτικά γυμνάσια.²²⁴

Εκτός, όμως, από την ανάπλαση της γενικής εκπαίδευσης, όπως προκύπτει μέσα από τις σελίδες του «Αγώνα», ο Σ.Δ.Γ. ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα και για την προώθηση μορφών εκπαίδευσης που θα ανταποκρίνονταν ουσιαστικά στις πραγματικές κοινωνικές, οικονομικές και επαγγελματικές ανάγκες των εργαζόμενων γυναικών και των αγροτισσών. Σημαντικό πεδίο διεκδίκησης αποτέλεσε η ενίσχυση της επαγγελματικής κατάρτισης των γυναικών, την οποία οι φεμινίστριες θεωρούσαν καθοριστικής σημασίας για την κατοχύρωση της ισότητας στο πεδίο της εργασίας. Σε

²²² «Το υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γυναικεία μόρφωση», *ΟΑΓ* 94 (Ιούνιος 1929), Δ. Γληνός «Η γυναικεία παιδεία», *ΟΑΓ* 94 (Ιούνιος 1929)

²²³ Μαρία Σβώλου, «Διακοσμητική μόρφωση», *ΟΑΓ* 87 (Φεβρουάριος 1929)

²²⁴ Μπακαλάκη & Ελεγκμίτου, *ό.π.*, σ. 209

μια εποχή όπου η έλλειψη κατάλληλων εφοδίων και η ατελής εκπαίδευση προβαλλόταν ως επιχείρημα από όσους αντιδρούσαν στην εξίσωση των όρων εργασίας μεταξύ των φύλων, στον «Αγώνα» τονιζόταν με έμφαση ότι «μόνο με πλήρη επαγγελματικά εφόδια θα μπορέσουν [οι γυναίκες] σήμερα να επιβληθούν και να ρίξουν τα τείχη των προλήψεων και της μακράς συνήθειας για να σταδιοδρομήσουν όπως οι άντρες».²²⁵

Συγκεκριμένα, όπως διαβάζουμε σε ομιλία της Μ. Σβώλου που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό, ο Σ.Δ.Γ. υποστήριζε την ανάγκη ριζικής αναδιοργάνωσης της επαγγελματικής εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες – κατώτερη, μέση και ανώτερη. Ανάμεσα σε άλλα τόνιζε την ανάγκη για: υποχρεωτική και δωρεάν κατώτερη και συμπληρωματική επαγγελματική μόρφωση, ίδρυση μέσων βιομηχανικών και τεχνικών σχολών, αύξηση του αριθμού των βιομηχανικών, τεχνικών και εμπορικών σχολών συμπληρωματικής μόρφωσης, αναδιοργάνωση της μαθητείας στη βιοτεχνία. Επίσης, στα πλαίσια της κριτικής που ασκούσε ο Σ.Δ.Γ. στη μονομέρεια του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος – το οποίο, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η Σβώλου, εξαντλούσε τις ζωτικές δυνάμεις του έθνους σε μια «ψευτοκλασική παιδεία» – προτεινόταν η κατάργηση μεγάλου αριθμού γυμνασίων και η αντικατάστασή τους από επαγγελματικές σχολές προσανατολισμένες στις τοπικές και εθνικές ανάγκες.²²⁶

Στο πλαίσιο της προσπάθειάς του για την επαγγελματική ενδυνάμωση των γυναικών, ο Σ.Δ.Γ. ήδη από το 1921 οργάνωσε σειρά μαθημάτων στο Κυριακό σχολείο εργατριών, ενώ το 1925 ίδρυσε την Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Υπαλλήλων, η οποία αναγνωρίστηκε επίσημα από το κράτος το 1927.²²⁷ Η σχολή, που παρείχε δωρεάν φοίτηση σε άπορες κοπέλες, διέθετε δύο τμήματα (εμπορικό και γραμματέων) και χορηγούσε πτυχίο εμπορικών και λογιστικών σπουδών. Παρείχε τόσο εξειδικευμένα (όπως λογιστική, εμπορικά μαθηματικά, τήρηση αρχείων κτλ.) όσο και γενικής παιδείας μαθήματα (όπως κοινωνική οικονομία, πολιτική αγωγή). Έπειτα, το 1929 ο Σ.Δ.Γ. ίδρυσε τη Σχολή Κατασκευής Παιγνιδιών και Διακοσμητικής (Παπαστράτειος Σχολή), σύμφωνα με τις αρχές του σχολείου εργασίας. Η σχολή, η οποία επίσης

²²⁵ «Η ομιλία της κ. Μαρίας Σβώλου», *ΟΑΓ* 25 (Οκτώβριος 1925)

²²⁶ Στο ίδιο.

²²⁷ «Η εσπερινή σχολή του ΣΕΔΓ», *ΟΑΓ* 24 (Σεπτέμβριος 1925), «Εσπερινή σχολή για γυναίκες υπαλλήλους», *ΟΑΓ* 24 (Σεπτέμβριος 1925), «Η γυναικεία εσπερινή σχολή υπαλλήλων», *ΟΑΓ* 25 (Οκτώβριος 1925), «Εσπερινή επαγγελματική σχολή γυναικών υπαλλήλων», *ΟΑΓ* 100 (Σεπτέμβριος 1929), «Η βραδυνή σχολή γυναικών υπαλλήλων», *ΟΑΓ* 100 (Σεπτέμβριος 1929), Άννα Σταματελάτου, «Η βραδυνή μας σχολή και η υποχρεωτική συμπληρωματική μόρφωσις» *ΟΑΓ* 143 (Ιούνιος 1931). Βλ. και Κρυσταλλία Μαρκάκη, *Παίζοντας με τα αθλήματα του μεσοπολέμου: μια «κοσμοπολίτικη» ελληνικότητα*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2020, σ. 80-85. Γενικότερα για τις σχολές του Σ.Δ.Γ. βλ. Μόσχου-Σακορράφου, *ό.π.*, σ. 163-168 και

αναγνωρίστηκε και στηρίχθηκε οικονομικά από το Κράτος, στόχευε στην παροχή εξειδικευμένης επαγγελματικής εκπαίδευσης και την επαγγελματική αποκατάσταση νέων παιδιών, κυρίως εργατικών και μικροαστικών οικογενειών.²²⁸ Στη σχολή γίνονταν δεκτά αγόρια και κορίτσια άνω των 12 ετών, ενώ εξασφαλιζόνταν στους μαθητές συσσίτιο, ιατρική φροντίδα και κάλυψη εξόδων μετακίνησης.

Οι δύο αυτές πρωτοβουλίες ενσάρκωναν το όραμα του Σ.Δ.Γ. για μια εκπαίδευση με κοινωνικό προσανατολισμό, που θα προσέφερε στους σπουδαστές και τις σπουδάστριες ουσιαστικά εφόδια για την οικονομική τους αυτονομία, ενώ παράλληλα θα καλλιεργούσε και την κοινωνική τους συνείδηση. Η μεγάλη ιδεολογική και πρακτική σημασία που απέδιδε ο Σ.Δ.Γ. στην ίδρυση αυτών των σχολών αποτυπώνεται στο παρακάτω απόσπασμα από ομιλία της Α. Θεοδωροπούλου που δημοσιεύτηκε στον «Αγώνα»:

Για τον πολύ κόσμο που δεν παρακολούθησε από κοντά το έργο του ΣΕΔΓ αυτός αντιπροσωπεύει μια άρνηση. Διαρκώς επικρίνει την πολιτεία, τη νομοθεσία, την κοινωνία. Διαρκώς παραπονιέται ότι η γυναίκα αδικείται, ότι βρίσκεται σε θέση μειονεκτική [...] Είμαστε μια άρνηση. Αυτό τουλάχιστο δεν το αρνιόμαστε. Όμως, κύριοι και κυρίες, μόλο που ομολογούμε με ειλικρίνεια πως είμαστε μια άρνηση, είναι ανάγκη να τονίσουμε και πάλι, γιατί πολλές φορές το εξηγήσαμε, πώς είμαστε και θέση. Δεν καταλύουμε μονάχα. Τον ίδιο καιρό δημιουργούμε [...] Είμαστε ευτυχείς και περήφανες που κατορθώνουμε σήμερα να βάλουμε τις βάσεις μιας σχολής που είναι προορισμένη αργότερα όχι μονάχα να βοηθήσει την ελληνίδα υπάλληλο να συμπληρώσει την ατελή επαγγελματική της μόρφωση και να της ευκολύνει το δρόμο για την προαγωγή της, αλλά να δημιουργήσει κοινωνική αντίληψη σε όσες γυναίκες παρακολουθήσουν τα γενικά μαθήματα και να τις κάνει να συναισθανθούν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των [...]

Παράλληλα, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ., μέσα από τις σελίδες του «Αγώνα», ανέδειξαν την ανάγκη ενίσχυσης της γεωργικής και οικοκυρικής μόρφωσης των γυναικών της υπαίθρου, τονίζοντας ότι το σχολείο παρέμενε αποκομμένο από την αγροτική πραγματικότητα. Η πρακτική μόρφωση, κατά τη γνώμη τους, θα μπορούσε να συμβάλει τόσο στην οικονομική ανάπτυξη του αγροτικού κόσμου, όσο και στην ενδυνάμωση της γυναικείας παρουσίας στην παραγωγική διαδικασία και την κοινωνική ζωή των χωριών. Πρότειναν, έτσι, τη δημιουργία ενός δικτύου γεωργικής μόρφωσης, κυρίως κατώτερης και συμπληρωματικής, προσαρμοσμένου στις ανάγκες της κάθε επαρχίας, με σχολεία εργασίας και γεωργικά γυμνάσια αντί των κλασικών στις αγροτικές περιοχές, στα πρότυπα της οργάνωσης της γεωργικής εκπαίδευσης στην

²²⁸ ΟΑΓ 100 (15 Σεπτεμβρίου 1929), Αύρα Σ. Θεοδωροπούλου, «Η σχολή παιχνιδιών και διακοσμητικής», ΟΑΓ 143 (Ιούνιος 1931). Βλ. και Μαρκάκη, *ό.π.*, σ.109-145.

²²⁹ Αύρα Θεοδωροπούλου, «Η γυναικεία εσπερινή σχολή υπαλλήλων», ΟΑΓ 25 (Οκτώβριος 1925)

κεντρική Ευρώπη.²³⁰ Συγκεκριμένα, σε δύο εκτενή υπομνήματά τους προς την Κυβέρνηση, εισηγήθηκαν την εισαγωγή στοιχείων πρακτικής γεωργικής εκπαίδευσης για όλους και βασικών οικοκυρικών γνώσεων για τις γυναίκες (όπως διαιτητική, καθαριότητα, υγιεινή, παιδοκομία, πρώτες φροντίδες στους ασθενείς) στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων των αγροτικών περιοχών, με έμφαση στην πρακτική διδασκαλία. Επίσης, πρότειναν να οργανωθεί και η μετασχολική γεωργική μόρφωση με την ίδρυση περιοδεύοντων γεωργικο-οικοκυρικών σχολείων. Κύριοι στόχοι των παρεμβάσεων αυτών, κατά τον Σ.Δ.Γ., ήταν η ενίσχυση της αγάπης για τη φύση και τη ζωή στην ύπαιθρο, η αναχαίτιση του φαινομένου της εγκατάλειψης των χωριών, ο εκπολιτισμός τους και η συνολική βελτίωση των συνθηκών ζωής και παραγωγής. Επιπλέον, η γεωργικο-οικοκυρική μόρφωση θα μπορούσε, κατά τον Σ.Δ.Γ., να συμβάλει καθοριστικά στην προετοιμασία της σκληρά εργαζόμενης αγρότισσας για τα πολλαπλά της καθήκοντα ως παραγωγού, νοικοκυράς και μητέρας, καθώς και στην προσαρμογή των προσφύγων στις νέες συνθήκες και στην αύξηση της παραγωγικότητάς τους.²³¹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το 1927 ο Σ.Δ.Γ. χαιρέτισε την πρόβλεψη του νομοσχεδίου Παπαναστασίου για κατώτερες γεωργικές σχολές και υποχρεωτική μετασχολική μόρφωση, στο οποίο μάλιστα πέτυχε να προστεθούν ειδικά οικοκυρικά μαθήματα για τα κορίτσια.²³² Επίσης, υποστήριξε την ίδρυση του Χαροκόπειου Διδασκαλείου Οικοκυρικής, που ανταποκρινόταν στο πάγιο αίτημα του για συγκροτημένη και επιστημονική κατάρτιση δασκαλισσών οικοκυρικών μαθημάτων και για αναβάθμιση της οικοκυρικής εκπαίδευσης.²³³ Μέσα από τις παρεμβάσεις αυτές, οι φεμινίστριες επεδίωκαν να μετατρέψουν την παραδοσιακή εργασία της αγρότισσας και της νοικοκυράς σε αντικείμενο κοινωνικής αναγνώρισης και επιστημονικής κατάρτισης και να ανοίξουν το δρόμο για τη χειραφέτηση των γυναικών της υπαίθρου.

Συνοψίζοντας, τα κείμενα που δημοσιεύτηκαν στον «Αγώνα», αποκαλύπτουν τη βαρύτητα που απέδιδαν οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. στο ζήτημα της αναμόρφωσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, συνολικά, και της εκπαίδευσης των γυναικών, ειδικότερα – ιδιαίτερα εκείνων που προέρχονταν από τα λαϊκότερα

²³⁰ Βλ. Μαρία Σβώλου, «Γεωργική οικοκυρική μόρφωση», *ΟΑΓ* 31 (Απρίλιος 1926) και Όλγα Οικονόμου, «Χωριό και σχολείο. Η αγραμματοσύνη της χωριάτισσας», *ΟΑΓ* 39 (15 Φεβρουαρίου 1927)

²³¹ «Το υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γεωργική εκπαίδευση», *ΟΑΓ* 45 (Μάιος 1927) και «Η γεωργικο-οικοκυρική μόρφωση της Ελληνίδας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ.» *ΟΑΓ* 88 (15 Μαρτίου 1929)

²³² «Η γεωργικοοικοκυρική μόρφωση» *ΟΑΓ* 53 (15 Σεπτεμβρίου 1927)

²³³ Μ.Σ. «Η οικοκυρική μόρφωση. Το Χαροκόπειο διδασκαλείο οικοκυρικής», *ΟΑΓ* 103 (Οκτώβριος 1929)

στρώματα. Αντιλαμβανόμενες ότι η εκτεταμένη αγραμματοσύνη και η «διακοσμητική» μόρφωση λειτουργούσαν ως μηχανισμοί αναπαραγωγής έμφυλων και ταξικών ανισοτήτων, οι φεμινίστριες διεκδίκησαν για τα κορίτσια μόρφωση ουσιαστική και ισότιμη με εκείνη των αγοριών, προσανατολισμένη στις πραγματικές κοινωνικές και επαγγελματικές τους ανάγκες· μόρφωση που να τις καθιστά ικανές να συμβάλλουν ενεργά τόσο στην παραγωγή όσο και στις διαδικασίες αναμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας· μόρφωση που να τις καθιστά ελεύθερους ανθρώπους και να τις απεγκλωβίζει από το ασφυκτικό δίπολο «σκλάβα ή οδαλίσκη».²³⁴ Όπως και η εργασία, λοιπόν, έτσι και η μόρφωση συνδέθηκε στο λόγο των φεμινιστριών άρρηκτα με την χειραφέτηση των γυναικών και την ευρύτερη κοινωνική πρόοδο.

3.6. Το ζήτημα της πορνείας και της σωματεμπορίας

Ένα ακόμη ζήτημα που απασχολεί σταθερά τις φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. και επανέρχεται τακτικά στις σελίδες του «Αγώνα» είναι το ζήτημα της πορνείας, του κρατικού διακανονισμού της και της σωματεμπορίας.²³⁵ Σε πλήρη σύμπλευση με τις αποφάσεις των διεθνών συνεδρίων γυναικών, ο Σ.Δ.Γ. υποστήριζε ότι ο «κρατικός διακανονισμός» της πορνείας – δηλαδή η επίσημη, θεσμική ρύθμιση της πορνείας μέσω καταγραφής των κοινών γυναικών, υγειονομικής επιτήρησης και νόμιμης λειτουργίας των οίκων ανοχής – αποτελούσε μια μορφή συστηματικής υποτίμησης, ελέγχου και εκμετάλλευσης των γυναικών, την «τελευταία μορφή δουλείας», «την πιο εξευτελιστική σκλαβιά που είδε ποτέ ο κόσμος». Κατά τον Σ.Δ.Γ., με τον νόμο 3032/1922 «περί καταπολεμήσεως των αφροδισίων νοσημάτων και περί ασέμων γυναικών», ο οποίος αναγνώρισε επίσημα τους οίκους ανοχής και νομιμοποίησε τον

²³⁴ Πρόκειται για έκφραση της Μ. Σβώλου, η οποία γράφει σε άρθρο της στον «Αγώνα»: «Η τάξη που κυβερνά την Ελλάδα θέλει τη γυναίκα σκλάβα ή οδαλίσκη. Δεν την ανέχεται ως ελεύθερο άνθρωπο. Τη θέλει προλετάριο του χεριού εξαρτημένο από το μεροκάματο του άντρα ή τ' αδερφού ή σαν δεν υπάρχουν ζωντανό πτώμα που φθίνει με ημερομίσθιο πείνας κάτω από δεκαπεντάωρη καθημερινή δουλειά [...] Γι' αυτό αδιαφόρησε κι αδιαφορεί ακόμα και τώρα για την πραγματική της μόρφωση [...] Μ.Σ., «Οι εργαζόμενες σε διωγμό» *ΟΑΓ* 95 (30 Ιουνίου 1929)

²³⁵ Σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. Καίτη Κατσογιάννη, «Για την κατάργηση της σωματεμπορίας», *ΟΑΓ* 6 (Δεκέμβριος 1923), Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Γ», *ΟΑΓ* 12 (Ιούλιος 1924), Μαρία Σβώλου, «Η σωματεμπορία γυναικών και παιδιών και η Κοινωνία των Εθνών», *ΟΑΓ* 17 (Φεβρουάριος 1925), Θωμάς Βελιανίτης, «Σωματεμπορία και κρατικός διακανονισμός», *ΟΑΓ* 18 (Μάρτιος 1925), Αύ. Θ., «Κοινό μυστικό», *ΟΑΓ* 55 (15 Οκτωβρίου 1927), «Για τον κρατικό διακανονισμό της ανηθικότητας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ. Α'», *ΟΑΓ* 78/79 (Οκτώβριος 1928), «Για τον κρατικό διακανονισμό της ανηθικότητας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ. Β'», *ΟΑΓ* 80 (15 Νοεμβρίου 1928), «Για τον κρατικό διακανονισμό της ανηθικότητας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ. Γ'», *ΟΑΓ* 81 (30 Νοεμβρίου 1928), Αύ. Θ., «Επικερδείς επιχειρήσεις», *ΟΑΓ* 120/121 (15 Ιουλίου 1930)

ήδη υφιστάμενο διακανονισμό, το Κράτος χρησιμοποίησε ως πρόσχημα την προστασία της δημόσιας υγείας και της κοινωνικής ηθικής για να θεσμοθετήσει έναν ήδη αυθαίρετο και αναποτελεσματικό μηχανισμό ελέγχου.²³⁶ Όπως επισημαίνεται σε υπόμνημα που κατέθεσε το 1928 ο Σ.Δ.Γ., η εφαρμογή του συστήματος του διακανονισμού επί περισσότερο από ενενήντα χρόνια δεν είχε αναχαιτίσει τη διάδοση των αφροδισίων νοσημάτων, τα οποία, αντιθέτως, παρουσίαζαν αυξητική τάση – γεγονός που συνδεόταν με τον επιλεκτικό και συχνά πλημμελή υγειονομικό έλεγχο και την απόκρυψη των νοσούντων γυναικών από τους εκμεταλλευτές τους. Στο ίδιο υπόμνημα, ο νόμος χαρακτηριζόταν, επίσης, αντισυνταγματικός και κοινωνικά άδικος καθώς, ανάμεσα σε άλλα, παραβίαζε την ατομική ελευθερία της γυναίκας και δημιουργούσε ένα ιδιότυπο «εξαιρετικό δίκαιο» που εφαρμοζόταν αποκλειστικά σε μια κατηγορία ανθρώπων, τις γυναίκες, και σε μια τάξη γυναικών, την τάξη των πτωχών γυναικών. Συγχρόνως, σύμφωνα με το Σ.Δ.Γ., το Κράτος διατηρούσε ένα θεσμό που όχι μόνο δεν περιόριζε την εξάπλωση των αφροδισίων νοσημάτων αλλά επιπλέον συγκάλυπτε τη σωματεμπορία και νομιμοποιούσε τη σεξουαλική εκμετάλλευση. Σε άρθρο στον «Αγώνα» διαβάζουμε:

Με το σύστημα του διακανονισμού το Κράτος αντικρύζει μόνο ένα τμήμα της σωματεμπορίας – τις καταγραμμένες γυναίκες. Τις κλείνει μέσα στον κύκλο της διαφθοράς, τάχα για τις επιτηρή. Πώς και μέσα στο στενό αυτό κύκλο δεν πετυχαίνει το σκοπό του, δείχνει το γεγονός ότι οι γυναίκες αυτές δεν παύουν να μεταδίνουν αρρώστιες, ούτε τη δημοσία τάξη να προσβάλλουν, αλλά γίνονται ακριβώς ασφαλής εστία μόλυνσης και διαφθοράς. Με μια λέξη το Κράτος περιορίζει ένα ελάχιστο τμήμα του φαινομένου, επισημοποιεί τη διαφθορά και δεν καταβάλλει καμμία προσπάθεια για την άρση του κακού, την πρόληψή του, τη θεραπεία του.²³⁷

Ιδιαίτερα δηκτικό είναι, όμως, και ένα άρθρο της Αύρας Θεοδοροπούλου που αφορμάται από έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) στην οποία η Ελλάδα παρουσιάζεται να κατέχει την πρώτη θέση στην Ευρώπη στο εμπόριο λευκής σαρκός.

²³⁶ Το διακανονιστικό σύστημα εισήχθη στην Ελλάδα αρχικά με βασιλικό διάταγμα του 1836 και με κανονιστικές οδηγίες του Υπουργείου Υγείας το 1856. Το 1922 ο νόμος 3032 ήρθε να νομιμοποιήσει το ήδη υφιστάμενο πλαίσιο. Ο νόμος, μεταξύ άλλων, ρύθμιζε λεπτομερώς τη λειτουργία των οίκων ανοχής, διαμόρφωνε τους όρους για την έκδοση αδειών και προέβλεπε τη σύσταση ειδικής επιτροπής με αρμοδιότητα: α) να χαρακτηρίζει μια γυναίκα ως «ανήθικη» και β) να την κατατάσσει είτε στις «κοινές γυναίκες», επιβάλλοντάς της περιορισμό σε οίκο ανοχής, είτε στις «ελευθέρους», ώστε να μπορεί να ασκεί την πορνεία υπό συγκεκριμένους όρους. Βλ. σχετικά, «Για τον κρατικό διακανονισμό της ανηθικότητας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ. Α'», *ΟΑΓ* 78/79 (Οκτώβριος 1928). Βλ. επίσης και Δ. Τζανάκη, «Πορνεία και “ανελευθερία” στον Μεσοπόλεμο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 150, 2018, σ. 111–149 και Α. Τζίτζικος, *Κρατικός έλεγχος και κανονιστικοί λόγοι για την πορνεία και τα αφροδίσια νοσήματα στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2014, ιδιαίτερα σ. 62–83

²³⁷ Καίτη Κατσογιάννη, «Για την κατάργηση της σωματεμπορίας», *ΟΑΓ* 6 (Δεκέμβριος 1923)

Η Θεοδωροπούλου τονίζει ότι ένας από τους βασικούς παράγοντες αυτής της «πρωτιάς» είναι το σύστημα του κρατικού διακανονισμού της πορνείας που «αναγνωρίζει επίσημα τη σωματεμπορία και ανέχεται και προστατεύει τους οίκους ανοχής». Χαρακτηριστικά γράφει:

Ολόκληρο το δίκτυο των πρακτόρων που απλώνεται σ' όλο τον κόσμο και που είναι οργανωμένο με διαβολικό σύστημα [...] δεν έχει άλλο σκοπό παρά να πλουτίζει και νανανεώνει το προσωπικό των περιήψεων αυτών κέντρων της ηθικής και σωματικής διαφθοράς της κοινωνίας. Κι ενώ η επιστήμη [...] έχει αποδείξει πόσο όχι μονάχα άσκοπο αλλά και επικίνδυνο για τη δημόσια υγεία είναι το σύστημα αυτό του διακανονισμού, η αμάθεια και η πρόληψη, για να μην πούμε και βαρύτερες ακόμα λέξεις, επιμένουν να κηρύττουν ακόμα στον τόπο μας ότι η μόνη εγγύηση για την υγεία του κόσμου είναι οι οίκοι ανοχής! Κι όσο κι αν όλοι οι νεώτεροι από τους επιστήμονές μας ξεσκεπάζουν το αίσχος και την ψευτιά αυτού του συστήματος, εμείς πιστοί πάντα στα «πάτρια», θα εξακολουθούμε να δίνουμε όλο και νέες άδειες αστυνομικές για να μη λείψουν από καμιά γειτονιά τα σωτήρια αυτά κέντρα. Θα φροντίζουμε μόνο επιμελώς να μην μαθαίνει ο κόσμος τη θέση που μας δίνει η Κ.Τ.Ε. στη σειρά των πολιτισμένων χωρών. Ως που και σαντό το ζήτημα, όπως και σε τόσα άλλα να εξαναγκαστούμε θέλοντας και μη να ακολουθήσουμε το γενικό ρεύμα της προόδου όπου παρασύρει και τους πιο οπισθοδρομικούς λαούς η ακαταμάχητη δύναμη της επιστήμης και του ανθρωπισμού.²³⁸

Στο ίδιο άρθρο η Θεοδωροπούλου επικρίνει δριμύτατα την αντίληψη της «διπλής ηθικής», άλλης για τον άνδρα και άλλης για τη γυναίκα, που κυριαρχούσε στην ελληνική κοινωνία αλλά και σε όλο τον «δήθεν πολιτισμένο κόσμο». Η αντίληψη αυτή, σύμφωνα με την ίδια, οδηγούσε στη δημιουργία μιας τάξης γυναικών που «ζει μέσα στη φριχτότερη αθλιότητα, την αισχρότερη εκμετάλλευση και τη βαθύτερη ηθική κατάπτωση». Η «διπλή ηθική» καταγγέλλεται και σε άλλα άρθρα του «Αγώνα» επ' αφορμής και άλλων ζητημάτων. Ειδικά για το ζήτημα της πορνείας, όμως, υποστηρίζεται ότι εάν αυτή κρίνεται ως πράξη ανήθικη, τότε η ανηθικότητα αυτή «βαρύνει εξ ίσου και εκείνον που προσφέρει και εκείνον που επωφελείται ή εξαγοράζει την προσφοράν [...] ώστε δεν είναι ανεκτόν ούτε δίκαιον να υφίσταται μόνον η γυναίκα τας συνεπείας της κοινής πράξεως».²³⁹

Ο Σ.Δ.Γ. αντέδρασε, όμως, και στο νομοσχέδιο «περί καταπολεμήσεως των αφροδισίων νόσων» που συνέταξε το 1928 το Υπουργείο Προνοίας και το οποίο εισηγούνταν την αντικατάσταση του υφιστάμενου διακανονιστικού συστήματος με το

²³⁸ Αύ. Θ., «Κοινό μυστικό», *ΟΑΓ* 55 (15 Οκτωβρίου 1927)

²³⁹ «Για τον κρατικό διακανονισμό της ανηθικότητας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ. Α'», *ΟΑΓ* 78-79 (Οκτώβριος 1928)

νέο-διακανονιστικό (néo-reglementation).²⁴⁰ Αν και αναγνώριζαν ως θετική την πρόβλεψη για κατάργηση των οίκων ανοχής, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. εξέφρασαν την κατηγορηματική τους αντίθεση στο προτεινόμενο πλαίσιο, καθώς προέβλεπε μέτρα όπως η υποχρεωτική θεραπεία, η υποχρεωτική δήλωση των νοσούντων από τον ιατρό στις αρμόδιες αρχές, η αυστηρή παρακολούθηση και επιτήρηση των πασχόντων, η παρέμβαση της αστυνομίας μέσω καταναγκαστικών μέτρων και η δυνατότητα καταγγελίας. Θεωρώντας το νέο πλαίσιο εξίσου καταπιεστικό με το προηγούμενο, επεσήμαιναν ότι υπονόμει τη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ ιατρού και ασθενούς, διευκόλυνε την ηθική και υλική εκμετάλλευση – ιδιαίτερα σε βάρος φτωχών γυναικών λαϊκής καταγωγής – και ενίσχυε τον στιγματισμό τους, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούσε πρόσφορο έδαφος για κάθε μορφή δόλου, διασυρμού ή εκβιασμού. Παρά την επίφαση καθολικότητας, ο Σ.Δ.Γ. υποστήριζε πως στην πράξη τα μέτρα στόχευαν και πάλι τις ελευθέριες γυναίκες, διαιωνίζοντας την αστυνομική επιτήρηση του σώματός τους. Επιπλέον, προειδοποιούσε πως τέτοιου είδους αναχρονιστικές διατάξεις δεν θα συνέβαλαν στην προστασία της δημόσιας υγείας, καθώς ο φόβος της καταγγελίας θα λειτουργούσε αποτρεπτικά για όσους χρειάζονταν θεραπεία, εντείνοντας έτσι το πρόβλημα αντί να το αντιμετωπίζει.

Στον αντίποδα, ο Σ.Δ.Γ. πρότεινε την υιοθέτηση του καταργητικού συστήματος (abolitionism), το οποίο αποσκοπούσε στη ριζική άρση κάθε θεσμικής ρύθμισης και κρατικής εποπτείας της πορνείας.²⁴¹ Βασικές αρχές αυτής της προσέγγισης ήταν η κατάργηση των οίκων ανοχής, η διάλυση της αστυνομίας ηθών, η αποσύνδεση των ιατρικών ελέγχων από την αστυνομική εξουσία και η αυστηρή ποινικοποίηση της μαστροπείας. Το καταργητικό σύστημα, σύμφωνα με τον Σ.Δ.Γ., προστάτευε την ατομική ελευθερία των γυναικών και εξάλειφε την ηθική και υλική εκμετάλλευση που επέβαλλε ο διακανονισμός. Όπως τονιζόταν στον «Αγώνα», με την ανάθεση της επίβλεψης των ελευθερίων γυναικών στην αστυνομία δημοσίας τάξης, καταργούνταν οι εξαιρέσεις και τα προνόμια που προσφέρονταν στο πλαίσιο του διακανονισμού, ο οποίος, αναγνωρίζοντας την πορνεία ως επάγγελμα, παρείχε σχετική ελευθερία άσκησής του. Επίσης, σε αντίθεση με την πρακτική της υποχρεωτικής ιατρικής εξέτασης, το καταργητικό πλαίσιο προέβλεπε τη δημιουργία εξειδικευμένων δομών

²⁴⁰ Για τον κρατικό διακανονισμό της ανηθικότητας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ. Β'» *ΟΑΓ* 80 (15 Νοεμβρίου 1928)

²⁴¹ Βλ. Καίτη Κατσογιάννη, «Για την κατάργηση της σωματεμπορίας», *ΟΑΓ* 6 (Δεκέμβριος 1923) και «Για τον κρατικό διακανονισμό της ανηθικότητας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ. Γ'» *ΟΑΓ* 81 (30 Νοεμβρίου 1928)

θεραπείας, ανεξάρτητων από την αστυνομία, όπου θα παρεχόταν δωρεάν ιατρική θεραπεία των μεταδοτικών νοσημάτων υπό εχεμύθεια και με σεβασμό στην αξιοπρέπεια των ασθενών. Η βασική αρχή που υποστήριζαν οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. ήταν ότι «όταν η θεραπεία χωριστή από την ηθική, όταν εκείνος που πάσχει από αφροδίσια νοσήματα παύση να θεωρείται εγκληματίας, μπορεί κανείς να ελπίζει πώς η ιατρική επίβλεψη θα φέρη καλά αποτελέσματα».²⁴²

Παράλληλα, ο Σ.Δ.Γ. τόνιζε ότι ο περιορισμός της πορνείας δεν μπορούσε να επιτευχθεί αποκλειστικά με μέτρα ελέγχου, αλλά προϋπέθετε μια ευρύτερη πολιτική και κοινωνική στρατηγική που να στοχεύει στη χειραφέτηση των γυναικών. Στο προαναφερθέν υπόμνημά του προς την Κυβέρνηση, ο Σ.Δ.Γ. υπογράμμιζε πως τα αίτια της εξώθησης των γυναικών στην πορνεία εντοπίζονται στις βαθιές κοινωνικοοικονομικές ανισότητες: στα πενιχρά ημερομίσθια των γυναικών, στην ανεργία, στις συνέπειες των πολεμικών καταστροφών, στη ραγδαία υποβάθμιση της ατομικής και οικογενειακής οικονομικής στάθμης, καθώς και στην ηθική καταδίκη και τον στιγματισμό που αντιμετώπιζαν οι μητέρες εξώγαμων τέκνων.²⁴³ Δεν είναι τυχαίο, επεσήμαινε ο Σ.Δ.Γ., ότι η πλειονότητα των εκδιδόμενων γυναικών προέρχονταν από τα λαϊκά στρώματα. Για τον λόγο αυτό, ο Σ.Δ.Γ. απέρριπτε την ηθικολογική θεώρηση της πορνείας ως αποτέλεσμα ατομικής επιλογής ή αδυναμίας και πρόβαλλε την ανάγκη για κοινωνική αντιμετώπιση με βάση την αρχή της «συλλογικής ευθύνης».

Έτσι, ο Σ.Δ.Γ. πρότεινε ένα ευρύτερο σχέδιο πρόληψης και κοινωνικής παρέμβασης, το οποίο περιλάμβανε επιστημονική σεξουαλική αγωγή στα σχολεία, ενημερωτικές εκστρατείες για τα αφροδίσια νοσήματα, αναθεώρηση της σχετικής νομοθεσίας ώστε να διακρίνονται οι διαφορετικοί τρόποι μετάδοσης των αφροδισίων (π.χ. μέσω γάμου, διά βιασμού κ.ά.) και να αποφεύγεται η οριζόντια ποινικοποίηση, ενίσχυση των ποινών κατά της σωματεμπορίας, υποχρέωση υποβολής πιστοποιητικού υγείας από τους μελλόνυμφους με σκοπό να εμποδίζεται ο γάμος των «πολύ επικίνδυνων ασθενών», κατάργηση των ειδικών διατάξεων περί ηθών, και ίδρυση σταθμών επανένταξης για «κοινές γυναίκες» όπου θα προσφέρονταν επαγγελματική κατάρτιση, παιδαγωγική στήριξη και βοήθεια για τον επαναπατρισμό των αλλοδαπών.²⁴⁴ Συγχρόνως, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. τόνιζαν την ανάγκη για

²⁴² Καίτη Κατσογιάννη, «Για την κατάργηση της σωματεμπορίας», *ΟΑΓ* 6 (Δεκέμβριος 1923)

²⁴³ «Για τον κρατικό διακανονισμό της ανηθικότητας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ. Α'», *ΟΑΓ* 78-79 (Οκτώβριος 1928)

²⁴⁴ «Για τον κρατικό διακανονισμό της ανηθικότητας. Το υπόμνημα του Σ.Δ.Γ. Γ'» *ΟΑΓ* 81 (30 Νοεμβρίου 1928) και «Πιστοποιητικό υγείας για τους μελλόνυμφους» *ΟΑΓ* 106 (15 Δεκεμβρίου 1929)

διανοητική και ηθική μόρφωση των γυναικών, προκειμένου να ενδυναμωθούν και να ανέλθουν σε ένα ανώτερο επίπεδο αυτογνωσίας και ανθρωπισμού. Όπως υπογράμμιζαν, η φεμινιστική διεκδίκηση της ελευθερίας δεν συνεπαγόταν σε καμία περίπτωση ηθική ασυδοσία, αλλά στόχευε στη δημιουργία μιας ελεύθερης και υπεύθυνης προσωπικότητας. «Ο φεμινισμός ζητάει για τη γυναίκα την πλέρια ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχικών της δυνάμεων με μια γερή μόρφωση και ανατροφή για να δημιουργήσει ένα ηθικά ελεύθερο πλάσμα». ²⁴⁵

Συνεπείς προς αυτές τις αρχές, ο Σ.Δ.Γ. και ο «Αγώνας» ανέδειξαν το 1933 σε σημαντικό ζήτημα την προσπάθεια ανασύστασης του οίκου ανοχής των Βούρλων στον Πειραιά, η οποία είχε εγκριθεί από το Υπουργείο Εσωτερικών. Μετά τη γνωστοποίηση της απόφασης του Υπουργείου, ο Σ.Δ.Γ. αντέδρασε έντονα, ζητώντας την άμεση αναστολή της. Επιτροπή γυναικών του Σ.Δ.Γ. επισκέφθηκε τον Υπουργό, ενώ υποβλήθηκε και υπόμνημα, με αποτέλεσμα η απόφαση να μην εκτελεστεί. Με αφορμή την ανακίνηση του ζητήματος, δημοσιεύτηκε στον «Αγώνα» και εκτενές άρθρο, που παρουσίαζε τα αποτελέσματα μεγάλης έρευνας της ειδικής επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ). Η έρευνα καταδείκνυε ότι οι οίκοι ανοχής αποτελούσαν βασικό παράγοντα στην ανάπτυξη της διεθνούς σωματεμπορίας, ενισχύοντας έτσι τα επιχειρήματα του Σ.Δ.Γ. για την ανάγκη αποφασιστικής καταπολέμησης του φαινομένου που οδηγούσε στην «αποκτήνωση των φτωχών γυναικών». ²⁴⁶

Ανακεφαλαιώνοντας, η προσέγγιση του Σ.Δ.Γ. στο ζήτημα της πορνείας στηριζόταν στη θεμελιώδη πεποίθηση ότι πρόκειται για ένα σύνθετο κοινωνικό πρόβλημα που δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί με καταστολή, αλλά απαιτεί παιδεία, κοινωνική φροντίδα και σεβασμό στα ατομικά δικαιώματα και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Αντιμετωπίζοντας την πορνεία όχι ως ατομικό ηθικό απόπημα, αλλά ως κοινωνικό φαινόμενο συνυφασμένο με την ανισότητα και τη φτώχεια, ο Σ.Δ.Γ. διεκδικούσε την πλήρη κατάργηση των μηχανισμών επιτήρησης και ελέγχου και την αντικατάστασή τους από πολιτικές πρόληψης, ενημέρωσης και κοινωνικής επανένταξης. Συνολικά, η στάση του Σ.Δ.Γ. απέναντι στο ζήτημα της πορνείας εγγραφόταν σε ένα σχέδιο ριζικής κοινωνικής μεταρρύθμισης, και προωθούσε ένα όραμα ισότητας, αξιοπρέπειας και κοινωνικής δικαιοσύνης.

²⁴⁵ Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Γ», *ΟΑΓ* 12 (Ιούλιος 1924)

²⁴⁶ «Για την ανασύσταση των οίκων», *ΟΑΓ* 169/170 (Ιούλιος/Αύγουστος 1933), «Οι οίκοι ανοχής και η διεθνική σωματεμπορία», *ΟΑΓ* 172/173 (Οκτώβριος/Νοέμβριος 1933)

3.7 Το ζήτημα της προστασίας της μητρότητας και του παιδιού

Σταθερή παρουσία στο λόγο των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου είχε και το ζήτημα της προστασίας της μητρότητας και του παιδιού. Παρότι ο ρόλος της μητέρας και συζύγου δεν αποτελούσε πια κύριο αντικείμενο προβληματισμού, η μητρότητα και η οικογένεια εξακολουθούσαν να απασχολούν τις φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ., οι οποίες δεν έθεσαν σε αμφισβήτηση το «φυσικό» προορισμό των δύο φύλων και διαβεβαίωναν με κάθε τρόπο ότι ο φεμινισμός δεν αμφισβητεί ούτε υπονομεύει την οικογένεια και τη μητρότητα ως το «φυσικό» προορισμό της κάθε γυναίκας.²⁴⁷

Αντιδρώντας σε «ωρισμένες προκαταλήψεις εις βάρος της φεμινιστικής κινήσεως», η Μ. Σβώλου έγραφε σε άρθρο της στον «Αγώνα» ότι «ο φεμινισμός αντί να υποβιβάζει τη μητρότητα, όπως πολλοί πιστεύουν, αντίθετα προσπαθεί με κάθε τρόπο να επιτύχει γι' αυτή τη θέση που της αξίζει μέσα στην κοινωνία».²⁴⁸ Επίσης, σε άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Πολιτική μητέρων», υποστηριζόταν ότι «η γυναίκα που αγωνίζεται για τα δικαιώματά της αρχίζει [...] τον αγώνα της με το να ζητά το δίκιο του παιδιού. Η γυναίκα είναι πάντα και θα είναι πάντα μια μάνα, είτε για τα δικά της τα παιδιά είτε για τα ξένα».²⁴⁹ Παρόμοια, και η Α. Θεοδοροπούλου υπογράμμιζε ότι η αντίληψη πως ο φεμινισμός και η προστασία της μητρότητας βρίσκονται σε αντίθεση «δείχνει το λιγότερο στοιχειώδη άγνοια των αρχών και των επιδιώξεων του φεμινιστικού αγώνα».²⁵⁰

Στο ίδιο άρθρο, η Θεοδοροπούλου ασκούσε δριμεία κριτική στην κοινωνική και θεσμική υποκρισία γύρω από τη μητρότητα. Τόνιζε ότι ενώ η μητρότητα αναγνωριζόταν ως «ιερή», στην πράξη η πολιτεία αφαιρούσε από τη μητέρα την εξουσία και τα δικαιώματά της, είτε ήταν έγγαμη είτε όχι. Επίσης, υποστήριζε ότι κοινωνία και πολιτεία στιγματίζουν την ανύπανδρη μητέρα, και υπέθαλπαν την έμφυλη βία εναντίον της. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα:

Ο φεμινισμός ζητά να δώσει στη μητέρα την εξουσία που της αφαιρεί η πολιτεία και που την αντικατασταίνει με θυροδούλους και με λιβανωτά άχρηστα γι' αυτή και για τα παιδιά της. Ο φεμινισμός ζητά να εξυψώσει στην αληθινή της θέση τη μητρότητα και να την κάνει σεβαστή, είτε έχει είτε δεν έχει ευλογηθεί από την εκκλησία. Ζητά να μοιραστή κι ο πατέρας το βάρος του παιδιού του που γεννήθηκε δίχως στεφάνι κι όχι να μένει ολόκληρο στη φτωχή μητέρα που έχει να αντιμετωπίσει ακόμα και την περιφρόνηση της κοινωνίας, αν όχι και το μαχαίρι του έντιμου (!!!) αδερφού. Ο φεμινισμός ζητά να έχει η παντρεμένη γυναίκα το

²⁴⁷ Μπουτζουβή (2003β), *ό.π.*, 292

²⁴⁸ Μαρία Σβώλου, «Οικογενειακά επιδόματα», *ΟΑΓ* 32 (Μάιος 1926)

²⁴⁹ «Πολιτική μητέρων», *ΟΑΓ* 14 (Νοέμβριος 1924)

²⁵⁰ Αν. Θεοδ. «Φεμινισμός και μητρότητα», *ΟΑΓ* 163 (Ιανουάριος 1933)

δικαίωμα να εργάζεται επαγγελματικά κι όχι όπως το θέλει ο αστικός μας κώδικας, να χρειάζεται τη συναίνεση του συζύγου της [...] Αυτά ζητά ο φεμινισμός για τη μητέρα. Όχι διθυράμβους, όχι λιβανωτά, όχι ελεημοσύνες που εξευτελίζουν. Αλλά αξιοπρέπεια, ισότητα με τον άντρα στην πολιτεία, ισότητα με τον άντρα στην οικογένεια, ισότητα με τον άντρα στην εργασία. [...]²⁵¹

Ο Σ.Δ.Γ., σε σύμπλευση με τις αποφάσεις των συνεδρίων της Δ.Ε.Γ.Ψ., υποστήριξε συγκεκριμένα αιτήματα για την προστασία της μητρότητας, την οποία αναγνώριζε ως θεμελιώδη κοινωνική λειτουργία· λειτουργία που δεν αφορούσε αποκλειστικά τη γυναίκα, αλλά το σύνολο της κοινωνίας, καθώς τα παιδιά αποτελούσαν «δύναμη για κάθε τόπο, γιατί είναι οι μελλοντικοί εργάτες και πολίτες».²⁵² Υπό αυτό το πρίσμα, υποστήριξε ότι η προστασία της μητέρας και του παιδιού, είτε νόμιμου είτε εξώγαμου, έπρεπε να αναγνωριστεί ως κρατικό καθήκον, ενταγμένο σε ένα ευρύτερο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Ανάμεσα στα βασικά αιτήματα του Σ.Δ.Γ., που επανέρχονται σε διάφορα άρθρα του «Αγώνα», συγκαταλέγονταν: η εξίσωση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των δύο γονέων απέναντι στα παιδιά τους, η άδεια μητρότητας στις εργαζόμενες μητέρες πριν και μετά τον τοκετό με αποδοχές, η οικονομική υποστήριξη των μητέρων με τη χορήγηση οικογενειακών επιδομάτων για τη διασφάλιση της παιδικής ευημερίας, η προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης από τυχόν διακρίσεις λόγω μητρότητας και η στοχευμένη οικονομική στήριξη των ανύπανδρων μητέρων μέσω ειδικών ταμείων που θα κάλυπταν τα έξοδα εγκυμοσύνης, τοκετού, καθώς και επιδόματος διαβίωσης μέχρι να αποδοθεί διατροφή από τον πατέρα.²⁵³

Παράλληλα, ιδιαίτερη βαρύτητα δινόταν στο ζήτημα της προστασίας των εξώγαμων τέκνων και της αναζήτησης της πατρότητας.²⁵⁴ Ήδη από την πρώτη χρονιά της ίδρυσής του, ο Σ.Δ.Γ. είχε αναθέσει στον νομικό κ. Γ. Μαριδάκη να εκπονήσει προσχέδιο νόμου «περί αναζητήσεως της πατρότητος» στο οποίο να αποτυπώνονται οι απόψεις του σωματείου. Έκτοτε, το θέμα παρέμεινε διαρκώς στο επίκεντρο του

²⁵¹ Στο ίδιο.

²⁵² Μαρία Σβώλου, «Οικογενειακά επιδόματα», *ΟΑΓ* 32 (Μάιος 1926)

²⁵³ Για τις διεκδικήσεις του Σ.Δ.Γ. βλ. ενδεικτικά, Μαρία Σβώλου, «Οικογενειακά επιδόματα», *ΟΑΓ* 32 (Μάιος 1926), Μαρία Σβώλου, «Εργασία και μητρότης», *ΟΑΓ* 127 (30 Οκτωβρίου 1930)

²⁵⁴ Για το ζήτημα αυτό βλ. «Η αναζήτηση της πατρότητας», *ΟΑΓ* 31 (Απρίλης 1926), Αύ. Θ. «Για τα εξώγαμα παιδιά», *ΟΑΓ* 42 (1^η Απριλίου 1927), «Υπόμνημα του “Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας” επί του Ν.Δ. περί της αναζητήσεως της πατρότητος» *ΟΑΓ* 43 (15 Απριλίου 1927), «Δώρον άδωρον», *ΟΑΓ* 56 (15 Νοεμβρίου 1927), «Εργασίες του Συνδέσμου», *ΟΑΓ* 58 (15 Δεκεμβρίου 1927), «Εργασίες του Συνδέσμου. Η συζήτηση για το νόμο περί προστασίας των εξώγαμων παιδιών» *ΟΑΓ* 60 (15 Ιανουαρίου 1928), «Υπόμνημα του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων και του Συνδέσμου», *ΟΑΓ* 93 (31 Μαΐου 1929), Α.Σ., «Το νέο νομοσχέδιο για τα εξώγαμα παιδιά», *ΟΑΓ* 107 (31 Δεκεμβρίου 1929)

ενδιαφέροντος του, όπως φαίνεται από τα πολυάριθμα σχετικά δημοσιεύματα στον «Αγώνα».²⁵⁵ Βασικό αίτημα των φεμινιστριών ήταν η τροποποίηση της νομοθεσίας, με σκοπό την πλήρη αναγνώριση της νομικής ευθύνης του πατέρα – χωρίς καμία εξαίρεση για όσους ήταν ήδη παντρεμένοι κατά την απόκτηση τέκνου εκτός γάμου ή για την περίπτωση που η σύλληψη έγινε χωρίς να υπάρχει συμβίωση με τη μητέρα ή για την περίπτωση γονέων με συγγενική σχέση – καθώς και την εξίσωση των δικαιωμάτων των εξώγαμων παιδιών με εκείνα των νόμιμων, την αναγνώριση του δικαιώματος αναζήτησης πατρότητας και την νομική κατοχύρωσή τους όσον αφορά την κληρονομιά και το επώνυμο του πατέρα. Σύμφωνα με την ανάλυση του Σ.Δ.Γ., όπως αποτυπώνεται και σε υπόμνημα που κατατέθηκε το 1927 σχετικά με νομοσχέδιο για την αναζήτηση της πατρότητας, η υφιστάμενη θεσμική κατάσταση καθιέρωνε τη λογική της «διπλής ηθικής» στις σχέσεις των φύλων, προήγε την ανδρική ασυδοσία και οδηγούσε σε κατάφωρη αδικία εις βάρος του εξώγαμου παιδιού. Όπως επεσήμαινε ο Σ.Δ.Γ., ενώ οι άνδρες απαλλάσσονταν από κάθε ηθική και οικονομική ευθύνη για τα εκτός γάμου τέκνα τους, οι γυναίκες επωμίζονταν εξ ολοκλήρου τη φροντίδα και τη συντήρηση του παιδιού, πολύ συχνά σε καθεστώς κοινωνικού στιγματισμού και απόλυτης ένδειας. Οι συνέπειες αυτής της πολιτικής ήταν τραγικές: εγκατάλειψη βρεφών, εκτρώσεις, παιδοκτονίες και αυτοκτονίες. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Σ.Δ.Γ. αξίωνε τη θεσμική αναγνώριση της ευθύνης του πατέρα απέναντι στο παιδί του. Τόνιζε, δε, ότι ο στόχος της σχετικής νομοθεσίας δεν θα έπρεπε να είναι η ποινικοποίηση του πατέρα ή η ικανοποίηση της μητέρας αλλά η προστασία του παιδιού και η διασφάλιση των υλικών και ηθικών προϋποθέσεων για την ολόπλευρη ανάπτυξή του, ανεξαρτήτως των συνθηκών της γέννησής του.²⁵⁶

Επίσης, ο Σ.Δ.Γ. ανέδειξε και την ταξική διάσταση του φαινομένου. Επεσήμαινε ότι οι εξώγαμες μητέρες προέρχονταν κυρίως από τις λαϊκές τάξεις, καθώς

²⁵⁵ «Υπόμνημα του “Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας” επί του Ν.Δ. περί της αναζητήσεως της πατρότητας» *ΟΑΓ* 43 (15 Απριλίου 1927)

²⁵⁶ Ωστόσο, η προστασία της μητρότητας, όπως την όριζε ο Σ.Δ.Γ., προσέκρουε σε βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις και θεσμικά εμπόδια, ιδιαίτερα όταν αφορούσε εξώγαμες μητέρες και τέκνα. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της κοινοβουλευτικής συζήτησης για το άρθρο 23 του Συντάγματος, κατά την οποία ορισμένοι βουλευτές αντιτάχθηκαν στη διατύπωση περί προστασίας της μητρότητας, οδηγώντας τελικά στην απόρριψή της με διαφορά μίας μόλις ψήφου. Σύμφωνα με περίληψη των πρακτικών της Βουλής της 9ης Φεβρουαρίου, την οποία δημοσίευσε ο «Αγώνας», ορισμένοι βουλευτές χαρακτήρισαν τη διάταξη «επικίνδυνη», υποστηρίζοντας ότι δεν προσδιορίζει εάν αφορά και τη μητρότητα εξώγαμου παιδιού. Άλλοι υποστήριζαν ότι η προστασία της μητέρας εξώγαμου τέκνου θα ενίσχυε την ανηθικότητα, υπονομεύοντας τον θεσμό του γάμου, ενώ κάποιοι επισήμαναν ότι η διάταξη ερχόταν σε σύγκρουση προς τις διατάξεις της Εκκλησίας, την οποία όφειλε να προστατεύει το Σύνταγμα. Βλ. «Από την Βουλή. Για την προστασία της μητρότητας», *ΟΑΓ* 40 (1 Μαρτίου 1927).

οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, διέθεταν τα μέσα και τις γνώσεις για την ιατρική διακοπή μιας μη επιθυμητής κύησης. Κατήγγελλε ότι, με την ανοχή ή την αδιαφορία του, το Κράτος υπέθαλπε την ηθική εκμετάλλευση των φτωχών κοριτσιών από οικονομικά ισχυρότερους άνδρες. Χαρακτηριστικά, η Μ. Σβώλου, το 1928 σε δημόσια συζήτηση για την προστασία των εξώγαμων παιδιών, που δημοσιεύεται περιληπτικά στον «Αγώνα», σημείωνε: «το μέτρο της ηθικής που μεταχειρίζεται η σημερινή κοινωνία ως προς τις σχέσεις των φύλων είναι ανάλογο με την κοινωνική τάξη και όχι την ηθική ποιότητα». Κατά τη γνώμη της, «η πραγματική θεραπεία της κοινωνικής αδικίας του φυσικού παιδιού που συνεχίζεται αιώνες τώρα δεν θα λείψει χωρίς μια βαθύτερη κοινωνική μεταβολή [...]». Όμως, και η νομοθετική εξίσωση που έχει εξασφαλιστή ήδη στα προηγμένα αστικά κράτη κάτω από την πίεση των προοδευτικών κομμάτων μένει για μας ένας κοντινός σκοπός». ²⁵⁷ Στο ίδιο πνεύμα, ο Σ.Δ.Γ. διεκδικούσε η διαδικασία αναγνώρισης της πατρότητας να είναι θεσμικά διασφαλισμένη και προσβάσιμη ακόμη και για τις γυναίκες που δεν διέθεταν τα μέσα ή την κοινωνική ισχύ, ώστε να διασφαλίζεται η προστασία κάθε παιδιού, ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης.

Τέλος, ο Σ.Δ.Γ., σε συνεργασία και με άλλες γυναικείες οργανώσεις, προωθούσε κάθε αίτημα που αποσκοπούσε στην προστασία των παιδιών. ²⁵⁸ Στα βασικά αιτήματα περιλαμβάνονταν η ίδρυση μαιευτηρίων, δημοτικών βρεφοκομείων, νηπιαγωγείων και συμβουλευτικών σταθμών για εγκύους, η ενίσχυση της παιδιατρικής και παιδοκομικής εκπαίδευσης για επαγγελματίες υγείας, και η δημιουργία κηδεμονικών συμβουλίων σε δήμους και κοινότητες για την προστασία των ορφανών και απροστάτευτων παιδιών. Στον τομέα της σχολικής ζωής, ανάμεσα σε άλλα, ο Σ.Δ.Γ. διεκδικούσε υποχρεωτική, δωρεάν εκπαίδευση, αναδιοργάνωση της σχολιατρικής υπηρεσίας, εισαγωγή παιδοκομικής μόρφωσης στα σχολεία, βελτίωση της διδασκαλίας της υγιεινής, ανέγερση αρτιότερων υγειονομικά διδακτηρίων, καθώς και ίδρυση ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας, όπως σχολικά συσσίτια, λουτρά, υπαίθρια σχολεία, και κέντρα ψυχαγωγίας και δημιουργικής απασχόλησης. Διεκδικούσε, επίσης, τη δημιουργία ειδικών σχολείων για ανάπηρα ή «βραδύνοα» παιδιά, καθώς και την ίδρυση κέντρων προστασίας της παιδικής και εφηβικής ηλικίας και παιδικές εξοχές για την

²⁵⁷ «Εργασίες του Συνδέσμου. Η Συζήτηση για το νόμο περί προστασίας των εξώγαμων παιδιών»_ΟΑΓ 60 (15 Ιανουαρίου 1928)

²⁵⁸ Για το ζήτημα της προστασίας του παιδιού, βλ. «Οι παιδικές εξοχές και η “Εθνική Στέγη”», ΟΑΓ 26 (Νοέμβριος 1925), «Το Συνέδριο για την Προστασία τη μητρότητας και της παιδικής ηλικίας», ΟΑΓ 127 (30 Οκτωβρίου 1930) και Μαρία Σβώλου, «Το εργαζόμενο παιδί» ΟΑΓ 130/131 (15 Δεκεμβρίου 1930)

αναζωογόνηση του παιδικού οργανισμού. Σχετικά με την παιδική εργασία, ζητούσε την πλήρη απαγόρευσή της έως το 14ο έτος σε όλα τα μισθωτά επαγγέλματα, την ενσωμάτωση επαγγελματικής κατάρτισης εντός του ωραρίου εργασίας χωρίς μείωση αποδοχών, την υποχρεωτική εφαρμογή κοινωνικών ασφαλίσεων, τη θέσπιση κατώτατου μισθού και την εφαρμογή του οκταώρου. Πάγιο, επίσης, αίτημα του Σ.Δ.Γ. υπήρξε η ίδρυση παιδικών δικαστηρίων, με ειδικούς δικαστές, κατά προτίμηση γυναίκες, και κύριο σκοπό την πρόληψη της παραβατικότητας.²⁵⁹ Εκκινώντας από τη βασική αρχή ότι «το παιδί που εγκλημάτησε δεν είναι ένοχος που έχει ανάγκη από τιμωρία, αλλά ασθενής που έχει ανάγκη από θεραπεία», οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. υποστήριζαν πως η έννοια της ποινής θα έπρεπε να εκλείψει εντελώς από την παιδική δικαιοσύνη και να δώσει τη θέση της στη φροντίδα, την περίθαλψη και την ηθική αποκατάσταση του παιδιού.

Συνοψίζοντας, μέσα από τις σελίδες του «Αγώνα», με άρθρα, σχόλια, δημόσιες παρεμβάσεις και υπομνήματα, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. ανέδειξαν με συνέπεια την προστασία της μητρότητας και του παιδιού ως κεντρικό ζήτημα του φεμινιστικού αγώνα. Καταγγέλλοντας τη θεσμοθετημένη ανισότητα και την κοινωνική υποκρισία, διεκδίκησαν την αναγνώριση της μητέρας ως ισότιμου υποκειμένου στην οικογένεια, την κοινωνία και την εργασία, καθώς και τη θεσμική προστασία τόσο της μητέρας όσο και κάθε παιδιού – νόμιμου ή εξώγαμου.

3.8 Η γυναίκα στην οικογένεια και ο θεσμός του γάμου

Ένα σημαντικό πεδίο φεμινιστικής κριτικής κατά τον Μεσοπόλεμο αποτέλεσε η θέση της γυναίκας μέσα στον γάμο και την οικογένεια. Οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. ανέδειξαν με συνέπεια στον «Αγώνα» τις πολλαπλές όψεις της υποτίμησης της έγγαμης γυναίκας, όπως αυτή αποτυπωνόταν τόσο στους θεσμούς όσο και στις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις. Χαρακτηριστικά, σε άρθρο της στο περιοδικό, η Θεοδωροπούλου επεσήμαινε ότι οι μεγαλύτερες ανισότητες που βαραίνουν τη γυναίκα παρουσιάζονται μέσα στη νομοθεσία που ρυθμίζει τις σχέσεις των μελών της οικογένειας. Οι ανισότητες αυτές, έγραφε, «στηρίζονται σε δύο αντιλήψεις, πρώτα

²⁵⁹ Για το ζήτημα των παιδικών δικαστηρίων βλ. «Παιδικά δικαστήρια», *ΟΑΓ* 5 (Νοέμβριος 1923), «Τα παιδικά δικαστήρια», *ΟΑΓ* 40 (1 Μαρτίου 1927), Α. Παπαδημητρίου, «Παιδικά δικαστήρια», *ΟΑΓ* 84 (15 Ιανουαρίου 1929), «Για τα παιδικά δικαστήρια. Το υπόμνημα του Συνδέσμου», *ΟΑΓ* 84 (15 Ιανουαρίου 1929), «Για τα παιδικά δικαστήρια», *ΟΑΓ* 130/131 (15 Δεκεμβρίου 1930), «Ο νόμος για τα παιδικά δικαστήρια» *ΟΑΓ* 144/145 (15-31 Ιουλίου 1931)

πρώτα στην αντίληψη ότι η γυναίκα είναι πλάσμα κατώτερο διανοητικά από το άντρα και έχει ανάγκη από προστασία και κηδεμονία και δεύτερο στην αντίληψη ότι άλλη είναι η ηθική που επιβάλλεται για τον άντρα και άλλη για τη γυναίκα».²⁶⁰

Όπως κατήγγελλαν σταθερά οι φεμινίστριες μέσα από τις σελίδες του «Αγώνα», η γυναίκα μέσα στην οικογένεια αντιμετωπιζόταν συχνά ως «ετεροσυντήρητο πλάσμα», «οικονομικό βάρος» ή απλώς ως «παιδοποιητική μηχανή», ενώ η πατριαρχική λογική που διαπερνούσε τον θεσμό του γάμου την έφερνε σε θέση «μειωμένη έναντι των παιδιών, ταπεινή συγκριτικά με τη θέση του αντρός».²⁶¹ Ταυτόχρονα, το οικογενειακό δίκαιο της στερούσε βασικά δικαιώματα, από τη διαχείριση της κοινής περιουσίας έως και την απλή διεύθυνση του ίδιου της του σπιτιού. Ενδεικτικό της άνισης μεταχείρισης ήταν ότι, εκ του νόμου, η μητέρα δεν είχε καν το δικαίωμα να αποφασίζει για το μέλλον των παιδιών της, καθώς αυτό ρυθμιζόταν «αποκλειστικά σύμφωνα με τη θέληση του πατέρα, έστω και αν ο πατέρας αυτός είναι πολλές φορές αλκοολικός ή ανήθικος».²⁶²

Η Θεοδωροπούλου επιχείρησε να αναδείξει το πρόβλημα αυτό μέσα από το πραγματικό παράδειγμα μιας χήρας μητέρας, η οποία κατά την απουσία του συζύγου της στον πόλεμο κατάφερε να αυξήσει σημαντικά την οικογενειακή περιουσία αλλά μετά τον θάνατό του, ο νόμος της στέρησε κάθε δικαίωμα στη διαχείριση των περιουσιακών και οικογενειακών υποθέσεων, αναθέτοντάς τες σε ένα οικογενειακό συμβούλιο αποτελούμενο από μακρινούς συγγενείς.²⁶³ Μέσα από το παράδειγμα αυτό, η Θεοδωροπούλου αναδείκνυε την βαθιά θεσμοθετημένη πατριαρχία που στερούσε από τη γυναίκα βασικά δικαιώματα και κατήγγελλε την έμφυλη ανισότητα στη γονική ευθύνη και τη διαχείριση της περιουσίας, τονίζοντας πως η χήρα γυναίκα εκ του νόμου ετίθετο υπό επιτήρηση, σε αντίθεση με τον χήρο άνδρα. Και κατέληγε:

Δυστυχώς όμως η περιουσία η οικογενειακή, όλη εκτός από την προίκα της γυναίκας, αδιάφορο αν έγινε από τους κόπους και τις φροντίδες της γυναίκας ή τη συνεργασία και των δύο συζύγων, ανήκει δικαιωματικά στον άντρα, που τη διαχειρίζεται όπως θέλει, τη σπαταλά όπως θέλει, κι αφήνει ένα πρωί ατιμωρητά τα παιδιά του στο δρόμο. Πότε θα λείψει πια το αίσχος αυτό της αδικίας προς τη γυναίκα και του φαρισαϊκού δήθεν σεβασμού προς τη μητρότητα, που από τη μια μεριά τη θεοποιεί, από την άλλη της στερεί το ανθρώπινο δικαίωμα να φροντίζει η ίδια για τα παιδιά της [...];

²⁶⁰ Αύ. Θ., «Το πρόγραμμά μας Γ», *ΟΑΓ* 71 (30 Ιουνίου 1928)

²⁶¹ Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Α», *ΟΑΓ* 9/10 (Απρίλης-Μάης 1924)

²⁶² «Ο σκοπός και το έργο του Σ.Ε.Δ.Γ.», *ΟΑΓ* 13 (Οκτώβριος 1924)

²⁶³ Αύ. Θ. «Ο νόμος και η μητέρα», *ΟΑΓ* 76/77 (15 Σεπτεμβρίου 1928)

Ωστόσο, όπως παρατηρεί και η Μ. Σβώλου, την ίδια στιγμή που ο νόμος αρνούνταν στη γυναίκα «κάθε ιδιότητα υπεύθυνου πλάσματος», την καθιστούσε απόλυτα υπεύθυνη για την τήρηση της οικογενειακής ηθικής, θεσμοθετώντας τη «διπλή ηθική» – δηλαδή την εφαρμογή διαφορετικών κανόνων και ποινών για άνδρες και γυναίκες.²⁶⁴ Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά πεδία όπου εκδηλωνόταν αυτή η θεσμοθετημένη ανισότητα ήταν στη νομοθεσία περί διαζυγίου. Κατ' αρχήν, ο Σ.Δ.Γ. υποστήριζε τον θεσμό του γάμου, αλλά τόνιζε, επίσης, ότι η πρόσβαση στο διαζύγιο δεν θα έπρεπε να παρεμποδίζεται από υπερβολικά νομικά ή κοινωνικά κωλύματα:

Εμείς θέλουμε το γάμο – και δεν τον εννοούμε αλλιώς παρά μια ελεύθερη και συνειδητή ένωση δύο προσώπων. Έτσι πιστεύουμε πώς πρέπει να είναι στηριγμένος στη συμφωνία των χαρακτήρων, στην αμοιβαία εκτίμηση, στην αγάπη. Αν οι προϋποθέσεις αυτές λείψουν από το γάμο δε μένει παρά ο συμφεροντολογικός δεσμός που χρησιμεύει για να καλλιεργήσει το μίσος, την ανειλικρίνεια, την αναξιοπρέπεια και την ψευτιά. Και ένας τέτοιος γάμος είναι περιττό να υπάρχει γιατί δεν είναι φυτώριο κοινωνικής ανύψωσης μα εστία διαφθοράς. [...] Και τα παιδιά που ζουν μέσα σένα τέτοιο περιβάλλον μόνο δηλητηριάζονται ηθικά. [...] Συμπέρασμα λοιπόν είναι πώς όλοι οι σιδερένιοι δεσμοί δεν ωφελούν γιατί δεν συγκρατούν και ούτε πρέπει να συγκρατούν ενώσεις ανήθικες ή ενώσεις ασύμφωνες και βλαβερές. Μόνο μέσα στην πραγματική ελευθερία ανθίζουν οι κοινωνικοί θεσμοί και μόνον έτσι μπορεί να ανυψωθεί και ο γάμος.²⁶⁵

Επίσης, οι φεμινίστριες κατήγγελλαν ότι ενώ η μοιχεία της γυναίκας συνιστούσε επαρκή λόγο για τη λύση του γάμου, στην περίπτωση του άνδρα η ίδια πράξη αντιμετωπιζόταν με επιείκεια και η αναγνώρισή της ως λόγου διαζυγίου εξαρτιόταν από την κρίση του δικαστηρίου.²⁶⁶ Κύριο αίτημα τους ήταν η εξίσωση των όρων του διαζυγίου, με στόχο την κατάργηση των νομικών διακρίσεων που κατοχύρωναν την ηθική και κοινωνική υποτέλεια της γυναίκας. Σε άρθρο της στον «Αγώνα», μάλιστα, η Μ. Σβώλου τόνιζε ότι η άνιση αυτή μεταχείριση απορρέει από την πατριαρχική δομή της κοινωνίας και την οικονομική εξάρτηση των γυναικών από τους άνδρες:

Εφόσον η οικογένεια θεωρείται αναγκαίος κοινωνικός θεσμός και εφ' όσον η διατήρησή του επιβάλλει υποχρεώσεις ηθικής φύσεως στα δύο συμβαλλόμενα μέρη, οι υποχρεώσεις αυτές πρέπει αν είναι όμοιες. Η σημερινή άνιση αντίληψη που αποκρυσταλλώνεται στις διατάξεις του περί διαζυγίου νόμου – όσες αφορούν την αθέτηση στη συζυγική πίστη – έχει την πρώτη αρχή της στη κατίσχυση της υλικής βίας είτε εμφανίζεται με τη μορφή της απλής σωματικής δύναμης είτε με τη σκληρότερη ακόμα της οικονομικής εξάρτησης.²⁶⁷

²⁶⁴ Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Α», *ΟΑΓ* 9/10 (Απρίλης-Μάης 1924)

²⁶⁵ Μαρία Σβώλου, «Η στάση του τύπου», *ΟΑΓ* 27/28, (Δεκέμβριος 1925/Ιανουάριος 1926)

²⁶⁶ Αύ. Θ., «Το πρόγραμμά μας Γ», *ΟΑΓ* 71 (30 Ιουνίου 1928)

²⁶⁷ Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Α», *ΟΑΓ* 9/10 (Απρίλης-Μάης 1924)

Ανάλογης βαρύτητας για τις φεμινίστριες του Μεσοπολέμου ήταν, επίσης, και το ζήτημα της ιθαγένειας της παντρεμένης γυναίκας, το οποίο ο Σ.Δ.Γ. ενέτασσε στην ευρύτερη διεκδίκηση της γυναικείας αυτονομίας και ισότητας μέσα στην οικογένεια.²⁶⁸ Στις σελίδες του «Αγώνα», το θέμα αναδεικνυόταν επανειλημμένα ως «ένα από τα κυριώτερα ζητήματα που απασχολούν την παγκόσμια φεμινιστική κίνηση». Ο Σ.Δ.Γ., σε πλήρη σύμπλευση με τις αποφάσεις των διεθνών συνεδρίων των φεμινιστριών, τάχθηκε υπέρ της αναγνώρισης της ανεξάρτητης ιθαγένειας της παντρεμένης γυναίκας και του δικαιώματός της να διατηρεί την ιθαγένειά της, αν το επιθυμούσε, και κατήγγειλε ως παρωχημένο το νομικό πλαίσιο που υποχρέωνε τη γυναίκα να ακολουθεί την ιθαγένεια του συζύγου της, ακόμη και χωρίς τη συναίνεσή της. Σε υπόμνημα που συνέταξε η δικηγόρος Ε. Καρύδη – και το οποίο υποβλήθηκε από κοινού από τον Σ.Δ.Γ., το Ε.Σ.Ε. και τον Σύλλογο Γυναικών Επιστημόνων – προτεινόταν η υιοθέτηση του συστήματος της «δυσιαδικότητας της ιθαγένειας» εντός της οικογένειας που, κατά τις φεμινίστριες, εξασφάλιζε δύο σημαντικά οφέλη: αφενός, διατηρούσε τον δεσμό της γυναίκας με την πατρίδα της βάσει του δικαίου του αίματος, και αφετέρου, της αναγνώριζε τη δυνατότητα να μεταβιβάζει την ιθαγένειά της στα τέκνα της, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις.²⁶⁹

Επιπροσθέτως, βασικό αίτημα του Σ.Δ.Γ. αποτέλεσε η θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου.²⁷⁰ Στις σελίδες του «Αγώνα» το θέμα συζητήθηκε εκτενώς μέσα από άρθρα, δημόσιες τοποθετήσεις και γνώμες διακεκριμένων νομικών της εποχής, όπως του καθηγητή Αστικού Δικαίου Κ. Τριανταφυλλόπουλου και του νομομαθούς Γ. Μαριδάκη.²⁷¹ Αντλώντας επιχειρήματα τόσο από τη νομική θεωρία όσο και από τη διεθνή φεμινιστική εμπειρία, ο Σ.Δ.Γ. υποστήριζε ότι το κράτος δεν θα πρέπει να επιβάλλει έναν συγκεκριμένο θρησκευτικό τύπο γάμου, σεβόμενο την ελευθερία συνείδησης κάθε πολίτη, που είναι το θεμέλιο κάθε ελεύθερου πολιτεύματος. Χαρακτηριστικό των επιχειρημάτων του Σ.Δ.Γ. είναι το παρακάτω απόσπασμα από άρθρο της Α. Κόττου:

²⁶⁸ Για το ζήτημα αυτό βλ. «Η ιθαγένεια της παντρεμένης γυναίκας», *ΟΑΓ* 4 (Οκτώβριος 1923), «Η ιθαγένεια της γυναίκας», *ΟΑΓ* 82 (15 Δεκεμβρίου 1928), «Η ιθαγένεια της γυναίκας. Το υπόμνημά μας», *ΟΑΓ* 111 (28 Φεβρουαρίου 1930), «Για την ιθαγένεια της γυναίκας», *ΟΑΓ* 148/149 (15-30 Σεπτεμβρίου 1931)

²⁶⁹ «Η ιθαγένεια της γυναίκας. Το υπόμνημά μας», *ΟΑΓ* 111 (28 Φεβρουαρίου 1930)

²⁷⁰ Για το ζήτημα αυτό βλ. Αλεξάνδρα Κόττου, «Ο γάμος κατά τον νέο αστικό κώδικα», *ΟΑΓ* 132 (15 Ιανουαρίου 1931), Αλεξάνδρα Κόττου, «Η μεταρρύθμιση του αστικού κώδικα. Ο γάμος», *ΟΑΓ* 134 (15 Φεβρουαρίου 1931) «Γύρω από τον αστικό κώδικα. Ο τύπος του γάμου» *ΟΑΓ* 138 (15 Απριλίου 1931)

²⁷¹ «Ο πολιτικός γάμος. Η γνώμη του κ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου», *ΟΑΓ* 29 (Φεβρουάριος 1926), «Ο πολιτικός γάμος. Η γνώμη του κ. Μαριδάκη», *ΟΑΓ* 31 (Απρίλης 1926)

[...] ο σύνδεσμός μας ετάχτηκε από την αρχή υπέρ του πολιτικού γάμου, όχι από τάση για νεωτερισμό όπως πολλοί νομίζουν ούτε από περιφρόνηση στο θρησκευτικό γάμο – παντού άλλως τε ο πολιτικός γάμος δεν αποκλείει τον θρησκευτικό – αλλά γιατί νομίζει ότι η πολιτεία δεν πρέπει να επεμβαίνει στη συνείδηση του πολίτου με το να του επιβάλλει ένα ωρισμένο θρησκευτικό τύπο για την τέλεση του γάμου [...] Ο τύπος άλλωστε του πολιτικού γάμου με την εύκολη διαδικασία και τις δημοσιότητες του, ευκολύνει τους γάμους όπου έχει καθιερωθεί, ενώ από την άλλη μεριά περιορίζει τη διγαμία και τα συναφή προς αυτήν εγκλήματα.²⁷²

Τέλος, ο Σ.Δ.Γ. στράφηκε εναντίον του αναχρονιστικού θεσμού της προίκας, ο οποίος μετέτρεπε τη γυναίκα σε αντικείμενο χρηματικής διαπραγμάτευσης και επιβεβαίωνε την οικονομική της εξάρτηση από την πατρική ή συζυγική εξουσία.²⁷³ Παράλληλα, διατύπωσε το προοδευτικό αίτημα να έχει η γυναίκα δικαίωμα σε ένα ποσοστό των οικογενειακών εισοδημάτων για τα προσωπικά της έξοδα.²⁷⁴ Σύμφωνα με τις φεμινίστριες, αυτό το αίτημα όχι μόνο εξύψωνε τη θέση της γυναίκας αλλά και αναγνώριζε την αξία της οικιακής εργασίας, καθώς ο καθημερινός μόχθος της μέσα στο σπίτι αποτελούσε ουσιαστική και θετική συνεισφορά στα οικογενειακά έσοδα, παράλληλη με τον μισθό του άντρα. Για τον λόγο αυτό, η γυναίκα πρέπει να μπορεί να χρησιμοποιεί μέρος των εισοδημάτων για τις ατομικές της ανάγκες.

Το όραμα, ωστόσο, των φεμινιστριών δεν περιοριζόταν σε θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Απέναντι στην άνιση και καταπιεστική πραγματικότητα του καιρού τους, οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου διατύπωσαν ένα εναλλακτικό πρότυπο για τον γάμο και την οικογένεια. Για εκείνες, ο γάμος όφειλε να είναι μια ελεύθερη και συνειδητή ένωση δύο προσώπων, θεμελιωμένη στη συμφωνία χαρακτήρων, στην αμοιβαία εκτίμηση και στην αγάπη. Το ιδανικό τους για την οικογένεια ήταν εκείνο «μιας μικρής κοινωνικής κοινότητας, όπου καθένας θα νοιώθη ότι τα όρια της ατομικής του ελευθερίας τελειώνουν εκεί που αρχίζει η περιοχή της ελευθερίας του διπλανού» · μιας οικογένειας όπου «η ισότητα στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις», «η απλότητα των τρόπων και η ειλικρίνεια» στις σχέσεις θα αποτελούσαν τα θεμέλια της καθημερινής συμβίωσης.²⁷⁵ Μέσα από αυτό το αξιακό πλαίσιο, οι φεμινίστριες επεδίωκαν έναν ριζικό επαναπροσδιορισμό των οικογενειακών σχέσεων, βασισμένο στην αμοιβαιότητα και τον σεβασμό και όχι την υποκρισία. Όπως χαρακτηριστικά έγραφαν στον «Αγώνα»:

²⁷² Αλεξάνδρα Κόττου, «Ο γάμος κατά τον νέο αστικό κώδικα», *ΟΑΓ* 132 (15 Ιανουαρίου 1931)

²⁷³ Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Α», *ΟΑΓ* 9/10 (Απρίλης-Μάης 1924)

²⁷⁴ Μαρία Σβώλου, «Η στάση του τύπου», *ΟΑΓ* 27/28, (Δεκέμβριος 1925/Ιανουάριος 1926)

²⁷⁵ Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα Α», *ΟΑΓ* 9/10 (Απρίλης-Μάης 1924)

Αν ανησυχείτε για την παλιά οικογένεια όπου ο άντρας που γλεντούσε με διάφορες μαιτρέσες σκότωνε τη γυναίκα του γιατί του πρόσβαλε τη τιμή του και τον αθώωναν έπειτα πανηγυρικά τα ελληνικά δικαστήρια, με το δίκιο σας ανησυχείτε. Γιατί μια τέτοια αντίληψη της οικογένειας θα την καταπολεμήσουμε όσο μπορούμε και θα φωνάζουμε όσο μπορούμε πιο δυνατά για να μας ακούσουν όλες οι ελληνίδες που βρίσκονται σκλαβωμένες σε μια τέτοια χυδαία αντροκρατία ότι καμιά φυσιολογία δεν κατατάσσει τη γυναίκα στην κατηγορία των σφαζομένων κτηνών. Κι ακόμα θα καταπολεμούμε πάντα μ' όλη μας τη δύναμη το αίσχος της διπλής ηθικής, άλλης για τον άντρα κι άλλης για τη γυναίκα, που δημιουργεί την ακατανόμαστη σκλαβιά και την ταπείνωση μιας ολόκληρης τάξης γυναικών μόνο και μόνο για να μένει ανέπαφη εξωτερικά η ιερότητα της οικογένειας [...]²⁷⁶

3.9 Διεθνής συντονισμός και αγώνας για την ειρήνη: το φεμινιστικό όραμα μιας υπερεθνικής συνεργασίας

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο Σ.Δ.Γ. ιδρύθηκε το 1920 ως το ελληνικό τμήμα της της Διεθνούς Ένωσης για τη Γυναίκα Ψήφο (Δ.Ε.Γ.Ψ.), που αργότερα μετονομάστηκε σε Διεθνή Συμμαχία Γυναικών (κι έγινε περισσότερο γνωστή ως «Αλλιάνς»). Έκτοτε, ο Σ.Δ.Γ. αποτέλεσε ενεργό και σταθερό μέλος της, εκπροσωπούμενος αδιάλειπτα σε όλα τα διεθνή συνέδρια και τις συναντήσεις της, με την παρουσία του να είναι ιδιαίτερα δυναμική. Στον «Αγώνα» δημοσιεύονταν αναλυτικά οι ανταποκρίσεις από τα διεθνή συνέδρια, οι εισηγήσεις των επιτροπών και οι αποφάσεις και ευχές που διατυπώνονταν. Μέσα από τα δημοσιεύματα αυτά φανερώνεται ότι, για τις φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ., η συμμετοχή σε διεθνή φεμινιστικά δίκτυα δεν αποτελούσε απλώς οργανωτική υποχρέωση αλλά συνειδητή πολιτική και ιδεολογική επιλογή. Τα συνέδρια της Αλλιάνς δεν ήταν απλώς χώροι λήψης αποφάσεων αλλά κρίσιμες εστίες ανταλλαγής εμπειριών, ιδεολογικής ζύμωσης και συλλογικής ενδυνάμωσης. Μέσα από τη διεθνή συνεργασία, οι φεμινίστριες εμπλούτιζαν την επιχειρηματολογία τους, ενημερώνονταν για τις διεθνείς εξελίξεις και καλλιεργούσαν μια κοινή φεμινιστική συνείδηση. Παράλληλα, καλλιεργούσαν δεσμούς εμπιστοσύνης, φιλίας και αλληλεγγύης · δεσμούς που δυνάμωνε η αίσθηση του κοινού αγώνα και του κοινού σκοπού ο οποίος υπερέβαινε τα εθνικά και πολιτισμικά σύνορα. Όπως επεσήμαινε η Αύρα Θεοδωροπούλου, οι αποφάσεις των συνεδρίων αποτελούσαν «μια ομολογία πίστεως» και «το σπέρμα ενός νέου κόσμου»:

η επίδραση όλων αυτών των συνεδρίων στην κοινωνική εξέλιξη είναι ανυπολόγιστη. Μια διατυπωμένη απόφαση δεν είναι μονάχα λόγια βαλμένα στη σειρά. Η ευχή που εκφράζεται είναι μια ομολογία πίστεως. [...] Κάθε αλήθεια που κηρύττεται είναι το σπέρμα ενός νέου κόσμου. [...] Τη δύναμη αυτή μπορούμε να την αποδείξουμε με θετικά γεγονότα. Όταν στα 1918, ο πρόεδρος Ουίλσον

²⁷⁶ Αύ. Θ., «Το πρόγραμμά μας», ΟΑΓ 69 (31 Μαΐου 1928)

διετύπωσε τα περίφημα 14 άρθρα του, που θα ήταν η βάση της Κοινωνίας των Εθνών, η προκήρυξή του έγινε δεχτή μενθουσιασμό από τον κόσμο όλο. Η προκήρυξη αυτή στηριζόταν σχεδόν ολοκληρωτικά στις αποφάσεις του συνεδρίου της Διεθνούς Ενώσεως των γυναικών για την Ειρήνη και την Ελευθερία που είχε γίνει στη Χάγη στα 1915. [...] Έτσι σιγά-σιγά τα νεφελώματα των ιδεών αποκρυσταλλώνονται σε πραγματικότητες. [...] Η επίδραση των συνεδρίων δε στηρίζεται όμως μονάχα στις ευχές και τις αποφάσεις που διακηρύττονται. Ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες είναι το ρεύμα της συμπάθειας που δημιουργείται ανάμεσα στα έθνη με τη στενή γνωριμία των ατόμων. [...] Ακόμα και οι διαφορές που μπορούμε να έχουμε χρησιμεύουν πιο πολύ να μας διαφωτίζουν παρά να μας χωρίζουν. [...] Εκείνο όμως που μας συνδέει ακόμα πιο πολύ αναμεταξύ μας [...] είναι η συνείδηση ότι όλες μας έχουμε να υπερνικήσουμε, κάθε μια στον τόπο μας, τα ίδια εμπόδια, για να φτάσουμε στον ίδιο σκοπό.²⁷⁷

Η πίστη των φεμινιστριών του Σ.Δ.Γ. στην αξία της υπερεθνικής συνεργασίας αποτυπώθηκε, επίσης, στη δημιουργία το 1923 της Μικρής Φεμινιστικής Αντάντ (Μ.Φ.Α. ή αλλιώς Μικρής Αντάντ των Γυναικών, Μ.Α.Γ.), μιας συμμαχίας γυναικείων οργανώσεων από τις Βαλκανικές χώρες, την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία, με διπλό στόχο: τη φεμινιστική χειραφέτηση και την ειρηνική συνεργασία των λαών.²⁷⁸ Το κοινό αυτό μέτωπο εξέφραζε την πεποίθηση ότι η γυναικεία απελευθέρωση και η διεθνής ειρήνη είναι αλληλένδετα ζητήματα και ότι μόνο μέσω της διακρατικής συνεργασίας μπορούσε να προωθηθεί ουσιαστικά η κοινωνική δικαιοσύνη.

Το πρόγραμμα της Μ.Φ.Α., όπως δημοσιεύτηκε στον «Αγώνα», στόχευε στην πλήρη χειραφέτηση της γυναίκας, πολιτική, αστική και οικονομική, στην πλήρη ισονομία ανδρών και γυναικών στη νομοθεσία, στην προστασία της μητρότητας καθώς και στην προστασία της γυναίκας από κάθε μορφή εκμετάλλευσης.²⁷⁹ Ταυτόχρονα, κεντρικός στόχος της οργάνωσης ήταν να αποτελέσει ειρηνιστικό αντίβαρο στις κρατικές συμμαχίες της εποχής, όπως η Μικρή Αντάντ των κυβερνήσεων, που σχηματίζονταν με σκοπό την άμυνα ενάντια σε ενδεχόμενους εχθρούς και ενίσχυαν την

²⁷⁷ Αύρα Θεοδοροπούλου, «Η σημασία των συνεδρίων» *ΟΑΓ* 27/28 (Δεκέμβριος 1925/Ιανουάριος 1926)

²⁷⁸ Οι δραστηριότητες της Μ.Φ.Α. αποτελούν αντικείμενο μελέτης του ερευνητικού προγράμματος «Φεμινισμοί και Πολιτική στα Βαλκάνια την περίοδο του Μεσοπολέμου (1923-1939)» (FE.P.I.B.) που υλοποιείται από το Πανεπιστήμιο Κρήτης με επιστημονική υπεύθυνη την αναπληρώτρια καθηγήτρια Κ. Δαλακούρα. Το πρόγραμμα διερευνά την επικοινωνία, τις σχέσεις και τη συνεργασία των φεμινιστικών/γυναικείων οργανώσεων των βαλκανικών κρατών και χωρών της Κεντρικής Ευρώπης, και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Βλ. <http://feminisms-politics.ia.uoc.gr/el> (τελευταία πρόσβαση: 26/09/2025). Για την ίδρυση της Μ.Φ.Α. και τη συμμετοχή των Ελληνίδων φεμινιστριών σε αυτή βλ. και Κ. Dalakoura, «Feminisms and politics in the interwar period. The Little Entente of Women (1923-1938)», *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* 16 (2022): 37-55 και Ε. Προδρομίδη, *Η Μικρή Αντάντ Γυναικών (ΜΑΓ): Το φεμινιστικό και ειρηνιστικό πρόγραμμά της μέσα από τα ελληνικά φεμινιστικά έντυπα του Μεσοπολέμου* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2025).

²⁷⁹ «Μικρή Φεμινιστική Αντάντ», *ΟΑΓ* 1/2 (Αύγουστος/Σεπτέμβριος 1923), «Η ανακοίνωση για τη Μικρή Αντάντ των Γυναικών», *ΟΑΓ* 9/10 (Απρίλης/Μάης 1924)

πόλωση, απειλώντας την σταθερότητα και την ειρήνη στα Βαλκάνια και την Ευρώπη.²⁸⁰ Σε αντίθεση με αυτές τις προσεγγίσεις, η Μ.Φ.Α πρόβαλλε τη διακρατική συνεννόηση και την επίλυση διαφορών με ειρηνικά μέσα προκειμένου να απομακρυνθεί από τις «βασανισμένες βαλκανικές χώρες» η φρίκη ενός μελλοντικού πολέμου.²⁸¹ Οι γυναίκες, όπως σημείωνε η Α. Ιωαννίδου στον «Αγώνα», ενώνονταν με την πεποίθηση ότι «δεν πρέπει να υπάρχουν εχθροί, ότι δεν μπορεί να υπάρχουν διαφορές τόσο σοβαρές που να προκαλούν ένοπλες λύσεις, αναμεταξύ σε χώρες και λαούς γειτονικούς και συγγενείς από αίμα, ήθη και έθιμα».²⁸² Τα μίσση και οι αιματηρές διαμάχες του παρελθόντος, κατά την ίδια, «ήταν και είναι δημιούργημα των ενδιαφερομένων ξένων δυνάμεων ή και από στραβή αντίληψη των συμφερόντων των λαών από τις εκάστοτε κυβερνήσεις». Στο ίδιο άρθρο, η Ιωαννίδου επεσήμαινε ότι:

Οι γυναίκες τη ΦΜΑ[...] διαλαλούν πώς ένας από τους σκοπούς των, αν όχι ο κυριώτερος, θάνατι να προσπαθούν με κάθε μέσον να παραμερίζουν ενδεχόμενες παρεξηγήσεις, διαφωτίζοντας την κοινή γνώμη και να υποστηρίζουν με όλη τους τη δύναμη, τις ειρηνικές λύσεις για τις διαφορές των. [...] Εμείς οι γυναίκες ειλικρινά και τίμια δώσαμε το χέρι στις γυναίκες των γειτονικών μας λαών. Ρίξαμε πίσω παλιές γκρίνιες και χτεσινή έχθρα. [...] Η πιο βαθιά μας ευχή είναι σύντομα και οι κυβερνήσεις μας να ακολουθήσουν, γιατί ο λαός είναι μαζί μας.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η συνεργασία ανάμεσα στις γυναικείες οργανώσεις δεν γινόταν αντιληπτή από τις φεμινίστριες του Μεσοπολέμου μόνο ως στρατηγικός στόχος του φεμινιστικού κινήματος, αλλά και ως μια εναλλακτική πολιτική πρόταση απέναντι στις εθνικιστικές και πολεμοχαρείς λογικές των κυβερνήσεων της εποχής. Εξάλλου το αίτημα για συμφιλίωση των λαών, για προώθηση ειρηνικών λύσεων και για γενικό αφοπλισμό παρουσιαζόταν σταθερά ως ένα από τα βασικότερα αιτήματα όλων των διεθνών γυναικείων οργανώσεων και όλων των γυναικείων συνεδρίων.²⁸³ Όσο δε τα σύννεφα πλήθαιναν και ένας νέος πόλεμος φαινόταν να βρίσκεται προ των πυλών, το αίτημα αποκτούσε ολοένα και πιο επείγοντα και κεντρικό χαρακτήρα.

²⁸⁰ Η Μικρή Αντάντ ήταν συμμαχία που συγκροτήθηκε το 1920-1921 ανάμεσα στην Τσεχοσλοβακία, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία με σκοπό την κοινή άμυνα ενάντια στον ουγγρικό αναθεωρητισμό και την προοπτική της αποκατάστασης των Αψβούργων στην Αυστρία ή την Ουγγαρία.

²⁸¹ «Η ανακοίνωση για τη Μικρή Αντάντ των Γυναικών», *ΟΑΓ* 14 (Νοέμβριος 1924)

²⁸² Αλεξάντρα Ιωαννίδου, «Η Φεμινιστική Μικρή Αντάντ», *ΟΑΓ* 3 (Οκτώβριος 1923)

²⁸³ Ήδη στην πρώτη ανταπόκριση από συνέδριο της Διεθνούς Ενώσεως για τη Γυναικεία ψήφο (9^ο συνέδριο, Ρώμη 1923) που δημοσιεύεται στο περιοδικό σημειώνεται ότι παρά τις απαγορεύσεις της εθνικιστικής ιταλικής κυβέρνησης το συνέδριο «βρήκε την ευκαιρία να φανερώσει τα έντονα φιλειρηνικά και διεθνιστικά αισθήματα των γυναικών του κόσμου όλου και να ζητήσει από την Κοινωνία των εθνών να λάβει όλα τα μέτρα που θα μπορούσαν να εμποδίσουν νέους πολέμους». Αύρα Θεοδωροπούλου, «Από το γυναικείο συνέδριο της Ρώμης», *ΟΑΓ* 1/2 (Αύγουστος/Σεπτέμβριος 1923)

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η προάσπιση της παγκόσμιας ειρήνης αναδεικνυόταν και στον «Αγώνα» ως κεντρικό ζήτημα. Ήδη από το 1923, η Άλκης Θρύλος τόνιζε ότι «η πρώτη αρχή της ευτυχίας είναι φυσικά η διατήρηση μιας μόνιμης ειρήνης ανάμεσα σ' όλους τους λαούς».²⁸⁴ Οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. θεωρούσαν, μάλιστα, τον ειρηνιστικό αγώνα άρρηκτα συνδεδεμένο με τον φεμινιστικό, καθώς πίστευαν ότι η ειρηνιστική στάση είναι σχεδόν σύμφυτη με τη «γυναικεία φύση». Όπως χαρακτηριστικά έγραφε η Α. Θεοδωροπούλου:

Το ένστικτο της γυναίκας θέλει την ειρήνη. Απεχθάνεται τον πόλεμο, την αιματοχυσία, αποτροπιάζεται τη βαρβαρότητα της ανθρωποσφαγής [...] Ο άντρας μεθά πολλές φορές με την ιδέα του πολέμου. Το αίσθημα της κυριαρχίας, αταβική κληρονομιά από τον καιρό που, για να ζήσει μια φυλή έπρεπε ναρπάξει από την άλλη, του μένει ακόμα βαθιά κρυμμένο στο υποσυνείδητο, περιμένοντας να βρεθεί η στιγμή για να ξυπνήσει. Στη γυναίκα, που ως τώρα η στέρηση του αντρός, του παιδιού, του αδερφού σήμαινε πολλές φορές στέρηση και του ψωμιού, και είναι και θα είναι πάντα το ξερίζωμα της καρδιάς της, είναι φυσικό να της προξενεί φρίκη ο πόλεμος. Γι' αυτό μπορούμε σήμερα να πούμε πώς όλος ο γυναικείος πληθυσμός της γης κινείται από ένα σκοπό, αποβλέπει σ' ένα τέρμα: την κατάργηση του πολέμου.²⁸⁵

Αυτή η θέση αποτυπώθηκε στον «Αγώνα» μέσα από πλήθος άρθρων που τόνιζαν την ανάγκη για προώθηση της αλληλοκατανόησης μεταξύ των λαών και για καλλιέργεια μιας διεθνιστικής συνείδησης πλάι στον εθνισμό. Ήδη το 1924, σε άρθρο της στον «Αγώνα» η Άννα Σταματελάτου διαπίστωνε ότι η Ελλάδα υστερούσε σημαντικά στον τομέα της πνευματικής συνεργασίας με ξένους λαούς, τονίζοντας πως η συνεργασία αυτή είναι απαραίτητη προκειμένου «να μην επαναληφθούν όλες εκείνες αι φρικαλεότητες που επιφέρουν το τραγικό σταμάτημα στην εκπολιτιστική δράση, φέρνουν την αποβαρβάρωση και την εξαγρίωση».²⁸⁶ Για τον λόγο αυτό, σε σύμπλευση με τις αποφάσεις που διατυπωνόταν στα διεθνή συνέδρια τόσο της Αλλιάνς όσο και της Μ.Φ.Α., με άρθρα τους στον «Αγώνα», οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. ζητούσαν τη ριζική αναμόρφωση της εκπαίδευσης, και ιδίως της διδασκαλίας της ιστορίας, και τον έλεγχο των διδακτικών βιβλίων, ώστε να πάψει η αναπαραγωγή εθνικών προκαταλήψεων και μίσους και να προωθείται, αντ' αυτών, η κατανόηση και η συνεργασία των λαών κι ένα πλατύτερο ανθρωπιστικό πνεύμα.²⁸⁷ Συγχρόνως, ο Σ.Δ.Γ. υποστήριζε ήδη από τα πρώτα χρόνια της δράσης του την ίδρυση μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας, που θα

²⁸⁴ Άλκης Θρύλος, «Το πρώτο θεμέλιο», *ΟΑΓ* 5 (Νοέμβριος 1923)

²⁸⁵ «Η ανακοίνωση για τη Μικρή Αντάντ των Γυναικών», *ΟΑΓ* 14 (Νοέμβριος 1924). Παρόμοια και στο: Αύρα Θεοδωροπούλου «Η γυναίκα και η ειρήνη», *ΟΑΓ* 54 (1^η Οκτωβρίου 1927)

²⁸⁶ Άννα Σταματελάτου, «Για την ειρήνη», *ΟΑΓ* 12 (Ιούλιος 1924)

²⁸⁷ Στο ίδιο. Βλ. επίσης, «Η ανακοίνωση για τη Μικρή Αντάντ των Γυναικών», *ΟΑΓ* 14 (Νοέμβριος 1924) και «Η συμβολή των γυναικών στη Βαλκανική Διάσκεψη» *ΟΑΓ* 126 (15 Οκτωβρίου 1930)

προωθούσε αρχικά την ειρηνική συνεργασία των βαλκανικών κρατών και στη συνέχεια μια προοδευτική ενοποίηση. Οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. οραματίζονταν μια βαθμιαία ένωση των βαλκανικών κρατών, όχι μέσω της επιβολής, αλλά μέσα από πρακτικές συνεργασίες που θα μπορούσαν αργότερα να οδηγήσουν σε μια κοινή πολιτική και οικονομική οργάνωση:

Ας δοκιμάσουμε να χαράξουμε έναν καινούριο χάρτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ή για να εξηγηθούμε καλύτερα, ας τον αφήσουμε όπως τον καθώρισαν οι τελευταίες συνθήκες μόλα τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζουν για μερικά κράτη και τα μειονεκτήματα για άλλα. Δεν έχει μεγάλη σημασία. Ας φροντίσουμε μονάχα να χαράξουμε πολύ αλαφριά τις γραμμές που μας χωρίζουν αναμεταξύ μας, και για την ώρα, ας τονίσουμε πιο πολύ τη γραμμή που μας χωρίζει από την άλλη Ευρώπη. Τι βλέπουμε εδώθε από τη γραμμή αυτή; Τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία, την Αλβανία, την Ελλάδα, τη Βουλγαρία, κι ένα κομμάτι από την Τουρκία. Όλα αυτά τα κράτη μαζί, στη θέση αυτή τη γεωγραφική, παρουσιάζουν ένα σύνολο αρμονικό, σαν να ήταν επαρχίες ενός μόνο κράτους. Μα τότε, αν τις λογαριάσουμε σαν επαρχίες, τι σημασία έχει αν η μια έχει λίγο περισσότερη έκταση από την άλλη, ή αν σε μερικές υπάρχουν πληθυσμοί μικτοί, θρησκείες και γλώσσες διαφορετικές; [...] Έπειτα αν πρόκειται να ζήσουμε ήσυχα με τους γείτονές μας, να εξασφαλίσουμε σόλους αυτούς τους λαούς μιαν ευημερία σταθερή, γιατί να μη ζητήσουμε κάποιον τρόπο συνεργασίας που με τον καιρό θα εξελιχτεί μονάχη της και θα βρει την οριστική της μορφή; [...] Το πρώτο βήμα για μια τέτοια οργάνωση θαπρεπε να είναι μια ένωση ταχυδρομική [...] Έπειτα θακολουθούσε μια συνεννόηση των διοικήσεων των σιδηροδρόμων[...] Θα μπορούσε κανείς να ελπίζει αργότερα σε κάποια κοινή οικονομική οργάνωση αναμεταξύ σαντές τις χώρες, κοινά τελωνεία, κοινούς λιμένες, κατάργηση διαβατηρίων από τι μια βαλκανική χώρα στην άλλη. Ένα είδος γερουσίας ή κοινωνίας των βαλκανικών εθνών όπου θαντιπροσωπεύονταν κάθε μια από τις βαλκανικές χώρες, θα κανόνιζε τις εξωτερικές σχέσεις.[...] Να μια πρώτη μορφή για μια ένωση ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη.²⁸⁸

Σε αυτό το πλαίσιο, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. υποστήριζαν ενεργά και τη διαδικασία των Βαλκανικών Διασκέψεων, μια πρωτοβουλία του Α. Παπαναστασίου που ξεκίνησε το 1930 και κορυφώθηκε το 1934 με την ανασυγκρότηση της Βαλκανικής Συνεννόησης, θεωρώντας την ένα κρίσιμο βήμα προς την κατεύθυνση της ειρηνικής συνύπαρξης των Βαλκανικών κρατών και ένα πρώτο βήμα για τη Βαλκανική Ένωση, τη «μεγάλη αδελφωμένη πολιτεία», την «καινούρια, πιο μεγάλη πατρίδα» που οραματίζονταν.²⁸⁹ Στην Α' Βαλκανική Διάσκεψη, μάλιστα, που έλαβε χώρα το 1930 η

²⁸⁸ «Οι δρόμοι προς την ειρήνη. Η ομιλία της κας Αύρας Θεοδωροπούλου στο συνέδριο του Βελιγραδίου», *ΟΑΓ* 15 (Δεκέμβριος 1924)

²⁸⁹ Αύ.Θ. «Μια βδομάδα αγάπης», *ΟΑΓ* 126 (15 Οκτωβρίου 1930). Για τις Βαλκανικές Διασκέψεις βλ. επίσης, «Η πρώτη Βαλκανική Διάσκεψη», *ΟΑΓ* 118 (15 Ιουνίου 1930), «Α' Βαλκανική Διάσκεψη», *ΟΑΓ* 125 (30 Σεπτεμβρίου 1930), «Η συμβολή των γυναικών στη Βαλκανική Διάσκεψη» *ΟΑΓ* 126 (15 Οκτωβρίου 1930), Α. Θιακάκη, «Η Βαλκανική διάσκεψις της Πόλης», *ΟΑΓ* 150/153 (Οκτώβριος/Νοέμβριος 1931), Α. Στουδίτου, «Η Γ' Βαλκανική Διάσκεψη» *ΟΑΓ* 161 (Οκτώβριος/Νοέμβριος 1932), «Η Δ' Βαλκανική Διάσκεψη», *ΟΑΓ* 172/173 (Οκτώβριος/Νοέμβριος 1933). Γενικά για τις Βαλκανικές Διασκέψεις βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η Βαλκανική Συνεννόηση», *Λωδώνη*, 1 (1987), σ. 135-157, Π. Παπαστράτης,

ελληνική αντιπροσωπεία περιέλαβε πέντε γυναίκες, ανάμεσα στις οποίες και η Αύρα Θεοδοροπούλου και Μαρία Σβώλου, η επί χρόνια πρόεδρος και αντιπρόεδρος του Σ.Δ.Γ. αντίστοιχα. Επίσης, στις 21 Μαΐου 1931 αντιπρόσωποι του Σ.Δ.Γ. πήραν μέρος και στη γυναικεία Βαλκανική Διάσκεψη στο Βελιγράδι, που στόχο είχε να υποστηρίξει «την ειρήνη και την ένωση» των Βαλκανικών χωρών σε συνεργασία με τις εθνικές ομάδες της Βαλκανικής Διάσκεψης.²⁹⁰ Το ίδιο έτος, στον «Αγώνα» δημοσιεύτηκε και έγγραφο υπογεγραμμένο από αντιπροσώπους του Σ.Δ.Γ., του Ε.Σ.Ε. και του ΛτΕ, που χαιρέτιζε τη φιλική προσέγγιση Τουρκίας και Ελλάδας, η οποία χαρακτηριζόταν απαρχή μιας «νέας εποχής ειρήνης, προόδου και ευημερίας» και «το πρώτον βήμα προς την Βαλκανικήν Ένωσιν».²⁹¹

Παράλληλα, ο Σ.Δ.Γ. σταθερά υποστήριζε τις ειρηνευτικές πρωτοβουλίες της Αλλιάνας, της Μ.Φ.Α., της ΚτΕ καθώς και της «Διεθνούς Γυναικείας Ένωσης για την Ειρήνη και την Ελευθερία». Κεντρικό αίτημα τόσο των διεθνών οργανώσεων όσο και του Σ.Δ.Γ., υπήρξε το αίτημα για γενικό αφοπλισμό, αίτημα που διατυπώθηκε από πολύ νωρίς αλλά δυνάμωσε όταν, στις αρχές της δεύτερης μεσοπολεμικής δεκαετίας, η ραγδαία αύξηση των εξοπλισμών και η ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας των μεγάλων κρατών ενέτειναν τους φόβους για έναν νέο, επικείμενο πόλεμο. Την περίοδο αυτή, τα σχετικά άρθρα στον «Αγώνα» πληθαίνουν.²⁹² Το 1931, μάλιστα, ο Σ.Δ.Γ. σε συνεργασία με τη Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας Θράκης, το Ε.Σ.Ε., το ΛτΕ και άλλες οργανώσεις, πρωτοστάτησε στην οργάνωση δημόσιας συγκέντρωσης για τον αφοπλισμό στη Θεσσαλονίκη. Την ίδια χρονιά συγκέντρωσε πλήθος υπογραφών για την έκκληση υπέρ του πλήρους και διεθνούς αφοπλισμού που κυκλοφόρησε η «Διεθνής Γυναικεία Ένωση για την Ειρήνη και την Ελευθερία», ενώ την επόμενη προσχώρησε στο Παγκόσμιο Συνέδριο κατά του Πολέμου που οργάνωναν οι Ρομαίν Ρολλάν και Ανρί Μπαρμπύς.²⁹³

«Εξωτερική πολιτική», στο Χ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τόμ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 276-281

²⁹⁰ «Η γυναικεία Βαλκανική Διάσκεψη», *ΟΑΓ* 143 (Ιούνιος 1931).

²⁹¹ «Για την ειρήνη. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση», *ΟΑΓ* 148/149 (15-30 Σεπτεμβρίου 1931)

²⁹² Βλ. ενδεικτικά, Μ.Σ. «Για την ειρήνη», *ΟΑΓ* 134 (15 Φεβρουαρίου 1931), «Πόσα κοστίζει ο πόλεμος», *ΟΑΓ* 134 (15 Φεβρουαρίου 1931), «Για την ειρήνη και τον αφοπλισμό», *ΟΑΓ* 140/141 (15-31 Μαΐου 1931), Αθ. Θ. «Η δημόσια συγκέντρωση για την ειρήνη στη Θεσσαλονίκη», *ΟΑΓ* 140/141 (15-31 Μαΐου 1931), «Η διάσκεψη της Αλλιάνας για την ειρήνη», *ΟΑΓ* 142 (15 Ιουνίου 1931), «Η έκκληση για τον αφοπλισμό» *ΟΑΓ* 142 (15 Ιουνίου 1931), «Το διεθνικό Συνέδριο της ειρήνης», *ΟΑΓ* 148/149 (15-30 Σεπτεμβρίου 1931), Αύ. Θ., «Η διάσκεψη του αφοπλισμού», *ΟΑΓ* 154/155 (Δεκέμβριος/Ιανουάριος 1931) «Η Έκκληση της Διεθνής Ένωσης για την Ειρήνη και την Ελευθερία», *ΟΑΓ* 154/155 (Δεκέμβριος/Ιανουάριος 1931), Α. Θιακάκη, «Φθάνουν πια οι σφαγές», *ΟΑΓ* 199/200 (Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1936)

²⁹³ «Για την ειρήνη. Παγκόσμιο συνέδριο κατά του πολέμου», *ΟΑΓ* 158 (Μάιος/Ιούνιος 1932)

Παρά την πίστη των φεμινιστριών του Σ.Δ.Γ. στη σημασία του διεθνούς αγώνα και της υπερεθνικής συνεργασίας, ωστόσο, καθώς προχωρούμε στη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία, στον «Αγώνα», και ιδίως στα άρθρα της Α. Θεοδωροπούλου, αποτυπώνεται με ιδιαίτερη ένταση η απογοήτευση των φεμινιστριών από την αναποτελεσματικότητα των θεσμικών ειρηνευτικών προσπαθειών και η αγωνία τους για την παγκόσμια πολιτική κατάσταση. Σε άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Αγρυπνείτε», η Θεοδωροπούλου το καλοκαίρι του 1932 προειδοποιούσε για τον κίνδυνο ενός γενικευμένου πολέμου:

Στη Μαντζουρία η φωτιά άναψε κιόλας και στάθηκε ανίκητη η περίφημη ΚτΕ να τη σβύσει. Τώρα πάλι ανάβει στη Βολιβία και την Παραγουάη. Η γη είναι σαν ένας τεράστιος αχεριώνας που του βάζουν φωτιά από τις τέσσερις άκρες για να φουντώσει για μιας πριν το καταλάβουν οι λαοί. Άμα ανάψει η πυρκαϊά θα είναι πια αργά. Τότε καθένας θα κοιτάξει πώς να σώσει το τομάρι του. Κι όλα τα περίφημα πρωτόκολλα με τις υπογραφές τις επίσημες που κηρύττουν τον πόλεμο εκτός νόμου θα καούν σαν ρουκέτες. Γυναίκες αγρυπνείτε! [...] Ξυπνήστε μέσα στην ψυχή των παιδιών σας το μίσος προς τον πόλεμο, τον ηρωϊσμό τον υπέρτατο που θαντισταθή στην ομαδική ανθρωποσφαγή [...] Η ευθύνη σας είναι μεγάλη. [...] Σκοτώστε μέσα σας τη δουλόπρεπη υποταγή. Γενήτε άνθρωποι με θέληση δική σας. Γενήτε μάνες αληθινές των παιδιών σας και μην ταφήσετε στα χέρια των μακελάρηδων. Ας ξυπνήσει μέσα σας η μεγάλη ανησυχία. Σας το ζητά η ανθρωπότητα ολάκαιρη μέσα στην υπέρτατη αγωνία της.²⁹⁴

Λίγους μήνες αργότερα, με την αποχώρηση της Ιαπωνίας από την ΚτΕ, η ίδια έγραφε και πάλι:

Τίποτε δεν μπορεί να κατορθωθεί από την ΚτΕ με τη σημερινή της συγκρότηση. Η οικονομική κρίση διαρκώς υψώνει τα τείχη που χωρίζουν τα κράτη το ένα από το άλλο, ο εθνικισμός καλλιεργείται εντατικά, κάθε ανθρωπιστική κίνηση, που τείνει να δημιουργήσει μια συνείδηση διεθνική καταδιώκεται άγρια. Όλα αυτά τα ανησυχητικά σημεία μας πείθουν ότι μ' όλες τις Διασκέψεις του Αφοπλισμού, μ' όλο το περίφημο σύμφωνο Κέλογκ, ο πόλεμος ετοιμάζεται. Τα σύννεφα πυκνώνουν. Η τρικυμία μουγκρίζει υπόκωφα. [...] Δεν υπάρχει παρά μόνο μια ελπίδα. Να πειστούν οι λαοί να μην πολεμήσουν. Ναντισταθούν στην καταστροφή τους εκείνοι που τους προορίζουν για τη σφαγή [...] Ένα είναι το χρέος μας εμάς των γυναικών: να πούμε πρώτα μεις και να μάθουμε και τα παιδιά μας να πουν το μεγάλο ΟΧΙ. Αδέρφια μας οι Βούλγαροι, αδέρφια μας οι Τούρκοι, αδέρφια μας όλη η ανθρωπότητα. Ένας είναι ο εχθρός: Ο ΠΟΛΕΜΟΣ και κείνοι που τον ετοιμάζουν.²⁹⁵

Ανακεφαλαιώνοντας, ο διεθνισμός και η ειρηνική συνύπαρξη των λαών αποτέλεσαν εξ αρχής πυλώνα του πολιτικού προτάγματος του φεμινιστικού κινήματος. Οι φεμινίστριες τόνιζαν σε κάθε ευκαιρία πως η συναδέλφωση των λαών και η πάλι ενάντια στον πόλεμο ήταν αδιαχώριστες από τον αγώνα για τη διεκδίκηση των

²⁹⁴ Αύ. Θ. «Αγρυπνείτε!», *ΟΑΓ* 159 (Ιούλιος 1932)

²⁹⁵ Αυ. Θεοδ., «Τα σύννεφα πυκνώνουν», *ΟΑΓ* 164 (Φεβρουάριος 1933)

γυναικείων δικαιωμάτων και την ευρύτερη κοινωνική πρόοδο. Με το πέρασμα στη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία, μάλιστα, παρατηρείται μια μετατόπιση των προτεραιοτήτων και ιεραρχήσεων, καθώς τα αμιγώς φεμινιστικά αιτήματα σταδιακά υποχωρούν μπροστά στην επιτακτική ανάγκη αντιμετώπισης του αυξανόμενου κινδύνου ενός επερχόμενου πολέμου. Στο πλαίσιο αυτό, και οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. έθεσαν σε προτεραιότητα τον αγώνα για τη διαφύλαξη της ειρήνης και την προώθηση ενός πνεύματος φιλειρηνικού και διεθνιστικού, προκειμένου, όπως έγραφαν, να μην «θαφτούμε και μεις και η ανθρωπότητα ολόκληρη κάτω από ερείπια».²⁹⁶

3.10 Οι φεμινίστριες αντιμέτωπες με τη φασιστική απειλή και τον αυταρχισμό

Όπως είδαμε, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, οι φεμινίστριες είχαν εκφράσει την ανησυχία τους για την ενίσχυση του милитарισμού και του εθνικισμού σε διεθνές επίπεδο. Ωστόσο, η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία το 1933 και η ταχύτατη εγκαθίδρυση ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος στη Γερμανία αποτέλεσαν σημείο καμπής για το διεθνές και ελληνικό φεμινιστικό κίνημα. Η θεσμοθετημένη καταστολή της οργανωμένης γυναικείας δράσης και η εκδίωξή της γυναίκας από τη δημόσια σφαίρα στη χιτλερική Γερμανία φανέρωσαν με τον πιο σαφή τρόπο τον βαθιά αντιδραστικό χαρακτήρα του φασισμού και τις απειλές που συνεπαγόταν για τη γυναικεία χειραφέτηση. Από το σημείο αυτό κι έπειτα, για πολλές φεμινίστριες – μεταξύ των οποίων και για τις Ελληνίδες του Σ.Δ.Γ. – η αποτροπή του φασισμού αναδείχθηκε σε ζήτημα θεμελιώδους σημασίας.

Στο πλαίσιο αυτής της μετατόπισης του φεμινιστικού λόγου προς την αντιφασιστική κατεύθυνση, και ο «Αγώνας» υιοθέτησε από τον Μάρτιο του 1933 και εξής μια σταθερή και μαχητική στάση απέναντι στον φασισμό και το χιτλερικό καθεστώς, με συνεχή σχετική αρθρογραφία.²⁹⁷ Στο περιοδικό ο φασισμός καταγγελλόταν ως διπλή απειλή: από τη μία, ως πολιτικό σύστημα που κατέλυε τη

²⁹⁶ Στο ίδιο.

²⁹⁷ Βλ. Αγνή Στουδίτου, «Το νέο γερμανικό κράτος απέναντι στο φεμινισμό» *ΟΑΓ* 168 (Ιούνιος 1933), Αύρα Θεοδωροπούλου, «Επικίνδυνος εχθρός» *ΟΑΓ* 169/170 (Ιούλιος/Αύγουστος 1933), «Ο Χίτλερ και η γυναίκα», *ΟΑΓ* 175/176 (Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1934), «Ο φασισμός και η γυναίκα», *ΟΑΓ* 177 (Μάρτιος 1934), «Παγκόσμιος συναγερμός των γυναικών εναντίον του πολέμου και του φασισμού», *ΟΑΓ* 178 (Απρίλιος 1934), «Οι γυναίκες στον αντιφασιστικό αγώνα», *ΟΑΓ* 179/180 (Μάιος/Ιούνιος 1934), «Η γυναίκα στη χιτλερική Γερμανία», *ΟΑΓ* 179-180 (Μάιος/Ιούνιος 1934), «Η Γερμανίδα και ο εθνικοσοσιαλισμός», *ΟΑΓ* 181/182 (Ιούλιος/Αύγουστος 1934), Φ. Παγκάλου «Φασισμός θα πη πόλεμος», *ΟΑΓ* 181/182 (Ιούλιος/Αύγουστος 1934), «Το παγκόσμιο αντιπολεμικό και αντιφασιστικό συνέδριο των Γυναικών», *ΟΑΓ* 183 (Σεπτέμβριος 1934)

δημοκρατία, την ειρήνη και τις πολιτικές ελευθερίες και, από την άλλη, ως δύναμη που έπληττε ευθέως τις προοδευτικές και χειραφετητικές κατακτήσεις του φεμινιστικού κινήματος. Όπως χαρακτηριστικά τονιζόταν:

Ο Σύνδεσμός μας τάχτηκε στο πλευρό της αντιφασιστικής κίνησης, γιατί πιστεύει πως με το φασισμό η γυναίκα θα ξαναγυρίσει πάλι στη σκλαβιά, εκεί όπου έχει χειραφετηθεί και όπου είναι ακόμα σκλαβωμένη δεν θα μπορέσει με κανένα τρόπο ν' αποτινάξει το ζυγό της και να κατορθώσει να λογαριάζεται για άνθρωπος κι όχι μονάχα για γυναίκα. [...] Ο φασισμός όμως εκτός από τον κίνδυνον αυτό για τη γυναίκα αποτελεί ακόμα παντού όπου εγκαθιδρύθηκε μια φανερή απειλή για την ανθρωπότητα ολόκληρη και για τον παγκόσμιο πολιτισμό.[...] ²⁹⁸

Στον λόγο των αρθρογράφων, καταγγελλόταν, επίσης, με δριμύτητα η διάλυση όλων των γυναικείων οργανώσεων στη ναζιστική Γερμανία και η αντικατάστασή τους από το ελεγχόμενο από το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα Γερμανικό Γυναικείο Μέτωπο, καθώς και οι διώξεις των πασιφιστριών. Συγχρόνως, στηλιτευόταν η βίαιη εκδίωξη των γυναικών από ανώτερες θέσεις εργασίας, η αντικατάστασή τους από άνδρες στα εργοστάσια και η εξώθησή τους σε θέσεις υπηρετικού προσωπικού. Οι φεμινίστριες τόνιζαν ότι το ναζιστικό καθεστώς δεν περιοριζόταν σε έναν πολιτικό αποκλεισμό των γυναικών, αλλά επεδίωκε την απομάκρυνση της γυναίκας από την εργασία, την επιστροφή της στο σπίτι και την εργαλειοποίηση της για τους σκοπούς του πολέμου και της αναπαραγωγής στρατιωτών.

Την αγωνία που προκαλούσε στις φεμινίστριες η άνοδος του ναζισμού επέτεινε η διαπίστωση πως η γυναίκα μετατρέποταν σε εύκολο θύμα του, υιοθετώντας συχνά παθητικά τις επιταγές ενός καθεστώτος που ενσάρκωνε την πιο ακραία μορφή οπισθοδρόμησης. Οι αρθρογράφοι του «Αγώνα» προειδοποιούσαν ότι χωρίς ενεργή αντίσταση και συλλογική οργάνωση, οι γυναίκες κινδύνευαν να χάσουν διεθνώς όλα τα δικαιώματα που είχαν με κόπο κερδίσει. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε η Αύρα Θεοδωροπούλου,

η χιτλερική διχτατορία που τσαλαπάτησε κάτω από τη φτέρνα της το φεμινιστικό κίνημα της Γερμανίας, βρίσκει μιμητές και σ' άλλες χώρες. Η γυναίκα είναι το πιο εύκολο θύμα. Ανοργάνωτη καθώς είναι, μισοσκλαβωμένη ακόμα ψυχικά και κει ακόμα που χειραφετήθηκε πολιτικά, δέχεται με υποταγή μια μοίρα που την εξευτελίζει, αφαιρώντας της κάθε πρωτοβουλία, κάθε δικαίωμα ν' αναπτύξει τις ατομικές της ικανότητες. Δεν υπάρχει τίποτα πιο αποκαρδιωτικό από την ευκολία με την οποία προσαρμόστηκαν στο νέο καθεστώς οι γυναίκες της Γερμανίας, δεχόμενες τις βαρβαρότητες και τους φυλετικούς εξωφρενισμούς του Χίτλερ. ²⁹⁹

²⁹⁸ Αύ. Θ., «Θέλωμε και μπορούμε», ΟΑΓ 181/182 (Ιούλιος/Αύγουστος 1934)

²⁹⁹ Αύ.Θ., «Η χρονιά που πέρασε», ΟΑΓ 174 (Δεκέμβριος 1933)

Μέσα σε αυτή τη συγκυρία, αναδεικνυόταν στον «Αγώνα» η ανάγκη για εγρήγορση και η οργάνωση των γυναικών σε ένα πλατύ αντιφασιστικό μέτωπο, δίπλα στους «εργάτες του χεριού και του μυαλού».³⁰⁰ Συγχρόνως, οι γυναικείες φεμινιστικές οργανώσεις καλούνταν να αναλάβουν την ευθύνη να αποτελέσουν δυνάμεις αντίστασης στον φασισμό και να υπερασπιστούν τις δημοκρατικές αξίες. Όπως χαρακτηριστικά τόνιζαν οι αρθρογράφοι του περιοδικού, «ο αντιφασιστικός και ο φεμινιστικός αγώνας δίνουν σήμερα το χέρι ο ένας στον άλλο γιατί καταλαβαίνουν πως είναι σύμμαχοι», καθώς η γυναίκα που στερείται πολιτικών δικαιωμάτων καθίσταται «το προχειρότερο θύμα του φασισμού», του «πιο επικίνδυνου εχθρού του φεμινισμού».³⁰¹

Οι αρθρογράφοι υπογράμμιζαν, επίσης, την ανάγκη η φεμινιστική πάλη στην Ελλάδα να στραφεί προς την υπεράσπιση του κοινοβουλευτισμού και των δημοκρατικών θεσμών, καθώς μόνο σε καθεστώς πολιτικής ελευθερίας θα μπορούσαν να αναπτυχθούν μορφές συλλογικής διεκδίκησης. Αν και είχαν επανειλημμένα ασκήσει κριτική στην «κούφια» δημοκρατία που απέκλειε το ήμισυ του πληθυσμού της χώρας και που κατέπνιγε «τη φωνή του καταπιεζόμενου λαού με το ιδιώνυμο, τους διωγμούς, τον περιορισμό της σκέψης», οι φεμινίστριες υποστήριζαν σταθερά πως το σύγχρονο ελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα «μόλεις τις ατέλειές του», αποτελούσε το αναγκαίο πλαίσιο για την ελεύθερη έκφραση των γυναικών, την ανάπτυξη φεμινιστικής δράσης και τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους.³⁰² Σε αυτό το πλαίσιο, τονιζόταν η ιστορική ευθύνη των Ελληνίδων να αγωνιστούν όχι μόνο για την ισότητά τους, αλλά και για τη διατήρηση των θεμελιωδών ελευθεριών, χωρίς τις οποίες κάθε φεμινιστική διεκδίκηση καθίστατο ανέφικτη. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από άρθρο της Α. Θεοδοροπούλου:

Για την ώρα η Δημοκρατία μας είναι μια φενάκη, μια λέξη κούφια. Στη θέση μιας αυλικής ολιγαρχίας, υπάρχει σήμερα μια ολιγαρχία του πλούτου, που καταδυναστεύει όλο το φτωχό εργαζόμενο λαό. Κατορθώνει με απατηλά λόγια, με φουσκωμένες φράσεις, με ψεύτικες υποσχέσεις να κερδίσει την ψήφο του και να πάρει την εξουσία, πότε το ένα κόμμα πότε το άλλο. Και τρέμοντας μήπως του ξεφύγει αυτή η εξουσία μεταχειρίζεται όλα τα μέσα της βίας για να καταπνίξει τη φωνή του καταπιεζόμενου λαού, με το ιδιώνυμο, τους διωγμούς, τον περιορισμό της σκέψης, το ξαναγύρισμα στην καθαρεύουσα ακόμα και στις τάξεις του δημοτικού σχολείου. Όλα αυτά αποτελούν την πιο συστηματική υπονόμευση της Δημοκρατίας. Πού είναι η ισότητα που διατυμπάνιζαν οι ιδρυτές της; Όμως μόλα

³⁰⁰ Αύ. Θ., «Θέλομε και μπορούμε», *ΟΑΓ* 181/182 (Ιούλιος/Αύγουστος 1934)

³⁰¹ «Οι γυναίκες στον αντιφασιστικό αγώνα», *ΟΑΓ* 179/180 (Μάιος/Ιούνιος 1934), Αύ. Θ., «Θέλομε και μπορούμε», *ΟΑΓ* 181/182 (Ιούλιος/Αύγουστος 1934)

³⁰² Αύ. Θ., «Τα δεκάχρονα της δημοκρατίας», *ΟΑΓ* 177 (Μάρτιος 1934), «Οι φεμινιστικές συγκεντρώσεις του Σ.Δ.Γ.», *ΟΑΓ* 188/190 (Φεβρουάριος/Απρίλιος 1935).

αυτά η Δημοκρατία υπάρχει. Κι αν δεν έχει σήμερα τη δύναμη να εξασφαλίσει για όλους τους πολίτες τα καλύτερα δυνατά μέσα για μια ζωή ελεύθερη [...] είναι γιατί δεν εκάναμε καθένας μας τη Δημοκρατία ατομική μας υπόθεση. [...] Έχουμε χρέος να αναγκάσουμε την πολιτεία να είναι πιστή στη Δημοκρατία, να μας δώσει ό,τι μας υποσχέθηκε. Έχουμε χρέος, εμείς προπάντων οι γυναίκες, να αντισταθούμε σε όλες τις αντιδραστικές ενέργειες του Κράτους, γιατί εμείς θα είμαστε τα πρώτα θύματα.³⁰³

Στο ίδιο πνεύμα, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. εξέφραζαν τη βαθιά ανησυχία τους για την προοπτική επαναφοράς της μοναρχίας στην Ελλάδα. Παρότι ως το 1935 είχαν κρατήσει διακριτική στάση απέναντι στις εξελίξεις της εγχώριας πολιτικής σκηνής – χαρακτηριστικό είναι ότι δεν είχαν αντιδράσει δημόσια στο πραξικόπημα του Θ. Πάγκαλου παρά μόνο μετά την επαναφορά της δημοκρατίας – η επιχειρούμενη παλινόρθωση του Γεωργίου Β' αντιμετωπίστηκε ως σοβαρή απειλή για τις δημοκρατικές ελευθερίες. Από τις στήλες του «Αγώνα» κατήγγελλαν τη μοναρχία ως θεσμό που ερχόταν να παγιώσει τον αυταρχισμό και να εξυπηρετήσει μια πολιτική κοινωνικής καταπίεσης και οπισθοδρόμησης. Όπως τόνιζε η Μ. Σβώλου, «η αλλαγή πολιτεύματος, η επαναφορά της Μοναρχίας με το Μονάρχη δικτάτορα ή το Μονάρχη που θα στηριχτεί στη δικτατορία ή τη φασιστική τρομοκρατία» θα ερχόταν να επικυρώσει την ενίσχυση των εξοπλισμών, τους βαρύτατους φόρους, τη σωβινιστική και милитарιστική εκπαίδευση των παιδιών του λαού και την κατάργηση της ελευθερίας της σκέψης, της ελευθερίας του τύπου και των συνδικαλιστικών ελευθεριών.³⁰⁴ Μπροστά σε αυτό το ενδεχόμενο, οι φεμινίστριες καλούσαν όλες τις γυναίκες να οργανωθούν και να αγωνιστούν «κατά της Μοναρχίας, κατά της βίας, της αυθαιρεσίας, του φασισμού, κατά του πολέμου»:

οι γυναίκες που ζητούμε την ειρήνη μεταξύ λαών ξένων πώς θανεχτούμε μέσα στον τόπο μας μια τέτια επικίνδυνη εστία πυρκαϊάς που θα μας απειλεί καθημερινώς να ξεσπάσει για να εξαπολύσει νέες καταστροφές. Για ποιο λόγο όλα αυτά τα δεινά; Για να ξαναφέρουμε πίσω ένα θεσμό που [...] συνδέεται με τις μεγαλύτερές μας εθνικές καταστροφές, που για να μπορέσει να κρατηθεί θα χρειαστεί να καταφύγει στην ένοπλη βία, σε μια δικτατορία [...]. Μέσα σε μια τέτοια ατμόσφαιρα βίας, τρόμου, διωγμού, είναι αναμφισβήτητο πως κάθε προσπάθεια για την καλυτέρευση της θέσης της γυναίκας είναι προορισμένη να καταπνιγεί [...] Τασσόμεθα με όλες μας τις δυνάμεις στον αγώνα υπέρ της δημοκρατίας και εναντίον της παλινορθώσεως και καλούμε όλες τις γυναίκες, επιστήμονες, εργάτριες, υπαλλήλους, νοικοκυρές να οργανωθούν για την άμυνα της Δημοκρατίας και των ελευθεριών του λαού» [...]³⁰⁵

³⁰³ Στο ίδιο.

³⁰⁴ «Η δημόσια συγκέντρωση των συνεργαζόμενων οργανώσεων» *ΟΑΓ* 193/194 (Ιούλιος/Αύγουστος 1935).

³⁰⁵ Στο ίδιο.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι φεμινίστριες του «Αγώνα» κατήγγελλαν τον φασισμό, τη μοναρχία και τον αυταρχισμό και πρότειναν ενεργή αντίσταση μέσα από την οργάνωση, τη συμμετοχή στις διεθνείς συμμαχίες και τη μαζική κινητοποίηση. Καθώς η πολιτική κρίση βάθαινε και τα αντιδημοκρατικά φαινόμενα εντεινόταν, ο φεμινιστικός λόγος των αρθρογράφων γινόταν πιο τολμηρός και μαχητικός. Το μήνυμα που εκπεμπόταν ήταν σαφές: χωρίς ελευθερία, ειρήνη και δημοκρατικά δικαιώματα δεν μπορεί να υπάρξει ουσιαστική χειραφέτηση της γυναίκας · συνεπώς, η φεμινιστική πάλη είναι αδιαχώριστα συνδεδεμένη με τον αντιφασιστικό και ειρηνιστικό αγώνα και την προάσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Η στράτευση των φεμινιστριών του Σ.Δ.Γ. ενάντια στον αυταρχισμό δεν περιορίστηκε σε διακηρύξεις. Ενδεικτικό είναι ότι με δημόσιες παρεμβάσεις, οι φεμινίστριες διεκδίκησαν τη μη εκτέλεση των θανατικών ποινών όσων συμμετείχαν στο αποτυχημένο βενιζελικό στρατιωτικό κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935 – μια στάση που τις έφερε αντιμέτωπες με τη λογοκρισία και οδήγησε στην προσωρινή απαγόρευση της έκδοσης του περιοδικού για έναν μήνα την άνοιξη του ίδιου χρόνου.³⁰⁶ Παράλληλα, απαίτησαν τη μη εφαρμογή του μέτρου της κατάσχεσης των περιουσιών όσων είχαν συμμετάσχει στο πραξικόπημα και την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων που βρίσκονταν στις φυλακές και τα ξερονήσια, υπερασπιζόμενες τις πολιτικές ελευθερίες και τις δημοκρατικές αξίες.³⁰⁷ Η προσήλωσή τους αυτή στις δημοκρατικές αξίες θα έχει βαρύ τίμημα: μόλις μια ημέρα μετά την εγκαθίδρυση του μεταξικού καθεστώτος, στις 5 Αυγούστου του 1936, ο Σ.Δ.Γ. διαλύθηκε, τα γραφεία του σφραγίστηκαν και το αρχείο του κατασχέθηκε.³⁰⁸

³⁰⁶ «Η 16^η Γενική Συνέλευση του Σ.Δ.Γ.» *ΟΑΓ* 192 (Ιούνιος 1935). Αυτή η στάση τους, βέβαια, πέρα από τη σταθερή υπεράσπιση των ελευθεριών και του κράτους δικαίου, μπορεί να ερμηνευθεί και από τους δεσμούς που μέλη του Σ.Δ.Γ. διατηρούσαν με τον βενιζελικό χώρο.

³⁰⁷ Αύ. Θ. «Ανεύθυνα θύματα», *ΟΑΓ* 192 (Ιούνιος 1935), «Οι γυναίκες για τη γαλήνη της χώρας», *ΟΑΓ* 192 (Ιούνιος 1935), «Οι γυναικείες οργανώσεις για τους πολιτικούς καταδίκους», *ΟΑΓ* 201-202 (Μάρτιος/Απρίλιος 1936)

³⁰⁸ Μόσχου-Σακορράφου, *ό.π.*, σ. 168

Επίλογος

Η μελέτη των άρθρων που προηγήθηκε κατέδειξε ότι ο «Αγώνας της Γυναίκας» υπήρξε ένα κατεξοχήν μαχητικό, φεμινιστικό περιοδικό, γέννημα μιας μικρής ομάδας γυναικών που όπως έγραφαν οι ίδιες, πονούσαν «για τον πόνο των αδικημένων», αγανακτούσαν «για κάθε βία, για κάθε διωγμό της ελεύθερης σκέψης», πίστευαν και κήρυτταν τα δικαιώματα κάθε ανθρώπου, άνδρα και γυναίκας, «στη ζωή, στην εργασία, τη χαρά, στην ελεύθερη ανάπτυξη των χαρισμάτων που του έδωσε η φύση».³⁰⁹ Μέσα από τις σελίδες του περιοδικού, οι γυναίκες αυτές επιχείρησαν με αφοσίωση να φωτίσουν τις έμφυλες, αλλά και ταξικές, ανισότητες και αδικίες της εποχής τους, να αφυπνίσουν τις ομόφυλές τους και να τις παρακινήσουν να αγωνιστούν ενεργά για μια πιο δίκαιη, ισότιμη και πραγματικά δημοκρατική κοινωνία.

Ο φεμινιστικός λόγος που εκφράστηκε στο περιοδικό παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με τον λόγο που εξέφρασε η προηγούμενη γενιά γυναικών. Η αποδοχή του «φυσικού» προορισμού των φύλων, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση και την εργασία των γυναικών, η διακήρυξη ότι ο φεμινισμός ενδυναμώνει – και δεν απειλεί – τον θεσμό της οικογένειας, η επίκληση της «έμφυτης νοικοκυροσύνης» ως πολιτικού επιχειρήματος, καθώς και η ταύτιση της προστασίας των παιδιών με τη γυναικεία αποστολή, απηχούν εν μέρει ιδέες και επιχειρήματα της προηγούμενης γενιάς.

Ωστόσο, η νέα γενιά φεμινιστριών που εκφράστηκε μέσα από τον «Αγώνα» διαφοροποιήθηκε ριζικά από την προηγούμενη. Η προβολή της ιδέας της ενδυνάμωσης της γυναίκας μέσω της ισοπολιτείας και της ψήφου και η διεκδίκηση της πολιτικής για τις γυναίκες, η ανάδειξη της εργασίας ως πρωταρχικού παράγοντα κοινωνικής, ηθικής και πολιτικής χειραφέτησης, η άρνηση κάθε προστατευτισμού και η διεκδίκηση της πλήρους ισότητας στην εργασία, την κοινωνία και την Πολιτεία, καθώς και η προβολή της αξίας του συλλογικού αγώνα και της διεθνούς αλληλεγγύης των γυναικών, η έμφαση στην οργάνωση σε επαγγελματικά σωματεία, η διοργάνωση μαζικών δημόσιων συγκεντρώσεων, η ενεργή συμμετοχή στις διεθνείς φεμινιστικές οργανώσεις και η σταθερή προάσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος διαμόρφωσαν και προώθησαν μια νέα ταυτότητα για τον ελληνικό φεμινισμό, πιο μαχητική, πιο ανοιχτή σε νέες ιδέες

³⁰⁹ «Επίκαιρα», ΟΑΓ 195/196 (Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1935)

και βαθύτερα συνδεδεμένη με τις πολιτικές διεργασίες της εποχής, εγχώριες και διεθνείς.

Τα χαρακτηριστικά αυτά αντανakλώνται στον συνεπή, στρατευμένο και μαχητικό λόγο του περιοδικού από το οποίο απουσίαζαν εντελώς κείμενα ξένα προς τον φεμινιστικό αγώνα και το φεμινιστικό όραμα. Όπως προκύπτει από την ανάλυση των τευχών, η αρθρογραφία δεν εστίασε σε θεωρητικές τοποθετήσεις · αντιθέτως, συνδέθηκε με συγκεκριμένες κοινωνικές δράσεις, θεσμικές παρεμβάσεις και διεθνείς συνεργασίες. Τα θέματα γύρω από τα οποία αρθρογραφούσαν οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. υπήρξαν συγκεκριμένα και τα επιχειρήματα τους επαναλαμβάνονταν σταθερά και με συνέπεια καθ' όλη τη διάρκεια των δεκαέξι πρώτων χρόνων έκδοσης του περιοδικού. Αξιοσημείωτο, πάντως, υπήρξε το εύρος των ζητημάτων με τα οποία καταπιάστηκαν και το βάθος της ανάλυσής τους. Ιδιαίτερα στα ζητήματα της ψήφου, της εκπαίδευσης, της εργασίας και της προστασίας της μητρότητας, οι φεμινίστριες του Σ.Δ.Γ. διατύπωσαν ριζοσπαστικά για τα δεδομένα της εποχής αιτήματα, στηριγμένα σε επιχειρήματα που αντλούσαν από το φιλελεύθερο, ανθρωπιστικό και δημοκρατικό αξιακό πλαίσιο.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου το περιεχόμενο της ύλης του περιοδικού παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό σταθερό. Ωστόσο, οι εξελίξεις στο πολιτικό σκηνικό, επηρέασαν τις προτεραιότητες των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Η σταδιακή υποχώρηση του φιλελευθερισμού, η άνοδος του φασισμού και η σκιά ενός νέου παγκόσμιου πολέμου τις ώθησαν να ενταχθούν στο αντιφασιστικό μέτωπο και να αναζητήσουν νέες συσπειρώσεις γυναικών, με κύριο στόχο την αποτροπή της φασιστικής απειλής και τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην εργασία. Ακολουθώντας αναπόφευκτα τις εξελίξεις αυτές, και οι αρθρογράφοι του περιοδικού μετέφεραν το βάρος της αρθρογραφίας τους από τα αμιγώς γυναικεία αιτήματα σε ευρύτερα ζητήματα αντιφασιστικής πάλης και προάσπισης της δημοκρατίας, αναγνωρίζοντας ότι η γυναικεία χειραφέτηση ήταν αλληλένδετη με τη διαφύλαξη των θεμελιωδών ελευθεριών. Αυτή η μετατόπιση αποτυπώθηκε τόσο στη θεματολογία όσο και στην ένταση και αιχμηρότητα του λόγου τους: από τις προσεκτικές, σχεδόν υπαινικτικές αναφορές των πρώτων ετών στην πολιτική πραγματικότητα, προχώρησαν σε ανοιχτά καταγγελτικό και οξύ πολιτικό λόγο, συνειδητοποιώντας την ανάγκης σύνδεσης των έμφυλων διεκδικήσεων με τον συνολικό κοινωνικό και πολιτικό αγώνα.

Από την άλλη, οι παλινωδίες των φιλελευθέρων πολιτικών, στους οποίους οι φεμινίστριες είχαν επενδύσει προσδοκίες, σε συνδυασμό με τις ημιτελείς ή ανεπαρκείς

νομοθετικές μεταρρυθμίσεις για τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών και την αδιαφορία της πλειονότητας των γυναικών για τον φεμινιστικό αγώνα, σταδιακά μετρίασαν τον αρχικό ενθουσιασμό των φεμινιστριών. Οι διαψεύσεις και οι απογοητεύσεις αυτές αποτυπώνονται καθαρά στον λόγο των αρθρογράφων του περιοδικού. Σημαντικό είναι να σημειωθεί, ωστόσο, ότι, παρά την αποτυχία στην άμεση επίτευξη πολλών από τους στόχους τους – με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την καθυστερημένη και μερική παραχώρηση του δικαιώματος ψήφου – παρά τις απογοητεύσεις και την αναγκαστική προσαρμογή των προτεραιοτήτων μετά τη συνειδητοποίηση πως η «γυναικεία πολιτική» έπρεπε να υποταχθεί στην ευρύτερη Πολιτική, οι φεμινίστριες συνέχισαν να γράφουν με αμείωτο ζήλο και δυναμισμό. Συνέχισαν αδιάκοπα να καταγγέλλουν με μαχητικότητα τις αδικίες, να σχολιάζουν με αιχμηρό λόγο, να παρεμβαίνουν στην επικαιρότητα και να υπερασπίζονται, με επιμονή και συνέπεια, το θεμελιώδες για εκείνες αίτημα για ισότητα, δικαιοσύνη και δημοκρατία.

Η στάση αυτή των αρθρογράφων του «Αγώνα της Γυναίκας» υπενθυμίζει ότι η ιστορία των κοινωνικών αλλαγών δεν γράφεται μόνο από τα κέντρα εξουσίας αλλά και από τις επίμονες φωνές που, έστω και από το περιθώριο, αρθρώνουν έναν εναλλακτικό λόγο για το παρόν και το μέλλον. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά η Αύρα Θεοδωροπούλου στον «Αγώνα», συνοψίζοντας το αγωνιστικό πνεύμα μιας ολόκληρης γενιάς φεμινιστριών:

Ως τόσο όλα αυτά τα εμπόδια δε μας τρομάζουν καμιά από μας, σε καμιά από τις χώρες όπου η γυναίκα δε λογαριάζεται ακόμα σαν άνθρωπος. Όλες μας ξέρομε πώς δεν υπάρχει κανένας τρόπος να στραφή προς τα πίσω το ρεύμα ενός ποταμού, μια που ξεκίνησε. Έγινε η αρχή, οι συνειδήσεις άρχισαν να ξυπνούν αργά μια-μια. Γλυκοχαράζει μια καινούρια αυγή στο σκοτεινόν ορίζοντα. Κι όταν θαρθεί ο καιρός που θανατείλει ο ήλιος σε μιαν ανθρωπότητα καινούρια, όπου άντρας και γυναίκα, σα σύντροφοι ισότιμοι, θα δουλεύουν και οι δυό μαζί, συμπληρώνοντας ο ένας τον άλλο για την ευδαιμονία του κόσμου, τότε εμείς οι γυναίκες, που βάλαμε όλη μας την ψυχή στο έργο μας θα έχομε το δικαίωμα να πούμε με περηφάνεια «Εκάμαμε το χρέος μας».³¹⁰

³¹⁰ Αύρα Θεοδωροπούλου, «Η σημασία των συνεδρίων» *ΟΑΓ* 27/28 (Δεκέμβριος 1925/Ιανουάριος 1926)

Πηγές

Ο Αγώνας της Γυναίκας (1923-1936)

<https://pandemos.panteion.gr/handle/123456789/20582>

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. (1988). Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις. Στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός* (σ. 193-204). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αβδελά, Ε. (1989). Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αιώνας). *Τα Ιστορικά*, 11, 339–360.
- Αβδελά, Ε. (1990). *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Avdela, E. (1995). “To the most weak and needy”: women’s protective labor legislation in Greece. Στο U. Wikander, A. Kessler-Harris, & J. Lewis (επιμ.), *Protecting women: Labor legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880–1920* (σ. 290-317). Urbana, Ill.: University of Illinois Press.
- Αβδελά, Ε. (1996). Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων στο Μεσοπόλεμο. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8(1), 83-99
- Αβδελά, Ε. (1999). Όψεις της γυναικείας εργασίας: Οι πολύπλευρες βιοποριστικές και επαγγελματικές δραστηριότητες των γυναικών στον Μεσοπόλεμο. *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 29-31.
- Αβδελά, Ε. (2002). Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940* (τόμ. Β1, σ. 337–359). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αβδελά, Ε. (2004). Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: αποτιμήσεις και προοπτικές. Στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης & Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002: Πρακτικά* (Τόμ. 2, σ. 123-138). Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

- Αβδέλα, Ε. (2006). Ανάμεσα στο καθήκον και το δικαίωμα: το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864-1952. Στο Θ. Δραγώνα & Φ. Μπιρτέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Πολίτης και έθνος-κράτος* (σ. 225–272). Αλεξάνδρεια.
- Αβδελά, Ε. (2010). Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα: από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση. Στο Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα* (σ. 89-117). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αβδελά, Ε. (2014). Το φύλο στην ιστορία: ελληνικές αναπαραστάσεις. *Μνήμων*, 19, 225-232.
- Αβδελά, Ε., & Ψαρρά, Α. (1985). *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: μια ανθολογία*. Αθήνα: Γνώση.
- Avdela, E., & Psarra, A. (2005). Engendering 'Greekness': women's emancipation and irredentist politics in nineteenth-century Greece. *Mediterranean Historical Review*, 20(1), 67-79.
- Αθανασιάδης, Χ. (2007). Οι δύο στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος. Στο Ε. Μαραγκουδάκη (επιμ.), *Εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία* (σ. 13-23). Ιωάννινα
- Αναστασοπούλου, Μ. (2003). *Καλλιρόη Παρρέν, η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφέτησης: η ζωή και το έργο*. Αθήνα: Ηλιοδρόμιο.
- Βαρίκα, Ε. (1988). Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της "γυναικείας φυλής". *Διαβάζω*, 198, 6-12.
- Βαρίκα, Ε. (2004). *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907* (4η έκδ.). Αθήνα: Κατάρτι.
- Γιαννάτη, Ε. (2010). «*Εφημερίδες των Κυριών*» (1887-1917): όψεις και διαπραγματεύσεις της γυναικείας ταυτότητας [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης].
- Δαλακούρα, Α., Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., & Μπονίδης, Κ. (2015). *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος–20ός αι.): κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Dalakoura, K. (2022). Feminisms and politics in the interwar period: The Little Entente of Women (1923–1938). *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History*, 16, 37–55.

- Δημαράς, Α. (2003). Η εκπαίδευση 1909-1922: μεγάλα εκσυγχρονιστικά σχέδια και αντιδράσεις. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000* (τόμ. 6, σ. 163-178). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986). *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1999). «Υπερβαίνοντας τα εσκαμμένα»: 1890, η πρώτη Ελληνίδα φοιτήτρια: Τα δύσκολα βήματα προς την αναγνώριση. *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 14-15.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2006). *Διερευνώντας το φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κυριακίδου, Μ. (2001). Ο φεμινιστικός τύπος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» *Ιστορ*, 12, 67-105.
- Λιάκος, Α. (2016). *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών* (Β' έκδοση). Αθήνα: Νεφέλη
- Μαρκάκη, Κ. (2020). *Παίζοντας με τα αθύρματα του μεσοπολέμου: μια «κοσμοπολίτικη» ελληνικότητα* [Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο].
- Μόσχου-Σακορράφου, Σ. (1990). *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*. Αθήνα.
- Μπακαλάκη Α. & Ελεγκίτου Ε. (1987). *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα: από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς
- Μπόμπου-Πρωτόπαπα, Ε. (1993). *Το Λύκειο των Ελληνίδων 1911-1991*. Αθήνα: Λύκειο των Ελληνίδων.
- Μπουτζουβή, Α. (2003α). *Αύρα Θεοδωροπούλου: δραστηριότητες, ιδεολογία, και στρατηγικές της χειραφέτησης 1910-1922* [Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών].
- Μπουτζουβή, Α. (2003β). Γυναικείο κίνημα: όψεις και δράσεις 1909-1922. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000* (Τόμ. 6, σ. 283–292). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπουτζουβή Α. (2008). Θεοδωροπούλου, Αύρα. Στο Λ. Δρούλλια & Γ. Κουτσοπάναγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*:

- εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες (Τόμ. 2, σ. 414-415). Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Νιξαργλίδου, Ε. (2013). *Το περιοδικό "Ελληνίς" (1921-1940): η αναπαράσταση των γυναικείων ταυτοτήτων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. (1987). Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η Βαλκανική Συνεννόηση. *Δωδώνη, (1)*, 135-157.
- Ξηραδάκη, Κ. (1988). *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1830–1936: πρωτοπόρες Ελληνίδες*. Αθήνα: Γλάρος.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2006). *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου, μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Παπαγεωργίου Γ. (2004), *Ηγεμονία και φεμινισμός*. Αθήνα: Τυπωθήτω
- Παπαστεφανάκη, Α. (1999). Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία: εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία: Από το σπίτι στη μισθωτή εργασία. *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 5-8
- Παπαστράτης, Π. (2002). Εξωτερική πολιτική. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος, 1922–1940* (Τόμ. Β2, σ. 259-293). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Προδρομίδη, Ε. (2025). *Η Μικρή Αντάντ Γυναικών (ΜΑΓ): το φεμινιστικό και ειρηνιστικό πρόγραμμά της μέσα από τα ελληνικά φεμινιστικά έντυπα του Μεσοπολέμου* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Ρεπούση, Μ. (2003). Το φύλο των γυναικών: έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000* (Τόμ. 5, σ. 187-196). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ριζάκη, Ε. (2007). *Σημειώσεις για τη γυναικεία λογισύνη του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Κατάρτι
- Σαλίμπα, Ζ. (2002). *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Σαμίου, Δ. (1988). Η διεκδίκηση της ισότητας: τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920–1940). *Διαβάζω*, 198, 23-28.

- Σαμίου, Δ. (1989α). Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο: 1919-1952. *Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό*, 4, 29-35.
- Σαμίου, Δ. (1989β). Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952). *Μνήμων*, 12, 161-172.
- Σαμίου, Δ. (1992). Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1860-1960). Στο Ε. Λεοντίδου & S. R. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών* (σ. 57-63). Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Σαμίου, Δ. (2003). Οι Ελληνίδες 1922-1940: κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770–2000* (τόμ. 7, σ. 65-76). Ελληνικά Γράμματα.
- Σαμίου, Δ. (2013). *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων, 1864-1952: ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*. Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας.
- Σαμίου, Δ. (2015). Όψεις της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα: γυναίκες, κράτος και πολιτικά δικαιώματα τον 19ο και 20ό αιώνα. Στο Γ. Γκότση, Α. Διαλέτη & Ε. Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα* (σ. 139-162). Αθήνα: Ασίνη.
- Σκλαβενίτη, Κ. (1988). Τα γυναικεία έντυπα 1908–1918. *Διαβάζω*, 198, 13–22.
- Τζανάκη, Δ. (2018). Πορνεία και «ανελευθερία» στον Μεσοπόλεμο. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 150, 111–149.
- Τζιτζίκος, Α. (2014). *Κρατικός έλεγχος και κανονιστικοί λόγοι για την πορνεία και τα αφροδίσια νοσήματα στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία). Ρέθυμνο : Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Φουντανόπουλος, Κ. (2002). Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος, 1922–1940* (τόμ. Β1, σ. 295-335). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Φουρναράκη, Ε. (1987). *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910): ένα ανθολόγιο*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Fournaraki, E., & Yannitsiotis, Y. (2013). Three decades of women's and gender history in Greece: An account. *Aspasia*, 7, 162-173.
- Ψαρρά, Α. (1988). Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο. Στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χ. Χατζηιωσήφ

- (επιμ.), *Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός* (σ. 67–82). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ψαρρά, Α. (1999α). «Μην πεις κακό για φαμπρικού»: ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στον Μεσοπόλεμο. *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 20-22.
- Ψαρρά, Α. (1999β). Μητέρα ή πολίτις; ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920). Στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών Διοτίμα (επιμ.), *Το φύλο των δικαιωμάτων: Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη* (σ. 92-107). Αθήνα: Νεφέλη
- Ψαρρά, Α. (2003). Γυναίκες στο κυνήγι της ηδονής και της ψήφου: οι φεμινίστριες στον κομμουνιστικό λόγο του Μεσοπολέμου. Στο Χ. Βλαχούτσικου & L. Kain-Hart (επιμ.), *Όταν οι γυναίκες έχουν διαφορές: Αντιθέσεις και συγκρούσεις γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Μέδουσα.
- Ψαρρά, Α. (2008α). Ο Αγώνας της Γυναίκας. Στο Λ. Δρούλλια & Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες* (Τόμ. 1, σ. 109-111). Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Ψαρρά, Α. (2008β). Ελληνίς. Στο Λ. Δρούλλια & Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες* (Τόμ. 2, σ. 162-164). Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Παράρτημα

Οι συγγραφείς των άρθρων γνώμης των τευχών 1–204. Από την καταμέτρηση έχουν εξαιρεθεί οι συγγραφείς των φιλολογικών σελίδων, οι συγγραφείς μεταφρασμένων άρθρων, καθώς και όσοι/όσες υπογράφουν μόνο με τα αρχικά του ονόματός τους.

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	ΑΡΘΡΑ ΣΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
Αγγέλου, Έλλη	1
Ακρίτας, Νίκος	1
Αλιβιζάτος, Μπάμπης	1
Ανδρεάδης, Ανδρέας	1
Ανδρεάδου, Θάλεια	1
Αντωνιάδου, Τασία	1
Βαμβέτσου, Αλεξάνδρα	1
Βελλιανίτης, Θωμάς	1
Βύλλα, Χρυσούλα	1
Γιάνναρου, Ευλ.	1
Γκινοπούλου, Ευανθία	5
Γληνός, Δημήτρης	2
Δαμασκηνός, Δ.	3
Δεσύπρη, Μαρία	1
Δοξιάδης, Απόστολος	1
Ευελπίδης, Χρυσός	1
Θεοδωρόπουλος, Μιχ. Ι.	1
Θεοδωροπούλου, Αύρα	114
Θεολογίτου, Κ.	1
Θιακάκη, Αλεξάνδρα	1
Θρύλος, Άλκης	28
Ιμβριώτη, Ρόζα	4
Ιωαννίδου, Αλεξάνδρα	6
Καρακίτη, Ελένη	1
Καρύδη, Ελένη	1
Κατσογιάννη, Καίτη	1
Κόττου, Αλεξάνδρα	3
Λαμπίρης, Ι.	1
Λαμπρίδη, Έλλη	3
Λαυράγκας, Δ.	1
Μαΐδου, Μ.	1
Μακροπούλου, Άννα	4
Μάνου, Όλια	1
Μαυρομμάτη, Μ.	1
Μερόπη Βασ...	1
Μηλιάδης, Γ.	2
Μυλωνάς, Α.	1
Ναυπλιώτου, Ζαχαρούλα	3
Νεγροπόντη, Ελένη	2
Νεγροπόντη, Μαρία	2
Ξύδη, Χρυσάνθη	1
Οδομπέσκο, Ελένη	1

Οικονομοπούλου, Ειρήνη	1
Οικονόμου, Όλγα	8
Πάγκαλος, Γ.	1
Παγκάλου, Φανή	3
Παναγιωτόπουλος, Σπύρος	1
Πάντου, Κ.	1
Παπαδημητρίου, Άννα	5
Παπαναστασίου-Σβώλος, Τριαντάφυλλος	1
Παπασπυρίδη, Σέμνη	1
Παρρέν, Καλλιρρόη	1
Πεσματζόγλου, Μ.	1
Πλακοκεφάλου, Τασία	1
Πλαμίνκοβα, Φ.	1
Πολιτάκη, Ελένη	1
Ρηγόπουλος, Θεόδωρος	1
Ροδοπούλου, Φρόσω	1
Ρώτα, Ελένη	1
Ρώτα, Θάλεια	1
Σακελλαροπούλου, Ελένη	1
Σαράντη, Αλεξάνδρα	1
Σβώλος, Αλέξανδρος	2
Σβώλου, Μαρία	46
Σταματελάτου, Άννα	10
Στουδίτου, Αγνή	14
Σωτηρίου, Διδώ	2
Σωτηρίου, Μ. Γ.	1
Ταρσούλη, Αθηνά	1
Τσιτσεκλής, Π.	1
Τσοκοπούλου, Α.	1
Φραγκίστας, Χ. Ν.	2
Χατζηδάκη, Μ.	1
Χατζιδάκη, Κούλα	1